

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

В. В. Бусленко

**ВЗАЄМВІДНОСИНИ ВЛАДИ ТА ОПОЗИЦІЇ
В ДЕРЖАВАХ ВИШЕГРАДСЬКОЇ ГРУПИ**

Монографія

Вінниця
2020

УДК 321: 328.123«1989/2017»

Б 92

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Донецького національного університету імені Василя Стуса
(протокол № 8 від 07.02.2020 р.)*

Рецензенти:

Н. П. Гедікова – доктор політичних наук, доцент, професор кафедри політичних наук і права. Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського».

Є. Г. Цокур – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології. Запорізький національний університет.

О. А. Третьак – доктор політичних наук, доцент, завідувач кафедри політології. Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара.

Бусленко В. В.

Б 92 **Взаємовідносини влади та опозиції в державах Вишеградської групи:** монографія. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2020. 320 с.

ISBN 978-966-924-845-9

У монографії проаналізовано взаємовідносини влади та опозиції в країнах Вишеградської групи в контексті процесів демократизації. Обґрунтовано роль опозиції в перехідних демократіях. Значна увага приділена теоретико-методологічним підходам дослідження взаємовідносин влади та опозиції в контексті протікання суспільно-політичних процесів в Польщі, Чехії, Словаччині, Угорщині. Відображено утворення політичних партій, опозиційних організацій та рухів, формування представницьких та інших демократичних інститутів через призму дихотомії «влада – опозиція».

Адресовано науковцям, викладачам, студентам, представникам влади, фахівцям-практикам у сфері дослідження демократії, політичної опозиції.

УДК 321: 328.123«1989/2017»

ISBN 978-966-924-845-9

© Бусленко В. В., 2020

© ДонНУ імені Василя Стуса, 2020

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
ВСТУП	7
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	14

Розділ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОВІДНОСИН ВЛАДИ ТА ОПОЗИЦІЇ	16
1.1. Сутність опозиції.....	17
1.2. Влада та опозиція в контексті теорії конвертації суспільних капіталів.....	39
1.3. Владно-опозиційні взаємовідносини як чинник розвитку демократії	59

Розділ 2

ПЕРЕДУМОВИ ТА ІНСТИТУЦІЙНІ ЧИННИКИ ВЗАЄМОВІДНОСИН ВЛАДИ ТА ОПОЗИЦІЇ В ПОЛЬЩІ, СЛОВАЧЧИНІ, ЧЕХІЇ ТА УГОРЩИНІ	77
2.1. Специфіка взаємовідносин комуністичної влади та опозиції в умовах переходу до демократії	77
2.2. Інституційні детермінанти впливу опозиції на владу	97

Розділ 3

ВПЛИВ ПАТЕРНИХ ВЗАЄМОВІДНОСИН ОПОЗИЦІЇ ТА ВЛАДИ НА ПРОЦЕСИ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ КРАЇН ВИШЕГРАДСЬКОЇ ГРУПИ В 1990–2004 РР.	116
3.1. Модернізаційний потенціал опозиції та влади в Польщі	116
3.2. Специфіка взаємодії опозиції та влади в Словаччині в контексті реалізації стратегій конвертації суспільних капіталів	137
3.3. Особливості дихотомії «влада – опозиція» в Чеській Республіці.....	158
3.4. Стосунки влади та опозиції в Угорщині: контекст, інституційні чинники, потенціал та результативність	177

Розділ 4

**КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ВІДНОСИН МІЖ ОПОЗИЦІЄЮ
ТА ВЛАДОЮ ПІСЛЯ ВСТУПУ КРАЇН ВИШЕГРАДСЬКОЇ**

ГРУПИ ДО ЄС	197
4.1. Опозиція і проблеми розвитку демократії в Польщі	197
4.2. Сучасні тенденції патерних відносин влади та опозиції в Словаччині	210
4.3. Влада та опозиція як чинники демократизації політичної системи Чеської Республіки	229
4.4. Взаємовідносини уряду та опозиції в Угорщині після вступу до ЄС.....	246
ВИСНОВКИ	272
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	279
ДОДАТКИ	314

ПЕРЕДМОВА

Після «оксамитових революцій» майже в усіх країнах Центрально-Східної Європи постопозиційним силам вдалося створити більшість в парламентах та започаткувати процес формування нових демократичних інституцій. Здавалося, що використання досвіду розвинутих західно-європейських країн призведе до швидкої адаптації запозичених інституцій та побудови консолідованої демократії. Однак, в умовах коли політичні партії були лише на стадії організаційного становлення, а партійна система перебувала на етапі формування, складно говорити про стійкість та стабільність демократії. Сама ж демократія – це суперечливий у своїй основі концепт, а сам демократичний ідеал глибоко втягнений в конфлікт провладних та опозиційних партій як опонуючих політичних сил. Від результативності взаємодії двох соціальних агентів значною мірою залежить траєкторія демократизації, прозорість та відкритість ухвалення політичних рішень, стабільність і сталість розвитку демократичних інституцій, співучасть громадян в реалізації державної політики, здатність системи до самоорганізації, її адаптація до зовнішніх та внутрішніх впливів. Тому в монографії ми намагалися знайти інструментарії для конструювання моделі взаємовідносин між владою та опозицією в контексті процесів демократизації.

Автор щиро вдячний усім своїм попередникам по науковому напрямку за теоретичні здобутки, колегам, друзям за підтримку на різних етапах роботи над книгою. Особлива вдячність адресована науковому консультанту – Нагорняк Тетяні Леонтіївні. Її всебічне сприяння, постійна підтримка та цінні слухні поради мали синергетичний ефект, додавали натхнення та дозволили успішно завершити дослідження.

За консультації щодо моделювання політичних процесів велика подяка М. Польовому. Значну вагу мали обговорення концептуальних положень дослідження під час методичних семінарів, які відбувалися в Донецькому національному університеті імені Василя Стуса.

Вдячний Польсько-американській програмі ім. Л. Кіркланда за надану можливість зібрати та систематизувати матеріали по проблема-

тиці опозиції та пройти наукове стажування в Інституті Європеїстики Ягеллонського університету. За консультування на різних стадіях дослідження вдячний Дж. Маху (Ягеллонський університет), В. Сокулу (Інститут політології університету імені Марії-Кюрі-Склодовської в м. Люблін), Т. Сломці (Варшавський університет). Вдосконалити мої аргументи допомогли поради науковців Літної школи при Варшавському університеті, зокрема Я. Маліцкого.

Глибока подяка за можливість проходження наукового стажування в Академії політичних наук Словацької академії наук (м. Братіслава) та консультації в особі Ю. Марусяка.

Мою книжку істотно збагатили коментарі Я. Холзера (університет Масарика, м. Брно, Чеська Республіка), М. Кубата (Чарльзький університет, м. Прага, Чеська Республіка), Г. Месежнікова, В. Горбатенка, В. Бортнікова, Ю. Мацієвського, М. Примуша, В. Кокорського.

Цю книжку в різний спосіб підтримали наукові міжнародні стипендійні програми Еразмус Мундус, Національна стипендійна програма Словацької Республіки, Фондація ім. Королеви Ядвіги. Вдячний Генеральному консульству Республіки Польща в Луцьку та ГО «Платформа успішного партнерства» за можливість апробувати матеріали досліджень під час засідань круглих столів з проблематики сучасних українсько-польських відносин.

ВСТУП

Дисипативність політичних систем сучасності, їх здатність до самоорганізації в умовах декларованої демократизації та впливу на ці процеси зовнішніх і внутрішніх атракторів актуалізує науковий пошук оптимальної моделі взаємодії владних та опозиційних інститутів. Саме конструктивний діалог влади і опозиції, на наш погляд, є одним з вагомих індикаторів демократизації політичної системи. Розвиток так званих «нових демократій» на постсоціалістичному просторі – об'єкт політологічних досліджень – case study, що обумовлює специфіку подібних процесів. Успішність та незворотність демократичних перетворень в країнах Центрально-Східної Європи визначалася саме характером відносин основних політичних акторів – влади та опозиції. Конструктивний характер взаємодії між ними в умовах системної трансформації обумовив політичну стабільність, унеможливив використання силового чинника в політиці та був необхідним для подальшої інституціоналізації демократичних інститутів і приведення системи у стан рівноваги. Прозорі й вільні вибори за участі опозиції легітимізують владу, залишаючись при цьому джерелом альтернативної політики, створюючи сприятливі умови міжпартійної конкуренції. Наявність реальної парламентської опозиції – важлива ознака дієвої конкуренції у межах партійної системи та додатковий механізм стримувань та противаг у функціонуванні гілок влади. Такі політичні практики в Україні тільки в стадії становлення.

Відкритими залишаються питання, які моделі взаємовідносин «влада–опозиція» сприяють побудові консолідованої демократії а які призводять до політичних конфліктів та імітації демократизації. Досвід Польщі, Угорщини, Чехії, Словаччини – це реальний кейс з динамічною емпіричною базою, що є корисним досліднику для теоретичних узагальнень та верифікації процесів демократизації на постсоціалістичному просторі.

Ступінь дослідження теми слід визнати досить фрагментарною. Взаємовідносин влади та опозиції в контексті демократизації політич-

них систем крізь призму інституційності проаналізовано В. Сломським, Й. Сельським, М. Сімлатом, Л. Хелмсом, С. Баліком, В. Хлоушеком, Р. Хербутом, А. Ковальчуком, Т. Годлевським, Я. Холзером, П. Сулою, Р. Андевегом, Л. Вінтером, В. Мюллером, К. Комплаком, Л. Гурською-Ковальчик, А. Романюком, В. Литвиним, М. Примушом, О. Кукуруз, Л. Червоною, Т. Ткаченком, Н. Вінничук, С. Рябовим, В. Ледяєвим, Б. Кухтою, Л. Угрин, Л. Гончаровим, П. Пановим; дослідження громадянського суспільства (Г. Зеленько), феномен електоральної культури (І. Поліщуком), дискурс політичних свобод (В. Климончуком).

Автор спирається на роботи Р. Даля, Г. Іонеску, І. Мадаріага, П. Нортонна, А. Кінга, А. Антошевського, С. Божика, Т. Годлевського, К. Ковальчика, М. Сімлата, П. Левіса, М. Кубата, Ф. Християнсена В. Горбатенка, Г. Гаврилова, А. Танової, С. Поршакова, що дозволило виявити природу політичної опозиції, концептуалізувати моделі її взаємодії з владою. Структурно-функціональний підхід в роботах П. Копецького та М. Спірової, Ю. Абдулаєвої, допоміг розкрити специфіку розвитку парламентської опозиції в посткомуністичній Східній Європі в контексті змін характеру відносин між урядом та парламентом. В роботі також приділена увага працям Д. Норта, В. Гельмана, Ю. Мацієвського, О. Фісуна в яких розглядаються взаємовідносини влади та опозиції в контексті функціонування неформальних інститутів.

Конвертаційні стратегії влади та опозиції розглядаються через призму теорії капіталів П. Бурдьє, Ф. Фукуями, Дж. Коулмана, Р. Патнама, Р. Леонарді, Р. Нанетті. Роботи Е. Лопез, О. Демківа, Т. Нагорняк, Б. Погоновської, К. Сіроцінської, Н. Наталіної, Дж. Чапінської, М. Лесечко, О. Сидорчук і надають можливість з'ясувати зв'язок між сукупним капіталом і конвертаційними стратегіями опозиційних та правлячих еліт під час зміни влади. Аналіз системно-теоретичних засад моделювання політичних процесів в роботах Д. Істона, Ю. Плотинського, М. Польового розширює методологічну базу для виокремлення моделей взаємовідносин влади та опозиції як суб'єктів суспільно-політичних процесів. В роботі ми спиралися на теорему флуктуації П. Сорокіна, концепцію синергетики Г. Хакена. Інтеракційний вимір взаємовідносин між опозицією та владою в контексті демократизації розгля-

нуто в працях А. Пшеворського, Л. Даймонда, Й. Шумпетера, А. Шедлера, Дж. Сарторі, Д. Ростоу, А. Лейпхарта, В. Банс, У. Рейсінгера, В. Меркеля, С. Кубаса, Дж. Лінца, А. Степана. Концепції транзитології дозволили виявити політичну суб'єктність опозиції та визначити роль інститутів конструктивної взаємодії між нею та владою для подальшої демократизації країн.

В монографії акцентується увага на патерних взаємодіях влади та опозиції як основних агентів, які визначають диспозиції політичного поля. Дослідження за таким вектором дозволяє уточнити раціональні стратегії взаємодії в контексті розподілу метакапіталу держави. Крос-регіональний аналіз подібних інтеракцій допомагає віднайти функціональну роль провладних та опозиційних партій та інших суб'єктів політики в флуктуації політичної системи та боротьби сил вирівнювання та стратифікації.

Мета і завдання дослідження. *Мета* дослідження – з'ясувати специфіку та характер патерних взаємовідносин політичної опозиції та влади, визначивши їх вплив на процес демократизації політичних систем країн Вишеградської групи.

Об'єкт дослідження – процеси демократизації в країнах Центрально-Східної Європи.

Предмет дослідження – патерні взаємовідносини опозиції та влади в контексті процесів демократизації політичних систем Польщі, Чехії, Словаччини та Угорщини.

Вибір цих держав зумовлений наступним. По перше, вони знаходяться в регіоні, де після Другої світової війни панував соціалістичний режим а потім в результаті ерозії розпочався період демократизації з його успіхами та поразками. Історичне минуле передбачало тісну взаємодію та перебування в особливих відносинах. Більше того така інтеграція проявилася в перехідний період з появою міждержавного утворення – Вишеградської групи. По-друге, попри однакові стартові умови в них простежується нелінійний розвиток процесів демократизації. З точки зору компаративної політології вибір даних країн є оптимальним для порівняння подібних кейсів. Схожі параметри дозволяють отримати матеріал для узагальнення та систематизації причинно-наслідкових

зв'язків взаємовідносин влади та опозиції виділивши спільне та регіональні відмінності.

Досягнення мети обумовило розв'язання наступних *дослідницьких завдань*:

- обґрунтувати теоретико-методологічні засади взаємовідносин влади та опозиції в контексті демократизації політичних систем країн Вишеградської групи;

- виявити патерні взаємовідносини влади та опозиції в країнах Вишеградської групи та дослідити як вони впливають на процеси демократизації політичних систем;

- з'ясувати стратегії накопичення та конвертації суспільних капіталів влади та опозиції для розуміння відмінності процесів демократизації.

- виявити специфіку взаємовідносин влади та опозиції в кожній з досліджуваних країн, врахувавши стартові умови, продукти демократизації, практики демократичного переходу та їх індикатори;

- виділити реперні точки як біфуркаційні стани демократизації політичних систем країн Вишеградської групи, котрі розділяють фази посилення та послаблення взаємовпливу та визначально впливають на індикатори демократизації.

Основні *методи* дослідження обумовлені використанням компаративного крос-темпорального аналізу практик взаємодії влади та опозиції як індивідуальних та групових агентів. Методи моделювання нелінійної динаміки використовувалися для дослідження значущості патернів взаємовідносин влади та опозиції в появі фаз флуктуації демократизації політичної системи. Метод «*case study*» використовувався для пояснення окремих випадків, що відхиляються від загальних тенденцій і призводять до зміни висоти і профілю політичної стратифікації. Структурний метод дозволив автору дослідити структуру сукупного капіталу опозиційних і провладних інституцій та роль кожної форми капіталу у процесі репозиціонування політичних еліт.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період кінця 1980-х рр. до кінця 2017 р. Вибір нижньої межі обумовлений низкою так званих «оксамитових революцій» та появою інститутів конструктивної взаємодії влади та опозиції в Польщі та Угорщині. Верхня межа дослідження

обрана через доступність для аналізу індикаторів, які підтверджують тенденцію до конвергенції демократизації. Це дозволяє комплексно простежити політичні процеси в країнах, діяльність окремих інститутів та акторів, взаємообумовленість економічного, політичного та інших видів капіталу, механізми їх конвертації.

Наукова новизна дослідження полягає у наступних положеннях та висновках:

уперше:

– на підставі синтезу теорії конвертації суспільних капіталів, синергетики, теореми флуктуації автором розроблено методику аналізу взаємовідносин між опозицією та владою в контексті демократизації політичних систем;

– виявлено патерни у взаємовідносинах влади та опозиції як детермінант самоорганізації системи та з'ясовано їх вплив на динаміку процесів демократизації. Доведено, що такі патерни є продуктом реалізації політичними акторами стратегій накопичення та конвертації суспільних капіталів, узгодженої фіксації диспозицій в межах політичного поля та габітусу. До таких патернів ми відносимо лояльність / нелояльність, співробітництво, компроміс, конструктивну критику та ін.;

– на основі аналізу стартових умов, продуктів, практик демократичного переходу, інститутів конструктивної взаємодії влади та опозиції та індикаторів концептуалізовано динамічну модель демократизації держав Вишеградської групи з фазами флуктуації та біфуркаціями, яка є типовою для посткомуністичних країн;

– виявлено, що процеси демократизації в країнах Вишеградської групи мають цикли неспрямованого неперіодичного коливання, зумовлені дією правильних та дивних атракторів, появу яких стимулює влада та опозиція і яка, своєю чергою, визначає боротьбу сил вирівнювання та стратифікації;

– виділено біфуркаційні стани процесу демократизації політичних систем країн Вишеградської групи та з'ясовано їх залежність від характеру розподілу метакapіталу держави між владою та опозицією;

– на основі синергетичного підходу концептуалізовано причини та регіональну специфіку нового незавершеного циклу флуктуації, що

проявляється в тренді до конвергенції демократизації політичної системи країн Вишеградської групи. Доведено, що такий тренд характерний як для консенсусної так і конфліктної моделі взаємовідносин між владою та опозицією та є продуктом практик імітації демократії;

уточнено:

– інституційні можливості та регіональну специфіку впливу опозиції на владу як чинника, що детермінує перехід системи від хаосу до порядку / самоорганізації. Розширення прав опозиції є ефективним інструментом стримувань та противаг в системі влади, зменшує можливість використання неконвенційних форм політичної участі, призводить до менш виражених негативних наслідків флуктуації та посилює стабілізацію політичної системи;

– специфіку патерних взаємовідносин між владою та опозицією, які за репозиціонування зберігають стійкі характеристики і попри нелінійний характер демократизації дозволяють спрогнозувати поведінку влади та опозиції особливо в ситуації вибору шляху в момент біфуркації;

– в умовах зближення позицій влади та опозиції та узгодження між ними переділу метакапіталу держави, процес демократизації є більш стабільним з менш вираженими фазами флуктуації та біфуркацією. Це зумовлено стійкими відносинами між основними соціальними агентами, які нейтралізують вплив звичайних та незвичайних атракторів;

– причетність як влади, так і опозиції до виникнення звичайних і дивних атракторів та їх використання в якості ресурсу для накопичення політичного капіталу;

– доведено що всі провладні та опозиційні структури як елементи системи визначаються залежно від координації один з одним та з іншими елементами системи і їх дії ґрунтуються на принципі емерджентності, що дозволяє встановлювати певні патерні взаємовідносини.

набули подальшого розвитку:

– уявлення про причини флуктуації процесів демократизації та ролі в них влади та опозиції;

– підхід в синергетиці, згідно якого влада та опозиція як елементи, що входять до системи визначаються залежно від координації між собою та іншими елементами. Їх поведінка детермінована взаємозалежністю.

Практичне значення одержаних результатів ґрунтується на висновках, що розширюють дихотомічне розуміння взаємовідносин між владою та опозицією та уточнюють раціональні стратегії їх інтеракцій в електоральний та міжелекторальний періоди. Такий підхід дозволяє виявити маніпулятивні технології як влади, так і опозиції, пов'язані з необхідністю збереження диспозицій в політичному полі, пояснити причини появи «дефектних» демократій та спрогнозувати на основі виділених патернів поведінку влади та опозиції в умовах дії звичайних та дивних атракторів. Під атракторами розуміємо певні знакові важливі події, котрі спроможні інспірувати стан біфуркації та надати політичному процесу дисипативного характеру.

Сформульовані положення розширюють теоретичне осмислення мети та діяльності опозиції та синергетичного ефекту, який досягається у випадку вибудовування її ефективних взаємозв'язків з владою. Врахування в політичній практиці виявлених в роботі інституційних механізмів, які забезпечують включення опозиції у формуванні політичних рішень, сприятиме подальшому розвитку консоціативної демократії в моно- та полісегментних суспільствах, включно з Україною.

Теоретичні та прикладні результати дослідження можуть використовуватися науковцями у подальшій розробці динамічних моделей дисипативних систем. Зібрані матеріали допоможуть під час розробки та викладання навчальних курсів «Політичні інститути та процеси», «Влада та опозиція в країнах ЄС», «Партії в системі владних відносин в країнах ЄС», «Кратологія».

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

АВД – Альянс вільних демократів

АВС – Акція виборча «Солідарність»

АНГ – Альянс нового громадянина

АР–РПЧ – Асоціація республіки – Республіканська партія Чехо-
словащини

ГДА – Громадянський демократичний альянс

ГДА – Громадянський демократичний альянс

ГДП – Громадянська демократична партія

ГПК – Громадянський парламентарний клуб

ГПН – Громадськість проти насильства

ГР–ДА – Громадянський рух – Демократична акція

ГФ – Громадянський форум

ДП – Демократична партія

ДС – Демократичний союз

КПБМ – Комуністична партія Богемії та Моравії

КПС – Комуністична партія Словаччини

КПЧ – Комуністична партія Чехословащини

ЛПР – Ліга польських родин

ЛСС – Ліберальний соціальний союз

НКС – Національний круглий стіл

НП–РЗДС – Народна партія – Рух за демократичну Словаччину

НПДВ – Незалежна партія дрібних власників

НРСР – Національна Рада Словацької Республіки

ОЕСР – Організація економічного співробітництва та розвитку

Олано – Звичайні люди та незалежні особистості

ОСП – Об'єднана селянська партія

ПГП – Партія громадського порозуміння

ПДЛ – Партія демократичної лівиці

ПДСГ – Партія дрібних сільських господарів

ПМР – Політики можуть бути різними

ПНП – Польська народна партія

- ПОРП – Польська об’єднана робітничка партія
 ПСП – Польська селянська партія
 РГС – Рух за громадянські свободи
 РЗДС – Рух за демократичну Словаччину
 РСД–АМС – Рух за самоврядну демократію – Асоціація Моравії та Сілезії
 СВД – Союз вільних демократів
 СДК – Словацька демократична коаліція
 СДЛ – Союз демократичної лівиці
 СДПУ – Соціал-демократична партія Угорщини
 СДС – Соціал-демократичний союз
 СДХС – Словацький демократичний християнський союз
 СДХС–ДП – Словацький демократичний християнський союз – Демократична партія
 СіС – Свобода і солідарність
 Смер–СД – Напрямок – Соціальна демократія
 СНП – Словацька національна партія
 СРП – Соціал-демократія Речі Посполитої
 УС – Унія свободи
 УДФ – Угорський демократичний форум
 УРС – Угорський рух солідарності
 УСП – Угорська соціалістична партія
 УСРП – Угорська соціалістична робітничка партія
 Фідес – Федерація молодих демократів
 ХДНП – Християнсько-демократична народна партія
 ХДП – Християнська демократична партія
 ХДР – Християнсько-демократичний рух
 ХДС–ЧНП – Християнсько-демократичний союз – Чехословацька народна партія
 ЧСДП – Чеська соціал-демократична партія

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМВІДНОСИН ВЛАДИ ТА ОПОЗИЦІЇ

Розвиток демократії знаходить своє вираження у владних відносинах, які в тій чи іншій мірі мають бути спрямовані на захист, закріплення досягнутого рівня та створення оптимальних умов для подальшого їх поглиблення. В свою чергу влада стає ціллю суб'єктів політики – держави, політичних партій, зацікавлених груп. Реалізація такої цілі передбачає оволодіння, утримання та розподіл владних ресурсів, що не завжди збігається з задекларованим курсом на демократизацію. Тому відношення суспільства до влади та її політики характеризує не лише лояльність, підтримка, але й незгода, протест, рух опору, що вкладається в сучасне розуміння учасницької демократії.

Демократія характеризується наданням певної суб'єктності ще одному політичному гравцю – опозиції, яка є відображенням дихотомії відносин суспільства до влади. Функціонування легальної опозиції дозволяє виявити та через інституційні механізми прийти до влади або змусити владу зробити певну корекцію реалізованого курсу та виправити наявні «дефекти» демократії. Опозицію ми розглядаємо як певний двійник влади, потенційний владний суб'єкт, що спроможний через реалізацію задекларованої політики сприяти зміцненню демократії. Її взаємовідносини з владою вважаємо визначальними в контексті перспектив демократизації політичної системи. Звичайно вони не завжди є лінійними, симетричними, раціональними та прогнозованими і різним чином відображаються на процесах демократизації. Тому є необхідність глибшого осмислення термінологічних та методологічних питань, пов'язаних з дослідженням опозиції, природи політичної влади, моделей та характеру їх взаємовідносин.

1.1. Сутність опозиції

В плюралістичних суспільствах політична практика виробила цілий комплекс ефективних засобів і механізмів впливу на державні рішення з метою їх контролю, висування альтернативної політики та досягнення оптимального захисту інтересів як індивідів, так і соціальних спільнот. Політичне життя ми асоціюємо з виборністю інститутів держави, періодичною їх звітністю, збалансованістю та обмеженням влади, розширенням участі громадян у політичному житті.

Разом з тим при наявності цих атрибутів демократії в суспільстві залишаються гострими питання узгодження протиріч у стосунках між владою та спільнотою з приводу реалізації обраного курсу, прозорості та відкритості ухвалення політичних рішень, співучасті громадян в реалізації державної політики. Досвід так званих «молодих демократій» свідчить про те, що навіть і демократично обрана влада, яка виражає потреби людей і громад часто перебуває з ними в конфліктних відносинах. Держава при відсутності арбітражу зі сторони політичних інституцій може певним чином дистанціюватися від проголошеного курсу та, перебуваючи під впливом так званого «залізного закону олігархії», діяти відносно самодостатньо, приймаючи неузгоджені з громадою рішення [22, с. 26].

Практичне впровадження принципу підпорядкування меншості більшості часто приводить до прийняття багатьох політичних рішень на користь однієї частини суспільства, тим самим обмежуючи іншу його частину. При цьому відповідальність за реалізацію державної політики перекладається на різні структури. Наслідком цього може бути зниження рівня легітимності влади та наростання абсентеїзму.

Але навіть в європейських країнах з добре функціонуючими демократичними урядами, з тривалою історією толерантності, конкурентної політики і широкої участі населення в політичному житті теж відчувається «дефіцит демократії». Серед громадян широко розповсюджене відчуття, що «їхні уряди стали відстороненими та далекими і що самі вибори не можуть гарантувати достатнього вибору та підзвітності» [69, с. 13]. Тому зрозумілим є їх прагнення у поліпшенні демократії

шляхом розширення залучення населення у політичні процеси та посилення підзвітності урядів перед тими, хто їх обрав.

У країнах із вже зміцнілою демократичною системою інституціоналізованим інструментом узгодження протиріч між державою і суспільством та забезпечення політичної стабільності, основаної на балансі політичних сил, виступає опозиція. Р. Даль в праці «Політична опозиція в західних демократіях» справедливо зауважив, що «система, керована головними політичними конфліктами, спричиненими допуском однієї або більше політичних партій до співкерівництва з проурядовими партіями є не лише суспільним відкриттям. З певністю це є одним з найбільших і неочікуваних суспільних відкриттів, які здійснила людина» [176, с. 23].

Опозиція – одне з найбільших досягнень в історії західної демократії, без існування якої важко уявити захист громадянських прав. Якими ж є механізми, ресурси та сила її впливу на процеси демократизації? Чи окрім очевидної участі опозиції в суспільних змінах, можна говорити про її стабілізуючий вплив на систему реалізації влади? Для цього уточнимо етимологію цього слова. Термін «опозиція» походить від латинського «*oppositio*», що означає супротив, протиставлення. Він вживається для характеристики дій, що приводять до опору політичним процесам, критики домінуючої ідеології, протиставлення конкретним інституціям чи організаціям. Але трактування опозиції лише як вираження непримиримої ворожнечі, самого тільки суперництва, протистояння суб'єктів за владу є дещо звуженим і не дозволяє виявити багатоманітність форм і методів її діяльності та її демократичний характер. На думку українського дослідника С. Рябова «обмеження смислу опозиції лише деконструктивним запереченням існуючих засад суспільного життя, інтенціями позасистемного штибу є властивим для тоталітарної політичної свідомості і практики» [107, с. 12].

У сучасній політичній науці «опозиція» визначається доволі загальною як «організована група, що виражає в формалізованій (політична партія, парламентська коаліція) або неформалізованій спосіб супротив політичній владі держав (системна опозиція) або устрою (антисистемна опозиція)» [340, с. 161]. У польському «Словнику політичної думки»

даний термін вжито з метою чіткого окреслення інституціоналізованих сил, які здійснюють політичну боротьбу з владними функціонерами або урядовою партією [329, с. 255]. Польський вчений А. Ковальчук визначає політичну опозицію, як «організований політичний рух, що діє легально або нелегально, явно або в конспірації і прагне до отримання державної влади з рук партії або правлячої коаліції» [253, с. 238]. Енциклопедичні трактування опозиції найчастіше зараховують її до угруповань, які створюють політичну альтернативу правлячій політичній силі [269, с. 57].

Зазначимо, що в усіх названих дефініціях наголошується на прагненні опозиції до здобуття влади і не звертається увагу на інші форми опозиційної діяльності. Значно менш застережень викликає формулювання запропоноване В. Сломським: «політична опозиція – це політичні угруповання (зокрема партії), які залежно від умов використовують як допустимі, так і позаконституційні методи політичного суперництва, або у крайніх випадках прагнуть до здобуття, зміни державної влади» [336, с. 50]. У даному випадку головний акцент ставиться на основоположну функцію опозиційних партій – прагнення до усунення від влади правлячої партії та здійснення критики діяльності уряду. Найбільш точно, на нашу думку, відображає природу опозиції дефініція, за якою вона розглядається як «сукупність політичних угруповань, які не беруть участі в діяльності уряду, але виступають проти його політики, вимагаючи її корективи, зміни або припинення, при одночасному наголошенні, що метою діяльності політичної опозиції є зміна правлячої еліти» [138, с. 118].

Взявши до уваги всі зазначені визначення, можна погодитись з думкою С. Божика, який зазначає, що «опозиція – це загал політичних угруповань, які не беруть участі у функціонуванні урядів, але займають критичну позицію щодо нього і реалізованої ним політики, а також прагнуть до здобуття влади в державі, використовуючи гарантовані конституційні та законні форми політичного суперництва для здійснення конституційних реформ або зміни актуальної політичної і суспільно-економічної системи» [153, с. 10].

Статус парламентської опозиції важчий для фіксування в багато-партійних системах, ніж в системах з двома домінуючими партіями. Це пов'язано з її мінливим статусом, яка була визначена Р. Хербутом через категорію *ситуативної* опозиції. На думку вченого «з точки зору багатоваріантності можливих коаліційних укладів вона набуває плинного характеру, а її склад і характер формуються під впливом багатьох чинників» [24, с. 222]. Такого типу опозицію характеризує те, що в певних ситуаціях вона відмовляється від критики деяких пунктів урядової програми, коли їхня реалізація може бути їй вигідна. Мінливість статусу опозиції в парламенті пов'язана також із постійними змінами, яких зазнає склад урядової коаліції. Може статися, що партія спочатку діє схоже на опозицію і лише потім здійснює свою формальну підтримку уряду. Такі ситуації ускладнюють дослідження опозиції і тому намагатимемося окреслювати в якому періоді дане угруповання належало до опозиції, а в якому ні.

Ми не кваліфікуємо як парламентську опозицію ті політичні партії, які трактують урядову більшість не як конкурентів, а як ворогів (позасистемна опозиція), та ті, які не увійшовши до складу урядового табору зберігають перед ним нейтральну, не ясну, чи вичікувальну позицію. Це, зазвичай, парламентські фракції, що під час формування урядової більшості не увійшли до складу уряду, а тепер перед пропозицією входження до урядової коаліції, зберігають перед урядом чітко виражену нейтральність.

Існування навіть в широких колах суспільства невдоволення політикою центральної влади ще не є свідченням появи в державі опозиції. Не кожна парламентська меншість може виконати цю умову, як і не кожному меншість можна трактувати як опозицію. Відомими є приклади, коли партія меншості надавала «тихої підтримки» уряду і тим самим уможлилювала або створювала умови для його функціонування. Поняття меншості є значно ширшим, ніж поняття опозиції, а тому не можна підміняти ці дві категорії. Завданням кожної опозиції є досягнення зміни усїєї системи чи її окремих елементів. Тому опозицією не є група, яка використовує політичні засоби винятково для власної популяризації, через появу в засобах масової інформації та рекламну компанію.

Для дієвого артикулювання своїх прагнень, опозиція мусить мати певний ступінь організованості [253, с. 238]. Е. Наливайко стверджує, що власна організація слугує зміцненню опозиційних партій. Чим більш сильною і дієздатною вона є, тим має вищі шанси на успіх [302, с. 78]. Відтак, опозиція повинна перейти з фази громадянського опору – без якого не може існувати і з якого зростає – до фази організації з чіткою структурою, метою діяльності, джерелами фінансування, принципами набору нових членів і т. п.

Більш стабільною та прогнозованою є опозиція *системна*, яка займає послідовно критичну позицію по відношенню до уряду і його політики. Класичним прикладом є опозиція її Величності у Великій Британії. Також варто звернутися до виділених Д. Лінцом типів *лояльної і нелояльної* опозиції. Його висновок достатньо песимістичний і одночасно реалістичний: «Глибокі конфлікти, спроби дискредитації супротивників [...] все це в демократії є нормальним і неминучим. Лояльну опозицію від нелояльної відрізняє поміркованість та висока політична культура» [276, с. 42]. В даному випадку йдеться також про готовність суб'єктів правовідносин пожертвувати своїми інтересами на користь збереження ефективності системи в цілому та прийняти відповідальність за управління або бути частиною більшості, якщо не має альтернативи партіям, що підтримують систему. Лояльна опозиція повинна бути готовою також і до участі в уряді, який може бути ослаблений кризою. У випадку активізації політичних партій, здатних підірвати демократію через застосування насилля і спроб придушити громадянські права та свободи, лояльна опозиція повинна виступити проти таких дій.

Особливими типами опозиції є парламентська та позапарламентська. До парламентської опозиції Е. Звєжховський зараховує політичні групи або парламентські фракції, які з певних причин не беруть участі у формуванні уряду, критично ставляться до його політичної програми і діяльності, а також формують власну програмну і персональну альтернативу, щоб у рамках конституційно установлених правил завоювати і реалізувати урядову владу [380, с. 11]. Статус парламентської опозиції важчий для фіксування в багатопартійних системах, ніж в системах двох домінуючих партій.

З попередніми поділами тісно пов'язана типологія парламентської опозиції за рівнем згуртованості на *інтегровану* та *фрагментовану*. Інтегрована опозиція здатна до спільних виступів або узгодженої діяльності і становить силу, що здійснює вплив на проурядову більшість. На думку К. Лабендза, «ступінь інтеграції опозиції є одним з чинників, що детермінують спосіб її трактування через урядові партії. Здатність до утворення менш чи більш інтегрованих опозиційних коаліцій може одночасно мати вплив на майбутню здатність коаліційну в моменті приходу до влади» [311, с. 15].

Ступінь інтеграції парламентської опозиції може слугувати індикатором спроможності утворення опозиційної коаліції, яка у випадку урядової кризи чи нових виборів, здатна сформувати уряд. Інтегрована опозиція в законодавчому органі детермінує політичну конкуренцію в системі взаємовідносин уряд – опозиція а також спосіб її трактування через проурядову більшість.

Варто відмітити, що парламентська опозиція не обмежується лише парламентом, а й діє поза ним. В даному випадку йдеться про *позапарламентську опозицію*. До неї належать перш за все ті політичні партії, які висуюють своїх кандидатів на парламентських виборах, але не володіють власною репрезентацією в парламенті. Свій супротив політиці уряду вони виражають через форми масової участі: страйки, демонстрації, мітинги.

Опозиція є інститутом ліберальної демократії, яка надає їй широкі гарантії для діяльності. Проте вищенаведені визначення не можуть повною мірою охарактеризувати її на етапі демократичних трансформацій. В період переходу від авторитаризму до демократії відбувається поступовий відхід від протистояння, опору, заперечення режиму до встановлення правил політичної гри і процедур конкурентної політичної боротьби. Виходячи з цього виникає питання, чи можна назвати опозицією рухи опору, суспільно-політичні організації і рухи, які виступали проти авторитарного режиму, однак не завжди ставили за політичну мету здобуття влади?

Супротив із застосуванням сили ряд дослідників намагається розглядати як окреме від політичної опозиції поняття. Зокрема, мексикан-

ський дослідник Т. Сеговія розрізняє «рух опору» та «політичну опозицію». На його переконання опозиція не протистоїть владі і її вища форма походить з опозиційної партії, в той час як рух опору за визначенням не може бути партією: його завдання не керувати, а чинити спротив» [125, с. 28]. Подібну точку зору займає польський історик А. Фрішке. До опозиції він відносив свідому, заплановану діяльність, що спирається на певну програму і спрямовується на зміну або реформування в напрямку обмеження монопольної влади партії і відновлення суб'єктності суспільства [199, с. 5].

Українська дослідниця Л. Червона погоджується з тим, що політична партія, яка не виходить за межі політичної системи і рух опору, що не визнає існуючого політичного статус-кво, мають різні функціональні завдання. На її думку в обох випадках вони представляють собою щаблі опозиційної дії, політичну опозицію протилежних типів – системну та позасистемну. При цьому жоден політичний режим не обходиться без опозиції як сукупності неконформістських переконань та дій індивідумів [125, с. 28]. Схожу думку висловлює Т. Ткаченко, стверджуючи, що опозиція може існувати у формі суспільного протесту та як політичний інститут. При цьому «... опозиція як форма суспільного протесту є детермінантою опозиції як політичного інституту» [117, с. 41].

Однак в умовах авторитарного політичного режиму, коли громадсько-політичні організації і рухи мають нелегітимний характер, їх складно віднести до опозиції в класичному розумінні цього слова. В даному випадку проблема полягає як в питанні термінологічному, так і методологічному. Вирізнити ці два поняття, на нашу думку, можна через застосування етимологічного та інституційного підходів, розроблених російським вченим Г. Гавриловим. Перший – сфокусований на протиставленні однієї політики іншій. Згідно нього опозицією може рахуватись різнонаправлений вплив декількох суб'єктів на владу, які не мають узгодженої думки з певного кола питань [40, с. 16]. Опозиція подається в широкому сенсі з акцентом на діяльнісному аспекті. Проте він має ряд обмежень. Зокрема, під цю категорію, окрім політичних партій, також підпадають групи тиску, лобістські угруповання, які виражають інтереси локальних груп, що мають опосередковане відно-

шення до політики. Слабкою стороною даної схеми є складність її практичного застосування. Вона втрачає сенс у випадку, коли домінуюча думка або думка більшості, не отримує представництва в структурах, що приймають політичні рішення. Тоді й влада набуває ознак опозиції так як провадить політичні рішення, які підтримуються меншістю суспільства. З іншого боку, частково цей підхід може бути використаний за умов лібералізації авторитарного режиму, коли опозиція формується з суспільно-політичних рухів, громадських організацій, відсутні легальні політичні партії, не відбуваються вільні демократичні вибори і т. д. [33, с. 12].

У дослідженні політичної суб'єктності опозиції використано ряд методологічних підходів. Одним з них є інституційний (або інституційно-функціональний). Він дозволяє звзвити розуміння опозиції до конкретних політичних інститутів, які можуть виконувати цю роль. В якості основних визначено політичні партії, як основний потенційний суб'єкт влади та інструмент політичної боротьби. В умовах реальної багатопартійності можемо говорити саме про парламентську та позапарламентську форми опозиції. Даний підхід може ефективно використовуватись для аналізу процесу демократизації. Однак він більш придатний, коли сформована стабільна партійна система, і менш ефективний в умовах становлення багатопартійності, коли опозиційні організації та рухи відігравали роль партій. Недоліком інституційного підходу є звуження рамок дослідження. Він не враховує різноманітні форми організації опозиції. Скажімо до неї можуть входити не лише партії, а й громадські організації та суспільно-політичні рухи, профспілки. Опозиція розглядається нами на декількох смислових рівнях: як політичний інститут та як конкретний політичний актор.

В демократичному суспільстві опозиція – це основний канал вираження соціального невдоволення наявним політичним станом, важлива детермінанта політичних трансформацій, спосіб досягнення принципових поступок від владних структур, корегування політичного курсу. Погоджуючись з думкою Г. Гаврилова, що опозиція визначається через владу, вважаємо за доцільне звзвити категорію «опозиція» саме до інституту політичних партій, як основних потенційних суб'єктів влади.

Тим самим ми можемо «відтінити» інші суб'єкти опозиційної діяльності. Подібної думки притримуються Г. Іонеску та І. Мадаріага, які пропонують розрізняти поняття «політична опозиція» та «опозиція». За їх концепцією лише політична опозиція *sensu stricto* може існувати в демократичній системі і то для того, що є завжди інституціоналізована, знана та легітимізована. На думку вчених «цей термін повинен вживатися в ситуації, коли опозиція є не лише допущена до функціонування, але функціонування стало їй призначене» [238, с. 16].

Опозиція *sensu largo* охоплює різні прояви незадоволення урядовою політикою і є досить обширним поняттям. Така класифікація дозволяє віднести до опозиції різні організації і суспільно-політичні рухи, які виступають певною альтернативною силою і намагаються демократизувати суспільство через конкурентну боротьбу з авторитарною владою. За словами А. Степана, «опозиція в недемократичній системі повинна передусім підривати легітимізацію режиму і протиставляти йому демократичну альтернативу, ініціювати і поширювати протести, організувати страйки, видавати і розповсюджувати нелегальну пресу, засновувати таємні університети тощо» [344, с. 44].

Але виникає запитання, в який момент опозиція може перейти в іншу якість? Чи коректно стверджувати, що в період лібералізації не було опозиції і вона раптово з'явилася після демократичних виборів та демонтажу авторитарної системи? На нашу думку, відповідь можна знайти, прослідкувавши процес формування опозиції як інституту. Інститут опозиції – це правила гри та певні кодекси поведінки, а також відносини та зв'язки, які встановлюють та регулюють опозиційну діяльність в межах політичної системи [37, с. 7]. Звідси можемо вирізнити доінституційний та інституційний етапи діяльності опозиції. Доінституційний етап припадає на період лібералізації і характеризується організаційним оформленням політичних сил, які протистояли пануючій комуністичній владі, пануючій партії і прямо або опосередковано вели з нею боротьбу за державну владу. Завершення етапу припадає на перші демократичні вибори до законодавчих органів влади. Вони поклали початок інституціоналізації опозиції. З цього часу опозиція використовувала законні форми політичного суперництва, створювала власну

програмну та персональну альтернативу. При цьому влада для опозиції ставала об'єктом, на який спрямовувався її спільний інтерес [114, с. 4]. Саме боротьба за владний ресурс в значній мірі корегувала характер, форми та методи діяльності опозиційних партій.

Рівень розвитку та стабільності демократії в країні значною мірою залежить від інституційно-правових та фактичних взаємовідносин між опозицією та владними структурами. М. Сімлат зауважив, що «в суспільстві стало звичним вважати, ніби існування опозиційної партії є однією з найхарактерніших ознак демократії, а її відсутність розглядається як свідчення або навіть остаточний доказ браку демократії» [334, с. 67]. Існує і протилежна думка, що протиставлення владної більшості опозиційній меншості не є єдиним свідченням демократії і що можна уявити демократичну систему без «класичної опозиції» [274, с. 78].

Ідея опозиції підпорядкована аксіомі єдності держави і стабільності політичної системи. Демократія ж за своєю природою означає гарантію прав меншості і є системою урядів більшості, обмежених правами меншості. Відповідно існування опозиції постає необхідною умовою забезпечення прав меншості в умовах домінування принципу більшості при прийнятті важливих законодавчих рішень. Такий підхід знаходимо в концепції демократії Дж. Мадісона (демократія як уряди більшості і права меншості) [176, с. 15]. Дж. Сарторі відзначав, що «в конституціональному контексті ми піклуємося про меншість, не про більшість, ... меншості повинні мати право протиставлення, право на опозицію» [325, с. 171]. Більшість за своєю природою схильна до реалізації нічим не обмеженої влади, тому в демократії істотного значення набрали інституційні гарантії, які змінюють «принцип більшості» на принцип «змінюваної більшості», коли різноманітні частини політичного організму здійснюють зміну влади [325, с. 51]. Саме така роль відводиться парламентській опозиції, яка є однією з форм опозиції.

Демократична партійна система створює як уряди, так і опозицію. Кожна партія може конкурувати з урядом через презентацію себе як альтернативної інституції, а також через конкурентні впливи між партіями, що прагнуть до заміни посад в уряді [331, с. 26]. А. Гульєльмо Ферраро відзначав, що при демократії опозиція – не менш важливий

орган народного суверенітету, ніж уряд. Придушити опозицію означає придушити суверенітет народу [108, с. 37].

За кожною опозицією криється стратегія змагання за владу і альтернатива владі. Опозиція не бере участі в управлінні країною, а є лише свого роду симетричним і рівноправним відповідником урядової більшості [169, с. 27]. Конституційну роль опозиції добре характеризує формула «влада, що обмежує владу» [206, с. 465]. На практиці це приводить до програмної і персональної альтернативи а також її обґрунтованості в широкому політичному і суспільному значенні. Справа в тому, що «періодична зміна владних груп пробуджує суспільне очікування, знімає частину суспільного напруження і таким чином очищує політичну атмосферу. Вона вносить до політичного життя новий стиль керівництва та інновації у внутрішній політиці» [380, с. 18].

Парламентська опозиція прагне прийти до влади в державі і для цього займає критичну позицію щодо уряду і його політики. Предметом критики з її боку не мають бути конституційні принципи, на підставі яких політичні угруповання прийшли до влади, а сама влада, яка існує в державі. Більшість опозиційних європейських партій бажають здійснити кадрові зміни в уряді або змінити урядову політику.

Стосовно владної більшості опозиція виконує функцію суспільного, невідного контролю дій уряду і партії більшості. Він полягає у зборі інформації і аналізі окремих напрямів політики уряду, проєктів його постанов і наслідків прийнятих рішень. Одночасно опозиція відшукує несправедливі дії, помилки і перевищення повноважень, здійснених проурядовими партіями. Це означає, що між парламентською опозицією і владною більшістю в демократичних системах немає дихотомічного поділу. Натомість існує багато мінливих, перехідних, посередніх станів. Як зазначає польський політолог Т. Кравчик: «не існує універсального підходу, який дозволяє стверджувати, коли суперництво або політична кооперація опозиції з урядом сприяє демократії, а коли призводить до викривлення її фундаментальних засад. Можна лише стверджувати, що для демократичного режиму однаковою мірою є корисною як поміркована політична боротьба між партіями, так і пошуки поміркованого компромісу [256, с. 159].

Спільним для всіх існуючих теоретичних моделей є визначення опозиції через категорію «влада». Вона не може існувати без влади і в своїй сутності є її протиставленням. Категорія «влада» дозволяє поєднати етимологічний та інституційний підходи виходячи з того, що опозиція неможлива в системі рівноправних владних суб'єктів і є самостійним політичним гравцем, що легально змагається за владу. Виділяючи здобуття влади в якості основної цілі опозиції, вирішується і проблема суб'єкта опозиційної діяльності. З аналізу виключаються ті політичні сили, які не мають відношення до розподілу владних ресурсів в системі, а кількість «гравців» обмежується владними суб'єктами системи і претендентами (або претендентом) на цю роль. У випадку опозиції, йде мова не лише про парламентські партії, а й про групи, фракції, окремих позапартійних депутатів. При цьому розширене тлумачення суб'єкта опозиції (не лише партії) дозволяє більш точно і повно виокремити різні моделі взаємодії з владними структурами.

Даний підхід має теоретичну значимість. Розгляд опозиції як суб'єкта, що бореться за владу можна застосувати для політичної системи будь-якого рівня. При цьому статус опозиції залишається прив'язаним до конкретної ситуації і здатний змінюватися у залежності від позицій політичних сил чи політичної кон'юнктури. Одні й ті ж самі партії в один часовий період можуть бути опозиційними, а в інший – володіти домінуючим владним ресурсом.

Визначення опозиції через поняття «влада» піднімає питання, що є влада, в чому полягає процес боротьби за неї між політичними партіями. Тому є необхідність виділення основних підходів до досліджень феномену в контексті даної проблематики. Свого роду їх узагальнення запропонував польський політолог Є. Вятр. Він вирізнив шість основних напрямів: біхевіористський (оцінка влади як особливий тип поведінки, що змінює поведінку інших); телеологічний (характеризує владу як досягнення певних цілей); інструменталістський (розглядає владу як можливість використання певних засобів); структуралістський (влада як особливого роду відносини між управлінцями та підлеглими); конфліктний (влада зводиться в основному до можливостей прийняття рішень, що регулюють розподіл благ в конфліктних ситуаціях); визна-

чаючий владу як вплив, який здійснюється на інших, коли той, кому наказують, зобов'язаний підкоритися [39, с. 158].

Як бачимо, суть влади зводиться до здатності її суб'єкта (окремої особи, організації, партії, держави) нав'язувати свою волю іншим людям, розпоряджатися та управляти їх діями. При цьому суб'єкти влади в даному випадку повинні нести політичну відповідальність за все що відбувається в суспільстві.

В силу того, що слово «влада» має велику кількість значень ми маємо уточнити семантичне поле. На думку В. Ледяєва поняття «влада» варто обмежити наступними значеннями:

- здатністю впливати на щось, здатністю зробити щось;
- право розпоряджатися, керувати кимось, чимось;
- могутність, панування, сила;
- право управління державою, політичне панування, права та повноваження державних органів [70, с. 97].

До змісту поняття «влада» ми відносимо те, що характеризує відносини між людьми в сфері політики. Зокрема, сюди включаємо органи державної влади, адміністрації, посадові особи, політичних лідерів. Всі вони наділені правом та можливістю керувати та мають доступ до владних ресурсів. Проте, на нашу думку, характеризувати владний суб'єкт можна лише в контексті взаємодії з іншими учасниками політичного процесу. В якості такого виступає опозиція. Найбільш близькою для розуміння сутності взаємовідносин між владою та опозицією є реляціоністська концепція, яка описує владу як соціальні відносини або результат взаємодії на елементарному (особистісному) та складному (міжгруповому) рівні. Її розробниками є Г. Лассвел, П. Блау, Р. Дарендорф, Ю. Габермас, Д. Ронг.

Наприклад, Д. Ронг розглядав владу як диспозиційне поняття, яке характеризує її як можливість, здатність, потенціал, який може бути реалізований (а може залишитися нереалізованим) в дії. Разом з тим він підкреслював реляційний характер влади, уникаючи розгляду її як «сконцентрованої лише в самому суб'єкті влади, звідки вона діє на інших людей» [374, с. 63]. Він вказував на істотну відмінність між можливою та реально існуючою владою, між владою та ресурсами

влади, владою як потенціалом і потенціалом для влади. Влада розглядалася ним як можливість індивідів та груп здійснювати цілеспрямований і передбачений вплив на інших індивідів та груп. Такий підхід дозволяє пояснити появу нових опозиційних центрів влади, які за певних характеристик (впливовість, ступінь підтримки в суспільстві, легітимність) можуть врівноважувати владу, котра не здатна реалізувати свої ресурси. Реляціоністський підхід дає нам інструменти для розуміння сутності перетікання влади, явища двовладдя як практик взаємовідносин між владою та опозицією.

В якості методологічного інструменту для дослідження характеру взаємовідносин між владою та опозицією розглядається теорія соціального поля, яку розробив французький соціолог П. Бурдьє. Виходячи з даної концепції, такі відносини розглядаються як певна боротьба опонуючих агентів відповідно до закономірностей та правил політичної гри, сформульованих в цьому просторі (а в певних ситуаціях борються за самі ці правила). Ця боротьба ведеться з різною силою і тому різною є ймовірність успіху, щоб оволодіти специфічними вигодами, які є цілями гри. Важливо, що основною ставкою в політичній грі є не стільки монополія використання ресурсів політичної влади (фінансів, права, армії і т. ін.), скільки монополія виробництва і поширення політичних уявлень і думок. Саме вони мають ту «мобілізуючу» силу, яка дає життя політичним партіям і правлячим угрупованням. З цього випливає, що владні інститути та опозиція вирізняються наявними владними ресурсами і прагнуть в межах політичного поля через дії і протидії агентів боротися за збереження або покращення своєї позиції. Владні агенти є домінуючими в полі політики і знаходяться в позиції, маючи змогу змусити функціонувати дане поле на свою користь. Однак вони при цьому стикаються з опором, зустрічними вимогами, претензіями тих, хто знаходиться в позиції підкорення (опозиція).

Інший методологічний підхід до пояснення природи взаємодії між владою та опозицією знаходимо в теорії соціального обміну. Цей напрямок здобув поширення в 1960–1970 рр. Його представники Дж. Хоманс, Дж. Зібаут, Х. Келлі, Р. Емерсон, Б. Беррі, Дж. Херсані, розглядали категорію влади в термінах економічного аналізу і акцентували

увагу на вигодах і витратах, одержуваних акторами в процесі взаємодії. Основою влади та її обов'язковим елементом є виникнення залежності між суб'єктом і об'єктом. Її джерело, на думку теоретиків соціального обміну, закладене в нерівному розподілі матеріальних, соціальних, духовних і політичних ресурсів, який веде до нерівних результатів (вигод і витрат) щодо обміну між суб'єктом і об'єктом. У об'єкта, як правило, відсутні необхідні для досягнення своїх цілей ресурси або ж їх недостатньо. Якщо він не може отримати необхідні ресурси з інших джерел, то змушений коритися волі суб'єкта, оскільки саме суб'єкт володіє тими ресурсами, які потрібні об'єкту. Таким чином, залежність виникає за умови, коли результати діяльності актора обумовлені не лише власною поведінкою, а й діями інших акторів, тобто детерміновані взаємодіями [70, с. 39].

Однак, можна говорити про певну умовність використання даного підходу для пояснення складних процесів взаємодії між владою та опозицією. На нашу думку, не можна однозначно стверджувати, що їх відносини є суб'єкт-об'єктивними. Політичні партії, що знаходяться при владі та опозиція, з одного боку, є рівнозначними учасниками політичного процесу. З іншого боку, відношення до влади диференціює їх статус. У нашому випадку опозиція є не лише політичним об'єктом, на яку спрямована владна дія, але і суб'єктом, який має на меті недопущення нерівномірного перерозподілу владних ресурсів та веде легальну конкурентну боротьбу за ці ресурси в міжелекторальний період та під час виборів.

Залежність опозиції від влади не можна вважати постійною. Вона зростає прямо пропорційно цінності ресурсів, якими володіє суб'єкт і знижується в міру розширення доступу об'єкта до альтернативних джерел цих ресурсів. Припустимо, що владна еліта зуміла акумулювати комунікативний, адміністративний ресурси через контроль над ЗМІ та маніпуляцію з підрахунками виборів. Опозиція може скористатися правом залучення до контролю за виборами офіційних спостерігачів, представників третього сектору та використати міжнародні інституційні механізми впливу на провладні партії з метою дотримання ними виборчих прав громадян та недопущення використання адміністративного ресурсу.

Ряд положень теорії обміну дозволяють знайти пояснення на питання, наскільки політична сила може скористатися владою задля послаблення свого політичного опонента. Розглядаючи владу через функцію залежності, можна припустити, що правлячі партії спроможні здійснювати певний тиск на опозицію. Цей тиск корелюється у такий спосіб: чим сильніша залежність, тим більше влади, і навпаки. Згідно концепції обміну ресурсами владний суб'єкт, має владу над об'єктом і може впливати на його поведінку настільки, наскільки він може визначати і контролювати очікувані об'єктом нагороди і витрати. При цьому потребує уточнення, хто на даний час мав домінуючий владний ресурс. Припускаємо, що державні інститути часто контролюються суб'єктами, які не мають відношення до правлячої партії. Йде мова про неформальні інститути та правила гри.

Дана концепція дозволяє пояснити причини переходу країни до авторитаризму чи режиму керованої демократії. В цьому випадку, владна еліта намагається максимально використати ресурси з метою мінімізації політичної конкуренції та ставить опозицію в залежне становище, виштовхуючи її на периферію політичного життя. Звуження політико-правового простору для діяльності опозиції та послаблення її контрольних функцій свідчить про перехід відносин суб'єкт-суб'єктні у відносини суб'єкт-об'єктні, що характерно для гібридних політичних режимів.

Для багатьох авторів, які розглядають владу в термінах залежності і обміну, результат самої влади не зводиться до контролю за поведінкою об'єкта. На думку Б. Беррі, владою можуть вважатися лише такі відношення між суб'єктом і об'єктом, в яких вигоди, одержувані сторонами відносини, нерівні: «*A* має владу над *B*, якщо, і тільки якщо максимальна чиста вигода *A* від підпорядкування *B* тягне за собою або чисті втрати *B*, або меншу вигоду *B* в порівнянні з *A*». Якщо *B* отримує вигоду, що рівна вигоді *A*, то такі відносини слід вважати «обміном», але не «владною» [146, с. 95]. Інтерпретувавши цей підхід можна припустити, що сторони керуються у відносинах різними інтересами. Провладні сили намагаються втримати вигідне становище та мінімізувати вплив опозиції, а остання прагне отримати більшу вигоду скажімо від

конфліктної взаємодії з владою щоб дистанціюватись від неї та сформувати позитивний імідж в очах свого електорату.

Дж. Харсані намагався надати ресурсному підходу кількісного виміру. Він провів відмінність між ціною влади A над B і «силою» влади A над B . При цьому «ціна» влади визначалась як вартість ресурсів A , необхідних для впливу на поведінку B , а «сила» влади – як вартість ресурсів, необхідних B , щоб запобігти діям, які від нього добивається A . Таким чином, владою володіє той, для кого деякий вплив дається з меншими затратами і меншим опором, ніж іншому [215, с. 228].

Значення теорії соціального обміну для аналізу взаємозв'язків між політичними опонентами полягає в тому, що вона приділяє максимальну увагу не дослідженню процедури чи результатів здійснення влади, а конкретизації самого джерела влади та визначенню рівня контролю нею ресурсів. Це дозволяє зрозуміти, чого не вистачає опозиції і що їй варто добитися, щоб здобути владу. Можна припустити, що володіння домінуючим політичним ресурсом дозволяє владному суб'єкту визначально впливати на процес прийняття рішень і у значній мірі визначати поведінку інших політичних гравців, в тому числі і опозиційних. Однак виникає запитання, чи необхідно владному суб'єкту задля контролю над прийняттям політичних рішень володіти всіма ресурсами? Один з теоретиків соціального обміну, П. Блау вважав, що володіти владою не значить контролювати всі існуючі ресурси системи. Він розглядав владу в якості одного з різновидів соціального обміну. За його концепцією, один індивід має владу над іншим в тому випадку, якщо той має потребу в якихось благах (ресурсах), які не може отримати без згоди першого індивіда ніде в іншому місці. Саму владу він визначав як «здатність індивідів чи груп нав'язати свою волю іншим всупереч їх опору за допомогою загрози покарання чи відмови в регулярних винагородах, оскільки і перше, і друге, в кінцевому рахунку, виступають в якості негативних санкцій» [70, с. 41].

Ця теорія отримала свій подальший розвиток в сучасних дослідженнях, які сфокусувались на ієрархії владних ресурсів. Ряд вчених пропонує, що для кожної системи є один або декілька ресурсів, доступ до яких забезпечує контроль над прийняттям політичних рішень в рамках

всієї системи. По відношенню до владного суб'єкта опозиція володіє двома ключовими характеристиками: по-перше, недостатністю або повною відсутністю домінуючого політичного ресурсу; по-друге, претензією та готовністю до конкурентної боротьби за володіння ним. Владний суб'єкт, відповідно, володіє домінуючим ресурсом, який дозволяє йому контролювати процес прийняття політичних рішень. Він прагне до збереження та збільшення контролю над ресурсами і не зацікавлений в їх перерозподілі на користь опозиції.

В демократичній політичній системі існує чіткий розподіл влад, що унеможливорює її концентрацію в одних руках. Цікавий спосіб концептуалізації влади запропонував Д. Ронг. В його основі лежить розрізнення «інтегральної влади» (*integral power*), де прийняття рішення та ініціатива дій централізовані і монополізовані в руках одного суб'єкта та «інтеркурсивної влади» (*intercursive power*), де влада кожного з суб'єктів соціальних відношень врівноважується владою іншого суб'єкта. В останньому випадку має місце процедура перемовин або спільного прийняття рішення по питаннях, що мають взаємний інтерес [374, с. 64]. Така асиметрія влади вказує на всю складність взаємодії як владних суб'єктів між собою, так і кожного з них з опозицією.

Стосунки між владою та опозицією не мають характеру владних відносин. Останні виникають в результаті конституційно закріпленого принципу розподілу гілок влади та існують лише між суб'єктами влади, скажімо між президентом, прем'єр-міністром, головою парламенту, правлячими партіями тощо. Тобто йдеться про відносини по лінії «суб'єкт–суб'єкт». В якості таких розглядаємо лише рівновладні суб'єкти з різною мірою компетентності та повноти влади.

В системі координат «влада–опозиція» більш доцільним є вживання поняття «взаємовідносини». Це рівноправні відносини, які склалися завдяки певному збалансуванню політичних сил між суб'єктом влади та тим, хто претендує на такий статус. Вони уможливлюються за наявності «конвенційних каналів» політичної участі, коли в результаті виборів, опозиція за умови підтримки виборців може прийти до влади та взяти відповідальність за реалізацію нового політичного курсу. Такі взаємовідносини складаються, як правило, завдяки компромісу, що

враховує інтереси обох сторін. Ступінь підпорядкування тут мінімальний, оскільки владний суб'єкт володіє певними повноваженнями, а опозиційний суб'єкт компенсує їх своїми сильними сторонами, скажімо високим рівнем електоральної підтримки.

Це не означає, що у таких взаємовідносинах нерівність між суб'єктами зникає зовсім. Співробітництво, на думку Б. Кухти, «можливе лише між рівними суб'єктами, а точніше, між рівними в чомусь суб'єктами, що уклали угоду про щось або проти чогось, вигода тоді приблизно однакова» [89, с. 88]. Взаємовідносини співробітництва можуть виникати, скажімо, між провладними та опозиційними партіями з приводу прийняття конституційних рішень, для чого потрібна кваліфікована більшість голосів в парламенті. В будь-якому випадку мова йде про короткотермінові відносини тактичного характеру.

Але одним із найважливіших завдань для опозиції є визначення оптимальної лінії поведінки при взаємодії з урядом. При цьому опозиція прагне до домінуючого впливу на виконавчу владу. Її важливе стратегічне завдання – перетворення в парламентську більшість із перспективою формування уряду. Тактичний арсенал, який вона використовує досить широкий. Керуючись власними стратегічними мотивами та виходячи з прагнення підтримання або, навпаки, руйнування досягнутого політичного статусу-кво, опозиція може щодо окремих питань об'єднати зусилля з деякими партіями правлячої коаліції (або з окремими їхніми фракціями) і єдиним фронтом виступити проти інших учасників урядового альянсу.

Наростання кризових явищ у суспільстві, коли політичний курс уряду починає втрачати підтримку в населення, звичайно, надає опозиційним партіям явну стратегічну перевагу. В умовах неефективної політики уряду опозиція, маючи власну програму та значний кадровий потенціал, політично не зацікавлена в глибокій співпраці з урядом чи його активній підтримці. У цих умовах вона намагається проводити аргументовану й конструктивну критику офіційного курсу з різних проблем економіки та політики країни, висуваючи власні контраргументи й пропозиції. Використовуючи шанс для приходу до влади, опозиція намагається якомога далі дистанціюватися від урядового курсу

та, зазвичай, іде на загострення суперечностей із правлячими партіями, інколи усвідомлено збільшуючи ідейно-політичну дистанцію, посуваючись уліво або вправо (залежно від своєї орієнтації) від центру. Дистанціювання від уряду аргументоване насамперед боротьбою за голоси виборців на майбутніх виборах. На межі 1970–80-х рр. цей тактичний хід для повернення до влади успішно використовували республіканці США, консерватори Великобританії та християнські демократи ФРН [94, с. 36].

В європейській конституційній традиції сформувалися дві основні моделі взаємостосунків між опозицією та урядом: *конфронтаційна* та *консенсуна*. Перша з них будується на засадах, що уряд та опозиція становлять дві сталі постійно конфліктуючі політичні сили. Їхні стосунки побудовані на трьох наступних підходах: конкуренції з метою здобуття влади; толерантності в часі її реалізації; зміни представників влади в період загальних виборів [13, с. 74]. Зазвичай парламентська опозиція, представляючи меншість, постійно залишається поза владними структурами і є її симетричним відповідником. Кожна зі сторін, активно використовуючи методи дискусії, намагається не стільки знайти компроміс, скільки показати відмінності між таборами з огляду на участь у наступних парламентських виборах. Такі взаємовідносини ґрунтуються на відмінних інтересах сторін, які відрізняються за системою цінностей, ідеологією. Виникають вони між різними нерівними суб'єктами або рівними суб'єктами, що займають протилежні позиції та мету.

У конфронтаційній моделі відносин кожен з суб'єктів прагне різними засобами нав'язати власне бачення розв'язання проблеми, реалізувавши за рахунок суперника свої власні інтереси та цілі. Конфронтація між сторонами можлива коли рішення та дії державних інститутів спрямовані на згортання демократії, бажані для одних учасників і небажані для інших та суперечать загальним інтересам. Вона супроводжується, як правило, взаємними звинуваченнями, погрозами, ультиматумами. Для цього виду взаємовідносин характерним є протистояння, використання опозицією неконвенційних форм політичної участі. Конфронтаційними часто є дії несистемної, деструктивної опозиції. Така політика

опозиції може призвести до загострення протистояння з урядом і, як наслідок, до дестабілізації політичної ситуації в країні.

Одну з причин конфліктності міжпартійних відносин можна розглядати через функцію партій репрезентації та захисту інтересів різних соціальних груп. Опозиція, як правило, виражає інтереси тих груп населення, чий інтереси не представлені у владі. Але лише владний суб'єкт може реалізувати таке прагнення, володіючи домінуючим владним ресурсом. Звідси – конфлікт інтересів проходить по лінії «влада–опозиція».

Причинами конфліктного стилю відносин також є звуження політико-правового поля для діяльності опозиції, відсунення її на периферію політичного життя через мінімізацію впливу на діяльність уряду. В таких умовах опозиція часто вдається до неконструктивної критики виконавчої влади, не пропонуючи власної альтернативи. Деконструктивний характер діяльності опозиції стосовно уряду відзначав Й. Шумпетер. Він застерігав у свій час, що політики в парламенті не повинні піддаватися спокусі використовувати кожен можливість, аби завдати урядові поразки чи створити йому додаткові труднощі. За таких умов успішна політика неможлива. Це означає, що прихильники уряду мусять погодитися на його провідну роль і дати йому змогу розробляти й здійснювати власну програму, а опозиція повинна визнати лідерство свого «тіньового кабінету» та дати йому можливість вести політичну війну в межах певних правил. Виконання цієї вимоги (систематичне порушення якої означає початок кінця демократії) потребуватиме помірного традиціоналізму). Захист цього традиціоналізму – одна з тих цілей, для досягнення яких існують парламентський регламент і правила етики [129, с. 483].

Конфронтаційна модель відносин між урядом та опозицією не завжди призводить до відставки уряду але тримає в стані постійного політичного конфлікту опонуючі сторони. Практика показує, що така модель успішно діє в низці країн так званої усталеної демократії, де існування опозиції має глибокі політичні традиції. Класичний приклад – Велика Британія. Загалом ця модель ґрунтується на тому, що опозиція не має істотного впливу на роботу уряду, який користується підтримкою парламентської більшості. Натомість у парламенті представники

опозиції ініціюють дебати навколо діяльності кабінету, тим самим здійснюючи над ним опосередкований контроль. Незважаючи на те, що в країні не існує писана конституція, політична опозиція має чіткі інституалізовані форми й здійснює публічну критику уряду через діяльність так званого «тіньового кабінету». Міністри цього кабінету – це високі професіонали у своїй сфері, які відстежують діяльність уряду, пропонуючи власні альтернативні рішення. Тобто у Великій Британії спостерігаємо мінімум консенсусу між урядом та опозицією. Але слід зауважити, що на відміну від «молодих демократій», де чітко простежується поділ партій за ідеологічною ознакою, у цій країні відмінність між двома основними партіями лежить переважно в площині розв'язання економічних питань і менше – ідеологічних чи аксіологічних. Як зазначає польський політолог Т. Кравчик, «...така ситуація приводить до того, що уряд використовує частину політичних постулатів опозиції, а опозиція не висуває радикалізованих вимог до уряду» [257, с. 131].

Між владою та опозицією може виникати усвідомлення спільності інтересів в окремому питанні та узгодження в підходах щодо головних цілей розвитку держави. В даному випадку ми говоримо про *консенсусну* модель взаємовідносин. Вона характеризується утворенням різних союзів і порозумінням в окреслених політичних питаннях та заснована на співробітництві, урахуванні спільних інтересів, орієнтацією на розв'язання конфлікту. При цьому ступінь політичного компромісу опозиції з урядом залежить від партійної системи, інституційних параметрів, а також від соціополітичних поділів у суспільстві. Такі стосунки, зокрема, можуть виникати між представниками влади та поміркованої частини опозиції.

Модель передбачає часткове включення опозиції до процесу реалізації влади через порозуміння та компроміс. Йдеться, насамперед, про уряди меншості, які зацікавлені в підтримці своїх дій з боку опозиції. Також союзи з опозицією можливі у випадку створення великих коаліцій, до яких можуть увійти партії, представлені в законодавчому органі. Однак, у випадку підтримки непопулярних у суспільстві урядових рішень, опозиційним силам загрожує втрата авторитету у виборців.

Тому їх представники намагаються виконувати функцію контролю та критики уряду, дистанціюючись від нього.

У політичній практиці не виробилося чистих моделей, в одних з яких домінувала б співпраця, а в інших – політична боротьба. В обох, на перший погляд, різних моделях простежується в більш або менш вираженій мірі політична конкуренція як форма політичної взаємодії, в якій суб'єкти політики в рамках правових (або не правових) правил змагаються за перевагу в розподілі влади, матеріальних ресурсів, престижу. Тому як достатньо гіпотетичний Ю. Абдулаєва вводить ще *змішаний* тип взаємодії, коли один з акторів вибирає стратегію співробітництва, а інший – конфронтації [1, с. 33]. При цьому вона виділяє такі чотири пари поведінки взаємодії влади й опозиції. *Див. табл. 1.1.*

Таблиця 1.1

Типи взаємодії влади та опозиції

	<i>актори</i>	
	<i>влада</i>	<i>опозиція</i>
<i>стратегія поведінки</i>	конфронтаційна	конфронтаційна
	кооперативна	конфронтаційна
	конфронтаційна	кооперативна
	кооперативна	кооперативна

Джерело: Абдулаєва Ю. Институционные условия формирования конструктивной оппозиции в странах Центральной и Восточной Европы. с. 33.

1.2. Влада та опозиція

в контексті теорії конвертації суспільних капіталів

Взаємовідносини влади та опозиції є однією з самих популярних і водночас найбільш складних та маловивчених проблем в сучасній політичній науці. Причому ці два суб'єкти цікаві саме в зв'язку один з одним так як їх взаємодія здатна породжувати те, що з чого суспільство може мати користь – опонування один одному задля подальшої демократизації в країні. Досягнення позитивного результату у вивченні даної проблематики вбачається у застосуванні цілого спектру теоретичних та методологічних підходів. Причому важливе місце серед них займає

концепція конвертації суспільних капіталів. Її універсальність дозволяє дослідити специфіку поведінки даних політичних акторів в контексті протікання динамічних політичних процесів як в країнах усталеної демократії, так і в тих, що стали на шлях демократичного розвитку.

Сам термін «капітал» першопочатково застосовувався як економічна категорія і в загальному означав майно, сума, що примножує багатство людини, яка ним володіє. Лише в 1960-х рр. його почали використовувати для аналізу соціальних процесів та явищ взявши за основу основні його властивості. Капітал має здатність до накопичення та конвертації; виступає як обмежений ресурс, певна вартість, що дозволяє йому обмінюватися на інші ресурси; володіє певною ліквідністю, тобто може перетворюватися в грошову форму.

Сучасне розуміння суспільного капіталу пов'язане з іменами соціолога Дж. Колемана, політолога Р. Путнама і пізніше П. Бурдьє та Ф. Фукуями. Одну з базових дефініцій поняття запропонував Д. Путнам: «Суспільний капітал, то такі особливості суспільних організацій, як мережі (системи) людей чи домогосподарств та пов'язані з ними норми та цінності, які створюють зовнішні ефекти для цілої спільності» [314, с. 16]. Про вияв суспільного капіталу свідчать прояви самоорганізації людей та їх заангажування в громадські справи. Він зазначав, що коли люди зустрічаються заради таких справ і нав'язують зв'язки постає додаткова спільна якість, яка приносить користь всім членам спільноти. Ф. Фукуяма, дефінував суспільний капітал як атрибут стабільного суспільства з довготривалою політичною та правовою системою та пов'язував його зі встановленням неформальних вартостей та етичних норм спільних для членів певної групи, що забезпечує їх успішну співпрацю» [200, с. 170].

П. Бурдьє виділив три основні стани капіталу: 1) інкорпорований, як сукупність відтворюваних стійких диспозицій та здатностей, що демонструються власником тієї чи іншої форми капіталу; 2) об'єктивованний стан, що впливає з властивості капіталу набувати упредметнених форм; 3) інституціоналізований, який передбачає об'єктивовані форми визнання такого виду капіталу в якості ресурсу [9, с. 61]. Виокремлення інституційного стану капіталу дозволяє визначити інституційні умови,

за яких міжособисті формальні та неформальні відносини, соціальні мережі, людські вміння, навички, освіта, статус, стають капіталом. В якості таких умов можуть виступають правові норми, інституційні правила, традиції, звичаї. Так, соціальні зв'язки в рамках громадських організацій можуть бути використані як соціальний капітал лише за умов санкціонування формалізованими правилами асоціацій, суспільними нормами чи наявності в їх лідера певного рівня довіри серед прихильників. Інституційні рамки, механізми накопичення та конвертації суспільних капіталів в політичний, як правило, обмежуються діяльністю певних політичних інститутів, котрі функціонують у межах політичної системи та правового поля. Політичні інститути розглядаються в дослідженні з позицій неонституціоналізму як взаємозв'язок формальних норм і неформальних правил гри, що утворюють в результаті складні організаційні відносини, форми взаємодії і саму кооперативну діяльність людей, які підтримують стабільність та продукують порядок в суспільстві.

В економічному сенсі капітал можна виробляти, акумулювати, інвестувати, він приносить користь і є загроза його втратити. Суспільний вимір капіталу більш складніший, оскільки враховує взаємозв'язок економічних, соціальних та політичних чинників. Істотною його властивістю є здатність до конвертації. При цьому конверсія здійснюється по певному обмінному цензу, який залежить від стану ринку, попиту на той чи інший вид капіталу, культури суспільства. Для визначення діючого чинника П. Бурдьє використав поняття «агента», яке не рівнозначне поняттю суб'єкта чи індивіда. Положення агента в соціальному просторі визначається його позицією і місцем даної позиції та формою капіталу, яким агент володіє. Капітал дає агентам владу над тими, в кого їх менше або в кого їх зовсім немає. В силу конвертаційної здатності капіталів актор може збільшити загальний об'єм ресурсів за рахунок декількох видів капіталів. Такий сукупний капітал завжди більший, ніж просто сума окремих видів капіталів. П. Бурдьє доводив вслід за К. Марксом, що кінцевою метою конвертації інших форм капіталів є економічний. При цьому держава, за його висловом, є головним капіталістом, який, зокрема, встановлює «курс обміну» різних капіталів [9, с. 71].

Для розуміння конвертаційних стратегій агентів важливо глибше вияснити суть кожного виду капіталів. П. Бурдє в роботі «Соціальний простір і генеза «класів» розрізняв чотири групи капіталів: економічний культурний, соціальний, та символічний [8, с. 57]. Різновидністю суспільного капіталу є *економічний*. В своєму об'єктивованому стані він включає грошовий капітал (фінансові засоби), виробничий капітал (засоби виробництва); товарний капітал (готові продукти). Високий ступінь уречевлення та формалізації робить економічний капітал найбільш простим для передачі ресурсом. Він може передаватися посередництвом ринкового обміну.

Культурний капітал в сильній степені інкорпорований і слабкій степені формалізований і є атрибутом окремої людини. Він накопичується в процесі виховання та соціалізації й виражається в рівнях освіти та культури індивіда. В інкорпорованому стані цей капітал втілюється в практичному знанні.

За допомогою *соціального* капіталу можна дослідити інституційні трансформації на мікро- та макрорівнях. Операціоналізація та його вимір є досить складними, а методологія та методика подібних досліджень залишаються предметом серйозних дискусій серед вчених. У порівнянні з економічним обміном, соціальний обмін характеризується меншою прозорістю та більшою невизначеністю. Згідно П. Бурдє, використовуючи соціальний капітал, люди можуть отримати прямий доступ до ресурсів партнерів, збільшивши свій культурний капітал через контакти з експертами, приєднання до соціальних інститутів, які пов'язані з присудженням нагород, звань, розподілом привілеїв [152, с. 728]. За допомогою соціального капіталу вони мають можливість досягнути таких суспільних благ як дружба, підвищення соціального статусу та ін.

Соціальний капітал є продуктом взаємовідносин між людьми, полегшує їх спільну діяльність і разом з тим створює умови для координації та кооперації заради взаємної вигоди. Він є свого роду видом ресурсу, який доступний для людини, соціально активного актора, згідно термінології Т. Парсонса. Кожний актор, в свою чергу, зацікавлений в розширенні контролю над певною частиною ресурсів і в розширенні своїх ресурсів, які становлять його соціальне багатство. До форм соціального

капіталу, згідно Дж. Коулмана, відносяться зобов'язання, надійність середовища, довіра, інформаційні канали, норми, соціальна структура [65, с. 125].

Довіра може виражатися у формі відношення соціальної структури до вмонтованої в соціальні зв'язки інформації. Звідси можемо говорити про зобов'язання та очікування, які залежать від надійності соціального середовища. Інформація, що поширюється в системі і яка побудована на довірі може мати мультиплікаційний ефект: в її орбіту втягуються нові об'єднання. Відмітимо також властивість довіри виходити за межі міжособистісного спілкування, дружніх та родинних зв'язків та поєднувати особисто незнайомих людей. Йдеться про генералізовану довіру [87, с. 1].

Довіра є комплексним продуктом взаємодії соціальних структур і визначає поведінку людей [109, с. 27]. Щодо самої соціальної взаємодії, то вона відбувається серед людей як об'єднаних, так і не об'єднаних в групи. Тобто можна говорити про певні нестійкі характеристики накопичення соціального капіталу. В якості груп, де накопичується соціальний капітал розглядається сім'я, мережева організація, суспільство в цілому, яке представлене у вигляді партій, уряду, держави.

Соціальний капітал існує на трьох основних рівнях. На *мікрорівні* він проявляється у формі ресурсів, якими володіє індивід, котрий включений в соціальну взаємодію. Для нас є важливим, що саме на даному етапі майбутні політики намагаються шляхом переконань, реальних справ, обіцянок накопичувати міжособисту довіру та здійснювати ефективну мобілізацію мереж соціальних зв'язків. Така довіра є свого роду капіталом, який, у випадку подальшого професійного росту політика, здатний конвертуватися в політичний.

На *мезорівні* соціальний капітал концентрується не на рівні окремих індивідів, а є власністю певних соціальних груп та мереж.

Макрорівень добре характеризує твердження Ф. Фукуями, за яким високий рівень суспільного капіталу залежить від функціонування здорового громадянського суспільства і, зокрема, від творення груп та товариств, які знаходяться між державою та родиною [200, с. 169]. Такий рівень характеризує здатність соціальних мереж до самоорганізації у

формі громадських організацій, асоціацій, фондів, товариств, які в свою чергу є «власністю» соціуму. Йдеться не лише про формальні організації громадянської активності, але й про неформальні. На думку українського дослідника О. Демківа соціальні зв'язки структурують публічний простір суспільства, підвищують ефективність громадського контролю за діяльністю громадських організацій, перебирають на себе окремі функції державних органів (наприклад у сфері соціального захисту), артикують та узгоджують інтереси соціальних груп, поширюють зразки соціально активної поведінки, генералізовану довіру і таким чином легітимізують, контролюють і вдосконалюють діяльність політичних та адміністративних інститутів [51, с. 29].

Ми виходимо з того, що головними «виробниками» соціального капіталу є соціальні мережі. Мережевий підхід, на думку російського вченого К. Панова, є свого роду концепт-парасолькою, який інтегрує в собі інші підходи, передусім плюралізм та корпоративізм та дозволяє аналізувати всю гамму взаємовідносин між державою та групами інтересів [85, с. 75]. Мережева діяльність дозволяє людям координувати горизонтальні та вертикальні дії в організаціях з метою досягнення індивідуальних та колективних результатів. Довготривале використання зв'язків як ресурсу має накопичувальний ефект та позитивно проявляється через взаємовідносини між людьми на основі довіри та взаємопідтримки, координації дій. Проте недовіра до інформації чи її носія може мати зворотній ефект.

Використання партіями стратегій мережевої взаємодії, обміну ресурсами і реконверсії наявних капіталів сприяє створенню нових форм, які сприяють успішній адаптації та розвитку групових, індивідуальних та інституціоналізованих мережевих акторів в нових суспільно-політичних умовах, і в той же час роблять демократію певним віртуальним проектом, здійснюючи її імітацією, що позначається на невисокому рівні довіри громадян до владних політичних інституцій. Актуалізація суб'єктності соціальних мереж сприяє виникненню позитивних та негативних екстернальних ефектів в політичному просторі. Позитивні мережеві ефекти пов'язані з процесом формування та розвитку громадянського суспільства через посередництво мобілізації соціального ка-

піталу горизонтальних мережевих структур. Також вони проявляються в електоральній поведінці та інших формах політичної участі.

Наступним їх ефектом є підвищення ступеня громадянської участі в прийнятті політичних рішень. В даному випадку мережеві структури здатні активно формувати політичну повістку дня, створювати майданчик для обговорення сучасних політичних процесів, активізувати політичну участь громадян шляхом мобілізації членів інших соціальних сіток для «просування» свого кандидата, тим самим агрегуючи та артикулюючи свої інтереси на виборах. Важливою є їх здатність за певних умов збільшувати протестну активність населення у вигляді мітингів, петицій і т. д.

Проте погоджуємося з думкою С. Бермана, що самі собою соціальний капітал та соціальні мережі високоорганізованого громадянського суспільства не забезпечують демократичної участі, тобто позитивного екстернального ефекту в політиці [148, с. 405]. Можливість його конвертації в політичний може визначатися природою та потенціалом медіативного агента, в якості якого традиційно виступають політичні партії [79, с. 62]. Проте не варто відкидати й альтернативні форми медіативної дії (суспільно-політичні рухи та громадсько-політичні організації). Якщо, скажімо, такі формальні інститути, як партії чи держава не виконують свою роль, то їхня вага і довіра в соціальних групах, що базуються на внутрішній взаємодії, може зрости.

Теж ж саме можемо говорити про мікрорівень. Недовіра до влади, політичних партій є результатом політичної апатії частини громадян, свого роду відгородження від держави та замикання на внутрішній взаємодії, що в свою чергу детермінує довіру до таких формальних інститутів як сім'я, друзі, колеги. У випадку посилення авторитарних тенденцій в політиці, звуження демократичних прав та свобод, ослаблення опозиційних партій та інших інституціоналізованих структур така самоізоляція частини громадян залишає досить обмеженою здатність соціальних сіток висувати ефективні вимоги до дій влади. Натомість їх широко можуть використовувати провладні партії як засіб мобілізації своїх прихильників.

Відсутність дієздатних, опозиційних за своїм характером медіаагентів здатна призвести до негативних екстернальних ефектів актуалізації соціальних мереж в політичному процесі та їх конвертації в негативний соціальний капітал або в неформальний політичний капітал. Зокрема, соціальні мережі можуть набувати форми клієнтелістських відносин, коли горизонтальні мережеві взаємовідносини, засновані на довірі, перетворюються в патрон-клієнтські форми на основі принципів «авторитету–підкорення». При цьому суб'єкти таких взаємовідносин наділяються адміністративним та делегованим партійним капіталом та включаються в процес прийняття рішень. Клієнтелізм, на думку В. Фісуна, в загальній формі можна визначити як відносини особистої залежності, яка виростає з асиметричного взаємообміну послугами та статусними позиціями між сторонами, кожна з яких володіє нерівними ресурсами. Патрон захищає своїх клієнтів, взамін останні надають йому різноманітні послуги. Економічні та владні ресурси перших обмінюються на (політичну та електоральну) лояльність інших. В умовах нерозвинутості офіційних каналів взаємодії раціонально-легального типу функція трансляції і взаємної стиковки різних партикулярних інтересів здійснюється через механізм патронажно-клієнтарних відносин, асиметрично «перерозподіляючого» блага відповідно статусу та позиції кожного учасника такої взаємодії [120, с. 14].

Клієнтелізм або патронажні відносини є важливим принципом функціонування неопатримоніальної системи на постсоціалістичному просторі та є загрозливим для демократизації. Неопатримоніалізм ми розглядаємо як форму організації, в якій відносини патримоніального типу просочують політико-адміністративну систему, яка формально побудована на раціонально-легальних відносинах та клієнтелізмі та характеризується високим ступенем персоніфікації влади. Певні його прояви мають місце в окремі періоди режимної динаміки і в країнах Центрально-Східної Європи, що вимагає перегляду та уточнення концептуальних схем та підходів щодо пояснення нелінійності демократизації та значущості неформальних інститутів в розвитку ринкової економіки та ліберальної демократії.

Клієнтелістські відносини, в свою чергу, сприяють поширенню такого негативного явища як корупція. Вона дає змогу конвертувати політичний капітал в економічний шляхом надання владним рішенням та бюрократичним послугам статусу певного «товару», котрий поширюється по каналам мережевого маркетингу в середовищі власників адміністративного, економічного та політичного капіталу. Впровадженню таких схем сприяє встановлення керівниками соціальних мереж певних «правил гри» як свого роду переплетення формальних та неформальних норм та правил з визначальною роллю останніх щодо доступу до владних ресурсів.

Симбіоз політики та економіки призводить до формування «чорних ринків», приховування доходів, нерівномірного доступу до економічного капіталу, що підриває економічні підвалини демократії. Корупційні практики перешкоджають впровадженню таких принципів як відкритість та прозорість влади, верховенство права, чесна та відкрита конкуренція. Вони ефективні за умов низької можливості опозиції та інституцій громадянського суспільства впливати на прийняття публічних рішень. В рамках такого підходу за допомогою індикаторів ми намагатимемося простежити зміни в рівні корупції після приходу до влади опозиції. Важливо вияснити чи «деформалізація правил» та корупційна практика набуває системного характеру і характерна для обох агентів. Це дозволить внести концептуальне уточнення щодо ролі неформальних інститутів у взаємовідносинах між владою та опозицією.

На відміну від соціального капіталу, для формування якого найбільше значення мають горизонтальні зв'язки, *адміністративний* (або *бюрократичний*) капітал мобілізує вертикальні зв'язки. Він пов'язаний зі здатністю одних владних агентів регулювати доступ до ресурсів і виду діяльності інших агентів, використовуючи особливі позиції влади, ієрархію підпорядкування та авторитету. В об'єктивованому стані цей вид капіталу втілюється в організаційних структурах, в яких чітко закріплені формальні позиції керівників і підлеглих а також в компетенціях, навичках роботи, диспозиціях, пов'язаних з управлінською діяльністю. В інституціональному стані, на думку О. Сидорчук він проявляється в структурі посадових позицій, кожна з яких володіє певними правами

та обов'язками [73, с. 34]. Його носієм є певна організація, яка надає окремому індивіду певне місце в структурі організації. З втратою посади чи виходом з організації індивід позбавляється адміністративного капіталу, який переходить разом з формальними повноваженнями до призначеної особи. Даний тип капіталу пов'язаний із корпоративною стратифікаційною системою, в якій відбувається диференціація між групами на основі їх формальних позицій в організаційній ієрархії. Ці позиції представляють різні можливості мобілізації і розподілу ресурсів, а також регулювання доступу до них інших агентів. Вони також забезпечують винагороду, привілеї, властиві певній посадовій позиції [100, с. 27].

Обсяг адміністративного капіталу вимірюється рівнем зайнятої посади та масштабом діяльності самої організації. Скажімо, у випадку приходу до влади певної партії у неї істотно зростає доступ до владних ресурсів, а відтак і можливість регулювання доступу до них інших учасників політичного процесу. Це впливає з монополізованої можливості таких агентів застосовувати закон та законоохоронні процедури у межах політичних процесів [38, с. 115]. Власники такого виду капіталу задля контролю над державною владою здатні мобілізувати учасників політичного процесу до здійснення певних дій чи створення інституційних перешкод своїм конкурентам в доступі до ресурсів. Використання особливих позицій у владній ієрархії та авторитет дозволяють використання так званого «адміністративного ресурсу», що наближує цей вид політичного капіталу до політичного.

Політичний капітал за визначенням П. Бурдьє, «є формою символічного капіталу, кредитом заснованим на вірі і визнанні, ...на безкінечних кредитних операціях, за допомогою яких агенти наділяють людину (або предмет) тією самою владою, яку вони за ним визнають» [8, с. 182]. Він розглядав політичний капітал як ексклюзивний актив лідерів, політиків та партій, які інвестують довіру виборців та прихильників. Щоразу, коли ця довіра збільшується або зменшується, відповідно змінюється і політичний капітал політика. «Цей надзвичайно вільний капітал можна зберегти лише ціною невпинної роботи, яка необхідна як для накопичення кредиту, так і для уникнення дискредитації» [327].

В сучасній політичній науці під політичним капіталом розуміється здатність акторів, що взаємодіють на основі міжособистісної довіри та спільних для всіх учасників норм і цінностей, до мобілізації колективних дій і участі в цих діях; здатність інституціоналізованого й / або індивідуального суб'єкта репрезентувати інтереси інших агентів, які делегують йому права на представництво своїх інтересів.

Політичний капітал, яким володіє політична партія має свою об'єктивацію у формі посад всередині самої партії, в установах центральної та місцевої влади, де є її представники. Відповідно вага людини в політиці визначається мобілізуючою силою, якою вона володіє. При цьому розрізняють *особистий політичний капітал* популярності та *делегований капітал* політичного авторитету. *Особистий політичний капітал* ґрунтується на визнанні особистих заслуг людини, її «популярності» а також володінні специфічними якостями, які можуть бути результатом реконверсії капіталу, накопиченого в інших областях (успішний бізнесмен, підприємець, шоумен, політичний оглядач тощо). Він зникає разом з його носієм.

Якщо йдеться про делегування довірених частини політичного капіталу партії, накопиченого в ході попередньої діяльності, то ми говоримо відповідно про *делегований політичний капітал*. Цей вид капіталу належить конкретній інституції і контролюється лише нею. У випадку партії йдеться про накопичений статусний та політичний капітал, частину якого вона делегує своєму представнику, зокрема політичному лідеру. Це свого роду інвестиції в тих, хто інвестував її з метою отримання дивідендів у вигляді розширення доступу до метакapіталу держави. Прикладом може слугувати висунення кандидата від партії на виборах або обрання нового лідера.

Е. Лопес виділяє також *репутаційний* капітал. Він побудований на свого роду сформованому на основі певних критеріїв уявленні про політичну партію чи її лідера, яке вимірюється довірою до задекларованих ними цілей. Вчений розглядав репутаційний капітал як політичний аналог людського капіталу на асиметричних інформаційних ринках [278, с. 214]. З точки зору політичної партії володіння цим видом капіталу передбачає його постійну підтримку шляхом здійснення пря-

мих або опосередкованих контактів з виборцями, реалізації задекларованих програмних цілей, збору та обробки інформації про політичну та соціально-економічну ситуацію та політичних опонентів, фінансування з метою рекламування своєї діяльності та певних атрибутів партії, які впізнавані виборцями. Все це вимагає значних фінансових витрат, які є найбільш помітною формою репутаційних інвестицій. З боку частини виборців репутаційний капітал партії дозволяє сформуванню у них очікування щодо її ймовірної діяльності у разі отримання владних повноважень. Тому в умовах невизначеності виборців політики з метою економії витрат на інформацію мають сигнал до збільшення продуктивності своєї діяльності. Тим самим маємо приклад конвертації репутаційного та економічного капіталу в політичний.

В умовах процесів глобалізації та інтеграції набуває значимості *капітал міжнародної підтримки*. Ми намагалися врахувати цей вид капіталу в своєму дослідженні, оскільки він є доповнюючим в сукупному капіталі політичних партій та окремих лідерів. Йдеться про зовнішню підтримку, інкорпорацію в міжнародні структури, налагоджування особистих зв'язків політика із закордонними лідерами та елітами, що є значущим ресурсом у передвиборчій діяльності.

Попри різноманітність форм суспільного капіталу існують істотні труднощі його виміру. Простий арифметичний підрахунок не є прийнятливим. Основна причина в багатоманітності дефініцій, в яких розглядаються різні сторони досліджуваного поняття. В початкових працях Р. Путнам запропонував вимір суспільного капіталу за допомогою наступних статистичних даних: членство в добровільних групах або підрахунок таких груп, рівень виборчої фреквенції та читабельність газет і журналів. В даному випадку високий рівень суспільного капіталу означає, що дуже багато людей організовувалося в добровільні групи для різноманітних спільних та індивідуальних цілей, брало активну участь в публічному житті через участь у виборах та охоче читало пресу. Також вчений запропонував використовувати в якості індикатора суспільного капіталу рівень альтруїзму (в розумінні творити добро для інших людей), вимірювального у вигляді добровільних вкладків громадян на допомогу іншим [332, с. 77]. Він припускав існу-

вання прямого зв'язку між включенням людини в суспільне життя та альтруїзмом.

Ріст суспільного капіталу часто ідентифікують зі збільшенням рівня довіри до формальних та неформальних інституцій. З точки зору виміру політичного капіталу – це необхідний індикатор для визначення легітимності політичних інститутів. Необхідно також врахувати рівень виборчої фреквенції. Низький рівень довіри до партій може посилити політичну апатію та позначитися на падінні виборчої активності, що призводить до зниження політичного капіталу провладних та опозиційних партій. Аналіз таких показників дозволяє зрозуміти як відбувається перетікання політичного капіталу від провладних до опозиційних партій і як це позначається на процесах демократизації.

Конвертація капіталів відбувається в певному соціальному просторі, який за концепцією П. Бурдьє втілений в *соціальних полях*. Згідно даної концепції поле розглядається як специфічна система об'єктивних зв'язків між різними позиціями, що знаходяться в альянсі або в конфлікті, в конкуренції чи в кооперації, визначаються соціально і у значній мірі не залежать від фізичного існування індивідів, які ці позиції займають. Соціальний простір включає в себе декілька полів, в яких агент одночасно може займати позиції в декількох з них. Саме соціальне поле є багатовимірне і являє собою відкриту сукупність відносно автономних полів та побудоване за принципом диференціації та розподілу капіталу, який надає агентам силу та владу.

Серед виділених полів науковий інтерес для нас представляє поле політики, яке, на думку П. Бурдьє, має інваріантні закономірності конституювання та функціонування: автономізацію, визначення «ставок» гри та специфічних інтересів. Тому в ньому присутня боротьба за встановлення внутрішнього поділу поля на класи позицій (домінуючі і ті, що перебувають під домінуючими) [128, с. 20]. Якщо розглядати поле політики як місце зіткнення інтересів влади та опозиції, то його структуру можна визначити як стан співвідношення сил між агентами / інституціями, включеними в боротьбу, де розподіл специфічного капіталу, накопиченого впродовж попередньої боротьби, керує майбутніми стратегіями. Вчений розглядав поле політики як ринок, в якому існують

виробництво, попит і пропозиція продукту особливого сорту – політичних партій, програм, думок, позицій.

Позиції агентів в політичному полі визначаються, як правило, не лише на основі гармонії між політичними партіями, лідерами та їх прихильниками, які уповноважують здійснювати представницькі функції. Такі взаємовідносини є опосередкованими і більш менш визначені тим зв'язком, який професійні продавці політичних послуг (політичні діячі, політичні журналісти та ін.) підтримують зі своїми конкурентами. При цьому професійні політики служать інтересам своїх прихильників лише тією мірою, в якій вони служать і собі, тобто тим більш пунктуально, чим точніше їх позиції в структурі соціального поля співпадають з позицією їх довірительів в структурі соціального поля. Відповідність між двома просторами залежить від степені та інтенсивності конкуренції і перш за все від кількості партій та фракцій, які детермінують різноманіття та оновлення пропонованих продуктів, змушуючи, наприклад, різні партії видозмінювати їх програми для завоювання нових прихильників. В результаті політичні виступи як представників влади, так і опозиції мають суперечливу природу та подвійно детерміновані, що впливає з дуалістичності вказаних полів і необхідності слугувати одночасно езотеричним цілям внутрішньої боротьби та екзотеричним цілям зовнішньої боротьби.

Відмінності між політичними партіями часто носять досить умовний характер і визначаються не стільки ідеологічними відмінностями скільки логікою функціонування політичного поля. Не можна визначити чим є політичні партії не враховуючи того, чим є всередині одного і того ж поля їх конкуренти.

В політичному полі завжди виникає два основних полюси, які займають провладні та опозиційні сили. Критерієм виміру таких полюсів є певна сила та відстань, яка їх розділяє і відповідно визначає особливості конкуруючих партій, які його займають. При цьому вирізняємо стан дивергенції у крайніх точках, конвергенцію поблизу центру а також центральне, проміжне положення (нейтральна позиція). Саме поле визначається системою відхилень різного рівня в грі протиставлень та відмінностей. Його здатність до формування протилежних полюсів, які

займають влада та опозиція, породжує інспірацію імітації конкуренції по лінії «ліві–праві». Припускаємо, що такі диспозиції політичних сил можуть відбуватися за рахунок розподілу та перерозподілу ролей між тими, хто при владі і хто в опозиції, що породжує дефекти демократії.

У свою чергу наслідком цієї особливості поля є свого роду езотерична культура, яка складається з проблем, які зовсім чужі або недоступні для більшості, з концепцій та виступів, які не мають ніякого відношення до досвіду звичайного громадянина. Звідси, віддалення партій від мас, штучність творення боротьби, в якому для тих, хто не включений в гру «не бачить в ній ніякого змісту» так як вони не долучені до принципу опозицій, які викликали певні дискусії, які і породжують ці відмінності.

Взаємовплив влади та опозиції розглянуто за допомогою теореми флуктуації П. Сорокіна. Під поняттям «*флуктуація*» він розумів перманентне коливання від оптимальної величини. Даний процес характерний не лише для соціокультурних систем, а й для конкретних сфер, зокрема політики. Флуктуація проходить через ряд послідовних етапів: дезінтеграції – кризи – мобілізації сил – нового соціокультурного порядку [112, с. 30]. Фактично вчений запропонував структурно-логічну схему, яка відображає властивості, взаємозв'язки та відносини в суспільстві і може бути застосована для пояснення взаємовідносин влади та опозиції в контексті процесів демократизації. Згідно неї циклічні коливання суперсистем по не виявленій ритмічній регулярності детермінують флуктуацію суспільств між прогресом і регресом, розвитком демократичних свобод та авторитаризмом, мирним переходом та військовим, революційним та еволюційним. При цьому вчений не виключав можливості встановлення тенденцій ритмічності циклів. Зміни відбуваються в певному кількісному та кісному напрямку до досягнення «*точки насичення*» [112, с. 38]. Після цього вони йдуть за інерцією або в примусовому порядку. На думку вченого вичерпання політичного потенціалу руху в одному напрямку, призводить до руху в зворотному порядку хоча й на новій основі. Таким чином, на основі циклічності та еволюційності відбувається заміщення однієї владної системи іншою,

альтернативною системою, яка під впливом домінування нових ціннісних орієнтацій почне рух в іншому напрямку до «точки насичення».

Соціолог критично відносився до концепцій, які обґрунтовували розвиток влади по висхідній лінії – від самодержавства до демократії, від правління меншості до правління більшості і т. д. В контексті нашого дослідження потребує вивчення можливості застосування «теореми флуктуації» для пояснення реперних «точок насичення», ритмічності циклів та причин виникнення загроз для демократії в так званих «молодих демократіях».

Процеси демократизації політичних систем взаємопов'язані з соціальною стратифікацією в суспільстві. Під цим поняттям П. Сорокін розумів диференціацію певної сукупності людей на класи і прошарки в ієрархічному ранзі, що виражається в нерівномірному розподілі прав та привілеїв, відповідальності та зобов'язання, наявності чи відсутності соціальних цінностей, влади та впливу серед членів тієї чи іншої спільноти [113, с. 234]. Він виділяє три її основні форми – економічну, політичну та професійну. Всі вони є взаємозалежні: представники правлячої еліти, та частково опозиційної, як правило, відносяться до вищих економічних та професійних прошарків. Даний підхід дозволив обґрунтувати роль опозиції та влади в контексті боротьби сил стримування та стратифікації, глибше зрозуміти причини коливання профілю соціальної стратифікації.

Вчений стверджував, що будь-яка соціальна група стратифікована, має тенденцію до постійної флуктуації та змінюється за своїми якісними та кількісними параметрами шляхом переходу індивіда з однієї соціальної позиції в іншу. Така соціальна мобільність поділяється на два типи – горизонтальну та вертикальну. Горизонтальна мобільність передбачає перехід індивіда з однієї соціальної групи в іншу, яка розміщена на одному й тому ж соціальному рівні при одночасному збереженні соціального статусу. В основі вертикальної мобільності лежить здатність переміщуватися з одного соціального рівня в інший. При цьому виділяється зростаюча та спадаюча мобільність. По її інтенсивності, на думку вченого, можна судити про демократичність суспільства – інтенсивність вертикальної мобільності більша в відкритих демокра-

тичних країнах. Одним з основних каналів соціальної циркуляції, за допомогою яких люди можуть переміщуватися з одного прошарку в інший є політичні партії. Саме вони відіграють вагомую роль в політичній стратифікації.

Згідно концепції П. Сорокіна в будь-якому суспільстві постійно відбувається *боротьба між силами політичного вирівнювання та силами стратифікації* [113, с. 261]. Різкі коливання профілю політичної стратифікації в одному з напрямів мають наслідком збільшення тиску протилежних сил та приведення профілю стратифікації до точки рівноваги. При цьому флюктує як висота так і профіль політичної стратифікації. Пристосовуючи базову ідею до сучасних демократичних систем можна припустити, що за умов інституціоналізації опозиції та збереження основних демократичних прав та свобод зміни висоти і профілю політичної стратифікації обмежені. Якщо ж опозиція витіснена на периферію політичного життя та є загроза для демократії, то профіль може стати витягнутим та високим. Таке положення завжди короточасне в силу постійної боротьби між силами стратифікації та силами вирівнювання. В нашому випадку силою вирівнювання потенційно є опозиція як постійно діюча пружина, яка здатна привести систему в стабільний стан.

В контексті нашого дослідження припускаємо, що відхилення від демократії свідчить про невірноважений стан системи, яка прагне до рівноваги. В цьому контексті важливим є застосування в якості методологічного інструменту теорій, які обґрунтовують нелінійність та хаотичність суспільних процесів. Одним з теоретиків системного підходу в політичній науці є Д. Істон. Він вказував на здатність справлятися зі збурювальною дією зовнішнього середовища через певні рішення та дії. При цьому увесь розвиток системи розглядається ним у вигляді сукупності станів рівноваги, зміст переходів між якими не є суттєвими.

Проте в даній теоретичній конструкції концептуально невизначеним є застосування поняття «рівновага» для аналізу суспільно-політичних процесів. Залишається відкритим питання: чи є скажімо у влади та опозиції, як соціальних агентів, єдина мета приведення політичної системи до вихідної точки рівноваги з перспективою руху до нової точки рівноваги? Чи можна вважати досягнення стабільності між владою та

опозицією реперною точкою, яка свідчить про стабільність самої демократії? Погоджуємося з думкою українського дослідника М. Польового, що Д. Істон недостатню увагу приділив формулюванню проблем стосовно вибору конкретного шляху повернення системи у вихідну точку рівноваги або досягнення нею нової точки рівноваги [92, с. 160].

В той же час для нас є важливим твердження Д. Істона про ефективність застосування підходу, згідно якого окремі елементи системи можуть іноді здійснювати дії, що сприяють руйнуванню попереднього стану рівноваги, або навіть підтримувати перманентний стан рівноваги. В якості прикладу можна розглядати дії влади, спрямовані на збереження свого положення, підтримуючи внутрішню стабільність або перебільшуючи зовнішню загрозу [58, с. 637]. Стабільність може набувати й форми інструменту консервації старого режиму, що в плані розвитку демократії не є бажаним станом. Відповідно істотне теоретичне значення має питання: як позначається на стані демократизації повернення системи у вихідну точку рівноваги або досягнення нею нової точки рівноваги? Відносність терміну «рівновага» не дозволяє розглядати і опозицію в якості інституту, який забезпечує та підтримує політичну стабільність як умову ефективного функціонування демократичного режиму. Ірраціональність політичної поведінки як влади так і опозиції в плані досягнення точки рівноваги ускладнює моделювання процесів демократизації, а її нелінійний характер вимагає застосування додаткових методологічних інструментів.

Перспективним в цьому плані є *синергетика*, яка поєднує два основних підходи до аналізу політичних систем. З одного боку, її adeptи підрозділяють систему на частини, аналізуючи взаємозв'язки між ними та формуючи гіпотези про структуру чи функціонування системи як цілого. З іншого боку, акцентується увага на вивченні системи як єдиного цілого, де взаємодіям частин приділяється другорядна роль. Сам термін «синергетика» означає спільну дію і підкреслює узгодженість функціонування частин, що відображається в поведінці системи як цілого. На думку її творця Г. Хакена, дана наука вивчає системи, які складаються з великої кількості частин, компонент або підсистем, що складним чином взаємодіють між собою [50]. При цьому не уточнюється

суб'єкт взаємодії та її характер, що зумовлено недостатньою дослідженістю даного питання.

Важливим, на нашу думку, є виокремлення серед складових частин політичної системи влади та опозиції як важливих компонентів, які постійно і складним чином перебувають у взаємодії, що, гіпотетично відображається в напрямках та динаміці демократичних процесів. В силу того, що в суспільстві постійно відбуваються процеси вирівнювання та стратифікації політичну систему ми розглядаємо як дисипативну. Під цим терміном прийнято розуміти відкриту систему, яка виникає або існує у неврівноваженому середовищі за обставин розсіювання, або дисипації, енергії, яка потрапляє до системи ззовні [92, с. 162].

Вплив зовнішнього середовища на демократизацію політичної системи розглянуто у вигляді флуктуації як комбінації вимог чи підтримки. В якості одного з суб'єктів впливу виступає опозиція, котра здатна ініціювати зміни політичних параметрів дисипативних систем особливо в періоди їх нестійкого розвитку. При цьому припускаємо, що процеси демократизації можуть проявлятися з різною динамічністю як у врівноваженому стані політичної системи, так і в періоди її нестійкого розвитку – в точках біфуркації, коли система опиняється перед вибором вектору подальшого розвитку. Тому важливим моментом стало визначення ролі влади та опозиції в виникненні біфуркації та якісної зміни стану системи в діапазоні між хаосом та порядком та спроможності системи до самоорганізації. Періоди біфуркації, на нашу думку, можна визначити за допомогою наступних *індикаторів*: стабільність демократичних інститутів, політична та соціальна інтеграція, дотримання прав та свобод, політична участь, поділ влад, міжнародна кооперація, рівень корупції. Спрощення аналізу чинників зовнішнього впливу на параметри політичної системи до інституту опозиції та обмеження уваги декількома індикаторами, які сигналізують про зміни в політичній системі є інструментом для розуміння залежності стану демократизації від її параметрів.

Прояви біфуркації є досить різноманітні – активізація протестних рухів, прийняття виборчого законодавства, що обмежує міжпартійну конкуренцію, конституційні зміни на користь провладної партії, грубі

порушення свободи слова, зростання корупції як результат росту неформального капіталу в руках рентоорієнтованої еліти та ін. Ці точки демонструють причинно-наслідкові зв'язки між подіями та реакцією на них з боку опозиції у взаємодії з іншими учасниками політичного процесу. Скажімо, обмеження свободи слова може призвести до потужних протестних реакцій суспільства та активізації політичної опозиції, патової електоральної ситуації, зміни влади. Саме в подібних ситуаціях «малозначущі причини» можуть активізувати опозиційні рухи, що може мати наслідком зміни траєкторії політичних процесів і, як варіант, поглиблення демократизації політичної системи.

Ми виходимо з того, що динаміка демократизації є результатом реалізації певної конвертаційної стратегії не лише владної, але й опозиційної еліти і носить нелінійний характер. Для підтвердження такої гіпотези в нашому дослідженні визначено рівень демократії в кожній з досліджуваних країн в часовому розрізі, здійснено кросрегіональне порівняння та зафіксовано реперні точки, які діагностують зміни в траєкторії демократичного розвитку. Припускаємо, що відхилення від стану рівноваги, яке в ідеальних умовах супроводжується короткочасним періодом хаотизації, в подальшому набуває організованих форм та в кінцевому відтворює першопочатковий стан демократії або сприяє її поглибленню. На основі такого аналізу визначено функціональну роль опозиції у зміні якісних параметрів демократизації політичної системи та критерії ефективності взаємодії з владою точки зору розвитку демократії.

Припускаємо що точка рівноваги не завжди є ціллю системи, як і її суб'єктів. В якості такої, зокрема, виступають чергові та дострокові вибори, які фіксують нове співвідношення між владою та опозицією, дозволяючи більш конкурентній політичній силі реалізувати свою передвиборчу програму та продовжити трансформаційні процеси. Вибори дозволяють на певний час стабілізувати політичну систему, перезавантаживши відносини між конкуруючими силами, зняти політичну напругу з суспільно важливих питань та задати точку відліку для нової політичної стратифікації та поступового організаційного становлення опозиції нарощування потенціалу сили стримування.

Додаткові реперні точки в міжелекторальний період є не менш визначальними в плані діагностики суспільно-політичної ситуації та процесів демократизації. Припускаємо що всі ці точки взаємопов'язані і симптоматично вказують на «хворі місця», загрози для демократії, певний демократичний дефіцит. Проте досягнута точка рівноваги, як зазначав Д. Істон може не бути ціллю системи [58, с. 632]. Тому є необхідність у в'ясненні природи взаємовідносин між владою та опозицією, що і є завданням наступного підрозділу.

1.3. Владно-опозиційні взаємовідносини як чинник розвитку демократії

Перехід постсоціалістичних країн до демократії попри однакові стартові умови призвів до різних режимних змін та результатів. Скажімо, Угорщина, яка демонструвала позитивну динаміку розвитку в останні роки, уповільнила темп, зіткнувшись із проблемою «дефіциту» демократії. В той же час країни, котрі вже мають статус консолідованих демократій стикаються з необхідністю покращення її якісних характеристик та ефективності. Йдеться, насамперед, про Польщу, Чехію, Словаччину, Угорщину. Дана обставина пов'язана зі складнощами розбудови демократичних інституцій, характером їх взаємодії, неоднаковою роллю в політичних процесах. Все це змушує звернути увагу на проблему зміцнення демократії в контексті інституційного розвитку та режимних змін. При цьому важливо в'яснити від чого залежать перспективи демократії, які є ефективні інструменти для досягнення стабільності функціонування демократичних інститутів?

На початку нового століття одним з найуживаніших у порівняльній політології став концепт «зміцнення демократії». Разом з тим його смислове наповнення пройшло певну еволюцію і залишається й досі дискусійним. Спочатку цей термін пов'язували з метою пояснення стану стабілізації демократичного режиму в перехідний період. Він мав на меті зафіксувати незворотність демократичних процесів в країнах, охоплених «третьою хвилею» демократизації. Проте не всі посткомуністичні країни розглядали свій досвід із розбудови демократії як одно-

значно серйозний успіх. У багатьох випадках не відбулося поліпшення рівня життя населення, повільно просувалися реформи, спостерігалася урядова нестабільність та низька ефективність урядів. Тому інтерпретатори даного терміну істотно розширили його межі за рахунок всього спектру проблем, з якими зіткнулися країни «нової» демократії. З одного боку, такий підхід дещо деталізував чинники зміцнення (чи послаблення демократії), а з іншої створив певну семантичну двозначність. Термінологічна складність полягає у тому, що зміцнення демократії можна розглядати як незворотність демократичних процесів, фіксація досягнутого рівня демократизації, поглиблення ліберальної демократії та її перспективи.

Оскільки сам термін має багато значень, то нами використано підхід запропонований А. Шедлером, згідно якого демократичний режим вважається зміцненим, коли він «напевно виживе» та «існуватиме в майбутньому» [127, с. 688]. Така інтерпретація дозволяє поєднати як сучасний стан демократії, так і окреслити її перспективи. При цьому в даний концепт можна вбудувати й авторитарні тенденції і політичні конфлікти в державі як дестабілізаційні чинники, з якими демократичний режим має навчитися справитися, але які не призведуть до повернення до недемократичних режимів. Фактично термін більше спрямований на сучасність та майбутнє, ніж на минуле. В контексті дослідження намагатимемося простежити, які саме чинники сприяли зміцненню демократії на етапах демократизації, трансформації та консолідації.

Дж. Сарторі не виключав безперервного виміру того, що робить «демократію більш демократичною», але він стверджував, що спочатку режими потрібно класифікувати як демократії, перш ніж досліджувати ступінь їх демократичності [325, с. 156]. Аналогічно М. Альварес, Дж. Чейбуд, А. Пшеворський зауважували, що «хоча демократія може бути більш-менш розвиненою, вона не може бути напівдемократичною: є природний нульовий пункт» [134, с. 21]. Тому першим кроком у виявленні загроз для демократії є безпосереднє визначення, чи є вона в країні, наскільки демократичний режим та які його ознаки. Відповідно є потреба конкретизувати, що таке демократія. В різних вчених дефініції істотно відрізняються. Слідом за Дж. Сарторі ми виступаємо за мі-

німальне визначення, яке ґрунтується на тому, що «всі властивості або характеристики суб'єкта, які не є обов'язковими для його ідентифікації, викладені як змінні, гіпотетичні властивості, а не як визначені властивості» [324, с. 61].

У нашому випадку визначення демократії повинно включати всі суттєві ознаки демократії, а не властивості, які не є необхідними ознаками демократії. Основні з них розкриті у відомому творі Р. Даля «Поліархія: участь і опозиція» та багатьох інших дискусіях про демократію в останні десятиліття. По-перше, глава уряду та законодавчий орган мають бути обрані на відкритих і чесних конкурентних виборах [175, с. 4]. Вони є основним компонентом сучасної представницької демократії і повинні запропонувати можливість чергування при владі. По-друге, право участі у голосуванні має мати більшість дорослого населення. Проте такий критерій в силу того, що включення виборців стало стандартом, не відтінює специфіки політичних режимів з ознаками так званого «дефіциту» демократії. Право голосувати не гарантує чесний підрахунок голосів. Третім визначальним елементом є те, що демократія повинна захищати політичні права та громадянські свободи. Навіть уряд, обраний на вільних та справедливих виборах із широким виборчим правом, за відсутності ефективної гарантії громадянських свобод не можна назвати демократичним. Нарешті, в країні повинна управляти така еліта, яка не може бути підконтрольною військовим угрупованням чи тіньовим політичним фігурам і ставати маріонеткою в їхніх руках. Наявність подібних «дефектів» режиму свідчить, що країна не є демократичною.

Зміцнення демократії має специфіку на різних стадіях трансформації політичного режиму. Д. Ростоу запропонував модель переходу до демократії через таку послідовність: від національної єдності як основи, через боротьбу, компроміс і призвичаєння до демократії. Він виділив низку етапів: підготовчий, вирішування, призвичаєння. Підготовча стадія визначається затяжною й непевною політичною боротьбою [105, с. 596]. Її основним символом є не плюралізм, а поляризація. При цьому базовою умовою переходу є національна єдність щодо необхідності встановлення демократії. Підготовчу стадію закінчує умисно ухва-

лене рішення політичних лідерів визнати існування розмаїття в єдності й задля цієї мети інституціоналізувати деякі вирішальні аспекти демократичної процедури. На стадії при звичаєння значна увага приділяється конкуренції. «Демократія, на думку Д. Росту, ... за своїм визначенням – конкурентний процес, і ця конкуренція надає перевагу тим, хто може раціонально пояснити свою відданість демократії, а ще більшу перевагу тим, хто щиро вірить у неї» [105, с. 600]. При звичаєння передбачає активне застосування практичних аспектів демократії: багатосторонніх дискусій, перевірок і помилянь, спільний досвід навчання.

Зміцнення демократії пов'язане з досягненням політичної стабільності. В західній політології прийнято вирізняти ряд підходів до визначення даного поняття. Передусім під ним розуміється відсутність в суспільстві реальної загрози нелегітимного насилля. Сама відмова від насильства можлива за умов наявності конкурентності та змагальності між основними політичними гравцями. Стабільність демократії передбачає також готовність та здатність режиму справитися з кризовими ситуаціями і при цьому зберегти демократичний порядок. Йдеться, зокрема, про випадки, коли попри заборону один з учасників порушує демократичні правила гри через залякування виборців та кандидатів, грубо нехтуючи виборчим законодавством, штучно провокуючи урядову кризу, агітуючи за непокору владі через масові заворушення тощо. В даному контексті шотландський вчений Ф. Білі визначає політичну стабільність як «здатність політичного організму до самозбереження в умовах, що загрожують «ідентичності» суспільної системи чи самому її існуванню» [147, с. 687].

Для глибшого розуміння категорії «зміцнення демократії» необхідно врахувати загрози, які перед нею постають. Вчений А. Шедлер розрізняє декілька чинників, що призводять до таких загроз. Серед них виділив антидемократичну поведінку, використання насильства, відкидання виборів, вихід за межі повноважень [127, с. 692–694]. Щодо самого терміну «антидемократична поведінка», то він є досить розмитим так як самі правила політичної гри ніде чітко не прописані і можуть тлумачитися кожною зі сторін по-своєму. Такий тип поведінки, на думку вченого, може проявлятися через *використання насильства*.

В ліберальних демократіях усі учасники політичного процесу відмовляються від насильства, яке несумісне з принципами здорової конкуренції. Примушування до голосування, знищення державного майна, залякування виборців, теракти та повалення конституційного ладу – індикатори небезпеки для демократії.

Вільні, чесні, прозорі демократичні вибори, які відбуваються на конкурентній основі, є запорукою формування легітимних органів влади та визнання демократичності політичного режиму. Порушення виборчих процедур однією зі сторін становить загрозу для демократії, позаяк підриває фундаментальне право громадян обирати та викривлює виборчу статистику. В даному випадку антидемократична поведінка сторони, яка порушує виборче законодавство, може спровокувати подібну поведінку опонента, котрий визнає вибори нелегітимними. Звичайно, демократія створила ефективні інститути стримування та противаг, спроможних привести демократії до стабільності. Це, зокрема, незалежна від політичного впливу судова система. Наприклад, визнання конституційним судом виборів недійсними і призначення перевиборів може зменшити політичну напругу та призвести до зміцнення демократії [26, с. 353].

Проте існує чимало прикладів, коли політична партія чи лідер вдаються до маніпулювання громадською думкою з метою визнання виборів недійсними. Така антидемократична поведінка призводить до зниження легітимності представницьких органів влади, підриву віри людей в демократичні цінності. Свідченням зміцнення демократії є зрілість партій, які за умов відсутності грубих правопорушень виборчого процесу визнають вибори дійсними. Саме тоді, на думку А. Пшеворського, демократія вочевидь «стала єдиною грою, коли ніхто не може уявити дій за межами демократичних інституцій» [319, с. 26].

Попри те, що ліберальна демократія передбачає верховенство права та демократичні свободи, вона постійно стикається з практикою нехтування законами з боку посадових осіб. Це призводить до зростання корупції, правового нігілізму, вибіркового правосуддя тощо, несе потенційні ризики для демократії. Скажімо, розширення повноважень владної еліти за рахунок ослаблення політичного впливу опозиції може

порушити баланс сил та мінімізувати контрольні функції опонентів влади, закріплюючи позиції рентоорієнтованих еліт та розширюючи коридор для авторитаризму.

Виникає питання: що становить більшу загрозу для демократії – окремі чи постійні порушення з боку влади? В даному випадку діагностику таких дій варто проводити з урахуванням ймовірних наслідків для демократії. Якщо, скажімо, міністр ігнорує критику депутатів від опозиції, не враховує їх думку, однак діє в межах закону, відстоює свою позицію, то це не становить загрозу для демократії за умови, якщо опозиція має право вотуму недовіри чи інтерпеляції. Коли ж посадова особа нехтує юридичними нормами, прикриваючись відсутністю в опонентів інституційних засобів впливу на уряд та корумпованим законодавчим органом, то це може мати дестабілізаційний вплив.

Сумнівно демократичними можна назвати й дії опозиції, коли вона штучно інспірує конфлікт з метою підриву легітимності органу влади чи посадової особи. У випадку, коли такою особою є Президент, а опозиція не використовує процедуру імпичменту та звертається до прямих форм політичної участі, такі дії провокують загрозу зруйнувати демократію.

На думку П. Бурнелла та П. Калверта, «ідеалізована кінцева мета зміцнення демократії полягає в «цілком забезпеченій впевненості у спроможності (політичного режиму) опиратися кризам та ударам» [158, с. 19]. Саме кризи є тим лакмусовим папірцем, який дозволяє продемонструвати ефективність уряду та реалізацію задекларованих ним демократичних цінностей. В умовах стабільності кожна зі сторін може ідентифікувати себе як захисник демократії. Однак за умов пошуків виходу з кризи ми можемо побачити зміни у відносинах між урядом та опозицією, демократами та антидемократами. Останні спроможні довгий час зберігати приховану поведінку і лише коли з'являється шанс посилення авторитарних тенденцій, то вони можуть ним скористатися.

Кризи змушують головних політичних акторів мобілізувати свої ресурси та визначитися з лінією поведінки, залишаючись при цьому конкурентними. Коли ж така конкуренція порушується однією зі сторін – це є загрозовим для стабільності демократії і може спровокувати по-

літичну кризу. Скажімо, зміна виборчого законодавства на користь провладних партій зменшує шанси для політичної опозиції увійти до парламенту. В даному випадку опозиція повинна показати здатність відстоювати демократичні свободи і, використовуючи парламентські та позапарламентські легітимні форми впливу на владу, змусити її грати за демократичними правилами.

Політична конкуренція є одним з центральних і визначальних критеріїв зміцнення демократії. Даний вид відносин передбачає в своїй основі інституціоналізацію постійної (чи періодичної) зміни влади і легальної боротьби за владу, альтернативність політичного курсу, його пряму залежність від результатів голосування. Вона є ефективним інструментом переведення суперечностей і конфліктів у суспільстві та політиці в інституційну сферу. Основними суб'єктами політичної конкуренції виступають політичні партії з їх організаційними, програмно-ідеологічними, професійними та фінансовими ресурсами і різними стратегіями взаємодії.

Проте конкуренція може виявлятися у формі декоративної конструкції для надання режиму видимості відкритості та демократичності. Йдеться, скажімо, про випадки посилення домінуючої ролі так званої «партії влади». Особливо це характерно на етапі демократичного транзиту, коли залишаються нестабільними нові політичні інституції. В якості інституційних регуляторів міжпартійної конкуренції Л. Гончаров називає виборчу та партійну системи, регулярні вибори [45, с. 174].

Якість змагання між провладними та опозиційними силами у значній мірі залежить від виборчої інженерії. Зміна виборчих правил може створити перепони для ротації еліт та поставити під сумнів легітимність інститутів влади. Правлячі еліти навіть в демократичних режимах здатні використати техніки для забезпечення свого переобрання через маніпуляції з виборчим законодавством. В результаті вибори в подібних умовах призводять до неконкурентної спадкоємності влади, а не до приходу до влади опозиційних партій та блоків. Виборча інженерія в цьому випадку розглядається як інструмент маніпуляцій з боку владних сил для забезпечення власних інтересів за рахунок зменшення рівня міжпартійної конкуренції [21, с. 39].

Конструювання виборчих правил під конкретного актора в демократичних режимах звичайно не супроводжується використанням погроз чи залякування, підкупу чи фальсифікацій результатів волевиявлення. Воно відбувається в умовах досить сильного громадського контролю та зміцнених інститутів судової системи. Однак використання тієї чи іншої виборчої моделі впливає на ряд параметрів політичної системи, таких як кількість партій, масштабність представництва малих партій, ступінь диспропорційності при виділенні місць для партій, що отримали рівну кількість голосів. Це може призвести до ситуації посилення позицій провладних партій в парламенті або штучне збільшення їх шансів на перемогу на наступних виборах. Звичайно це відбувається через послаблення стартових можливостей опозиції у виборчих перегонках.

Міжпартійна конкуренція, як правило, відбувається між основними політичними гравцями – провладними та опозиційними політичними партіями. Саме вони є чинниками зміни влади і постійної боротьби за владний ресурс, альтернативності політичного курсу. Л. Даймонд сприймав демократію в її розвитку, що проявляється фрагментами або частинами, без будь-якої фіксованої послідовності або розкладу в часі. З цієї точки зору, наявність легальних опозиційних партій, які можуть конкурувати у боротьбі за владу та вибороти декілька місць у парламенті, а також наявність більшого простору для громадянського суспільства є основою майбутнього розвитку демократичним шляхом. Сама ж демократія потребує постійного удосконалення: демократичні інституції все ще можна поліпшити та поглибити, або вони потребуватимуть консолідації; політичні змагання можуть проводитися справедливіше та прозоріше; участь може стати більш повною та жвавішою, знання, ресурси та компетентність громадянина можуть зростати, виборні (та призначені) посадові особи можуть стати більш чутливими до вимог громадян та підзвітними [48, с. 11].

Конкуренція між владою та опозицією призводить до інституціоналізації постійної (чи періодичної) зміни влади. М. Альварес, Дж. Чейбут вважали демократичними лише ті режими, в яких було хоча б одне чергування влади. Дослідники зазначали, що «щоразу, коли правляча партія врешті зазнала поразки на виборах і дозволила опозиції зайняти

посади, режим вважається демократичним на весь період, коли партія перебувала при владі за тими ж правилами» [134, с. 11].

Репозиціонування партій, в свою чергу, стає можливим за умов проведення чесних, прозорих виборів. Нормативними регуляторами міжпартійної конкуренції виступають виборче законодавство, конституційні акти. Саме вони визначають форму, зміст і процес взаємовідносин між суб'єктами політики, норми, цінності і моделі сприйняття поведінки, які склалися в певній політичній культурі. Також варто взяти до уваги, що для зміцнення демократії важливим виступає дотримання певних встановлених «правил гри». Вони не прописуються в законодавстві, однак слідування їм передбачає чесність, допустимість певних кроків в процесі політичного змагання. Відповідно задля збереження параметрів міжпартійної конкуренції а відтак і зміцнення демократії, передбачаються «штрафні» санкції для тих, хто не дотримується встановленого законодавства. Серед них виділимо: попередження, зняття з виборів, заборона діяльності партійної організації, що може призвести до поразки на виборах, витіснення з політичного поля конкурентами, втрата частини електоральної бази.

Чергування партій добре демонструє закон «циркуляції еліт», сформульований італійським вченим Р. Міхельсом. Воно є важливим критерієм зміцнення демократії так як свідчить, що не порушуються політичні права громадян, які можуть змінити свої уподобання і бачити реальний результат, а політичні гравці розглядають демократію не як знаряддя приходу до влади, а як систему, за якої партії програють вибори. Виборці можуть простежити як задекларовані партією демократичні цінності реалізуються за умови приходу до влади. Коли ж партія не показує відданості демократії (використовує обман, використання брудних технологій, підкуп виборців, посилення авторитарних тенденцій, неефективне урядування), то вони мають можливість проголосувати за її конкурента. Тим самим чергування партій при владі не гарантує, але створює оптимальні умови для зміцнення демократії.

Проте лише за допомогою таких емпіричних показників як змінованість влади ми не можемо оцінити стан зміцнення демократії, оскільки при цьому не враховується політичний контекст і якість самої демо-

кратії. Якщо, скажімо, в країні поступово формується партійна система з двома домінуючими акторами, які не допускають до влади інші партії, то це ставить під сумнів відданість демократії у провладних сил.

Отже, розвиток демократії пов'язаний з поширенням прав та свобод, можливістю вибору альтернативних урядів і політичних курсів та супроводжується модернізацією політичної системи. Незворотність курсу значною мірою зумовлена рівнем політичної конкуренції, чергуванням партій при владі, що толерують демократію та є індикаторами прогнозованості задекларованого курсу при контролі з боку опонентів та інституцій громадянського суспільства.

Зміцнення демократії, як правило, призводить до демократичної консолідації і пов'язана не лише з гарантуванням прав та свобод громадян, вільними виборами, а й досягненням політичної стабільності, готовності та здатності режиму впоратися з кризовими ситуаціями і при цьому зберегти демократичний порядок. Їх вчасне виявлення та виправлення свідчить про стійкість демократичних інституцій та практик. Проте конкурентна боротьба може призвести до приходу до влади ретроорієнтованих еліт з прихованою недемократичною поведінкою, які імітують демократичні зміни.

Ми виходимо з того, що стан демократизації визначається політикою владної еліти, є результатом реалізації певної конвертаційної стратегії не лише владної, але й опозиційної еліти і носить нелінійний характер. Для підтвердження такої гіпотези в нашому дослідженні маємо визначити якість процесу демократизації в кожній з досліджуваних країн в часовому розрізі, здійснити кросрегіональне порівняння та визначити певні реперні точки, котрі діагностують зміни в траєкторії демократичного розвитку. Для нас важливо визначити функціональну роль опозиції у зміні якісних параметрів демократизації політичної системи, її моделей взаємодії з владою. Це дозволить визначити критерії ефективності такої взаємодії. Використання допоміжних індикаторів допоможе виявити додаткові ендогенні чинники таких змін в динаміці та проаналізувати їх взаємозалежність від дій влади та опозиції.

Задля цього нам варто більш чіткіше *обґрунтувати критерії якості демократії*, поєднавши теоретичні так емпіричні дослідження. Ми час-

то зустрічаємо демократію як нормативний термін, ідеал, до якої нішіні уряди або наближаються, або віддаляються від них. Основна література про переходи та демократичну консолідацію лише рідко наголошує на необхідності нормативного та теоретично обґрунтованого визначення демократії. В цьому відношенні дуже важливою спробою подолати цю тупикову ситуацію стали роботи німецького політолога В. Меркеля, який ввів поняття «вбудовані» та «дефектні» демократії. Старі ліберальні демократії вчений визначив як «вбудовані демократії». Основною їх характеристикою є вбудованість в конституційно-правову систему [290, с. 33]. Вчений запропонував свій підхід до визначення критеріїв вбудованої, ліберальної демократії шляхом аналізу та критичної оцінки демократичних концепцій Й. Шумпетера, Р. Даля та А. Пшеворського. Він стверджував, що ці автори дають лише обмежене розуміння демократії ставлячи пріоритет на ролі еліт та залишаючи поза увагою структурні умови демократії. В. Меркель вніс в концепцію демократії такі аспекти як демократичний виборчий режим, права політичної участі; громадянські свободи; горизонтальна підзвітність, гарантії того, що демократично обрані представники здійснюють ефективне урядування [290, с. 36].

Впровадження в науковий обіг поняття «дефектна демократія» ґрунтується на припущенні, що в більшості нових електоральних демократій та частково усталених відбувається звуження субтипів демократії, які можна було б назвати дефектними демократіями, що супроводжується пошкодженням режимних частинок, котрі не відповідають стандартам вбудованої демократії [290, с. 33]. Скажімо, в частині дотримання політичних та громадянських прав і свобод можуть спостерігатися певні обмеження прав громадян на політичну організацію та комунікацію, порушення групових прав та індивідуальних свобод на користь більшості. Ознакою дефектних демократій також є незавершеність розподілу державної влади на три автономні гілки з пріоритетом виконавчої влади; зарезервованість урядування в окремих сферах за приватними силами. Політичні режими, котрі мають подібні недоліки є дефектними демократіями. Під цим поняттям В. Меркель і А. Круасан розглядають «системи врядування, що характеризуються наявністю значимого

та дієвого виборчого режиму, який регулює доступ до влади (вільні, таємні, рівні та загальні вибори)», проте вони мають суттєві функціональні обмеження інститутів, що забезпечують політичну участь та захист базових політичних прав і громадянських свобод, а також неефективний горизонтальний контроль над демократично легітимною владою» [292, с. 4]. Проте наявність дефектів в частині режиму, які не заперечують сенс демократичного врядування дозволяє віднести його до демократичного.

Найпоширенішим субтипом дефектної демократії є неліберальна демократія. Вона характеризується порушенням демократичних стандартів в сфері громадянських свобод через обмеження свободи слова, інформації та асоціацій; в сфері стосунків громадян і держави через порушення рівного доступу громадян до суду, їх рівність перед законом та право меншин на захист. Результатом порушень громадянських прав і свобод законодавчою та / або виконавчою владою, а також неефективності їх захисту судовою є обмеження конституційного та правового характеру держави [104, с. 119].

Ще одним субтипом дефектних демократій є делегативна демократія, яка проявляється в пошкодженні горизонтальної підзвітності. На думку В. Маркела, головним недоліком делегативної демократії є підлив системи стримувань та противаг, котра необхідна функціонуючим демократіям для підтримання збалансованого політичного представництва. В результаті відбувається домінування виконавчої влади над законодавчою, а судові органи мінімально контролюють виконавчі структури; спостерігається порушення урядом конституції, а не санкціоновані народом особи наділяються повнотою владних повноважень [291, с. 201]. Звичайно так званий дефект-синдром може мати системний характер і його прояв в одній режимній частині може спричинити зміни параметрів демократії. Для нас важливо визначити реперні точки, котрі діагностують, коли ліберальна демократія набуває ознак неліберальної чи делегативної демократії і виявити спроможність, ресурси та ефективність опозиції та влади виправити дефекти демократії.

Функціонування демократії та її складових в даній роботі оцінюється за міжнародною порівняльною методологією. Для операціоналізації

та узагальнення даних та визначення реперних точок ми використову-вали ряд глобальних індексів. Вони пропонують кількісну оцінку яко-сті демократії та побудовані на основі зовнішнього оцінювання, яке дає більшу об'єктивність і ефективність порівняно з внутрішнім. Індекси дозволяють проаналізувати демократичні процеси в країнах з точки зору порівняльних і теоретично обґрунтованих критеріїв, виявити сильні і слабкі сторони та домінуючі тенденції. В даній роботі відібрано для аналізу ті індекси, які найбільш поширені за цитованістю та масш-табами вимірювання і тією чи іншою мірою відповідають п'яти крите-ріям демократії В. Меркела. Серед них *Freedom House Index*, проект міжнародного моніторингу Світового банку *Worldwide Governance Indicators*, *Human Development Index*.

Найбільш відомим показником демократизації з точки зору аналізу якісних її характеристик є *Freedom in the World* або *Freedom House Index*, опублікований американською неурядовою організацією Freedom House. Вона оцінює ступінь свободи у світі з 1973 р. і визначає демо-кратію як виборчу, основними ознаками якої є конкурентна партійна система, загальне виборче право, регулярні вибори а також здатність обраних представників спілкуватися з громадянами та реагувати на їх потреби. Методологія *Freedom House Index* базується на аналізі якості демократії країн експертами країни. Індекс демократії охоплює показ-ники політичних свобод і громадянських прав, оцінених за шкалою від 1 (найбільш вільна) до 7 (найменш вільна). Індивідуальними операцій-ними факторами індексу визначено громадянське суспільство, вибор-чий процес, незалежні ЗМІ, демократичність національного та місцево-го управління, незалежність судової системи, корупція. Основні пункти в експертному контрольному списку залишаються незмінними з 1973 р. Проте в період з 2005 по 2006 рр. відбулася певна зміна в оцінці фор-мальних прав з акцентом на правах особистості. Стосовно п'яти крите-ріїв якості демократії, то Індекс різною мірою оцінює три з них: під-звітність та рівність політичних свобод і громадянських прав.

Worldwide Press Freedom Index – світовий індекс свободи преси, який складає міжнародна НУО «Репортери без кордонів». Оцінка базується на анкеті, яка включає питання про прямий або непрямий тиск з боку

політиків або бізнесу на свободу преси. Індекс частково охоплює лише два з п'яти критеріїв якості демократії – відповідальність та чутливість.

The Heritage Foundation є дослідницьким проектом, який спирається на визначення рівня економічної свободи. Під цим поняттям розуміється відсутність примусу або обмеження виробництва, розподілу та споживання товарів і послуг урядом. При цьому втручання уряду не виходить за межі, необхідного громадянам для захисту і збереження самої свободи. Основними аспектами, що досліджуються є податки (чим нижчі, тим вищий рейтинг) та вплив держави на економіку (чим нижчий, тим кращий рейтинг). Індекс включає більше 50 змінних зі складною методикою обрахунку, що збільшує ймовірність похибки. Індекс економічної свободи є інструментом, котрий інформує про поточну економічну ситуацію, економічну стабільність і ступінь відкритості економіки в країнах світу. Оцінювання проводиться за п'ятизначною шкалою: вільна країна, переважно вільна, помірно вільна, в основному невільна і невільна. Він частково відповідає трьом критеріям якості демократії – процесуальній ефективності, рівності політичних свобод і громадянських прав та усунення соціально-економічних нерівностей.

Human Development Index. Індекс людського розвитку являє собою стандартний світовий порівняльний показник, який використовується для оцінки якості життя шляхом поєднання таких чинників як тривалість життя, грамотність, освіта і рівень життя. Програма розвитку ООН спирається на *HDI* для щорічного звіту про людський розвиток. Що стосується відповідності п'яти критеріям якості демократії, то індекс лише частково оцінює один критерій – усунення соціально-економічних нерівностей. Також одним з недоліків індексу є точність обрахунків та досить складна методологія дослідження. Проте зібрані емпіричні дані можна використовувати для вимірювання соціального капіталу в країнах.

Одним з найбільш цитованих досліджень, що стосується визначення рівня ефективності управління є проект міжнародного моніторингу Світового банку *Worldwide Governance Indicators (WGI)*. Він охоплює понад 200 країн і побудований на основі узагальнення емпіричних даних понад 30 міжнародних міжурядових та неурядових організацій, інститутів, експертних, аналітичних центрів. Проект дозволяє проана-

лізувати в період з 1996 по 2017 рр. рівень демократичності управління за допомогою шести індикаторів:

– «Право голосу та підзвітність» (*Voice and Accountability*) – визначає наскільки громадяни країни мають можливість брати участь у виборі владних органів. Він включає групу показників, що вимірюють ступінь підзвітності влади, рівень захищеності політичних прав та громадянських свобод, свободу ЗМІ, прозорість виборчого процесу, демократичність виборів, фаворитизм у рішеннях державних чиновників.

– «Політична стабільність і відсутність насильства» (*Political Stability and Absence of Violence*). Даний індикатор влючає групу показників, що вимірюють ймовірні ризики для управління від дестабілізації суспільно-політичної ситуації зумовленої протестною активністю громадян, терористичними загрозами, громадянською війною, насильницькими та державними переворотами. У цій таблиці перераховані окремі змінні з кожного джерела даних та світові показники управління.

– «Ефективність уряду / управління» (*Government Effectiveness*) фіксує показники якості надання державних послуг, розробки та реалізації державної політики, компетентності державних службовців та ступінь їх незалежності від політичного тиску, а також довіри громадян до урядової політики.

– «Якість регулювання» (*Regulatory Quality*) – відображає уявлення про здатність уряду формувати та реалізовувати політику, що сприяє розвитку приватного сектору. Індикатор включає такі змінні як недобросовісна конкурентна практика, контроль цін, дискримінаційні податки, інтенсивність місцевої конкуренції та ін. Узагальнення даних показників дозволяє простежити накопичення економічного капіталу в середовищі владної та опозиційної еліти.

– «Верховенство права» (*Rule of Law*) – індикатор фіксує рівень довіри громадян до органів правосуддя та стан дотримання правових норм в суспільстві; ефективність роботи правохоронних органів, рівень їх транспарентності. До змінних також входять дані щодо рівня організованої злочинності в країні, захисту майнових прав, судової незалежності та ін.

– «Контроль корупції» (*Control of Corruption*). Даний індикатор дозволяє виявити наскільки реалізація державної влади здійснюється з метою приватної вигоди, включаючи як дрібну, так і велику форми корупції, а також «захоплення» держави рентоорієнтованими елітами.

Що стосується п'яти критеріїв якості демократії, то *WGI* оцінює три критерії – процесуальну ефективність, підзвітність і рівність політичних свобод і громадянських прав. В роботі він є важливим методологічним інструментом для оцінки динаміки демократизації політичних систем.

На наш погляд, найбільш точною моделлю оцінки демократизації є проект фонду Бертельсманна (ВТІ), яку критики та вчені оцінюють як теоретично так і методологічно обґрунтований інструмент. Вона найбільш підходить для цілей нашого дослідження. Фонд Бертельсманна вивчав трансформацію та розвиток демократії у співпраці з Центром досліджень прикладної політики в університеті у Мюнхені з 1996 р. З 2003 р. розроблено критерії кількісних порівняльних оцінок для проекту Індексу трансформації Бертельсмана, який охопив також і країни Вишеградської групи а потім опублікований в 2006 р. Хоча методологія з того часу і зазнала певних змін, проте вони не були суттєвими що дозволяє робити порівняльні дослідження моделей демократії зі значним ступенем надійності та здатністю диференціювати країни, контекстуючи загальний внутрішній розвиток в умовах функціонування демократій в країнах Центрально-Східної Європи. Країни – члени Організації економічного співробітництва та розвитку були охоплені проектом з 2007 р.

ВТІ об'єднує кількісну оцінку 58 показників для кожної країни. Детальні дослідження національних експертів додатково пояснюють і обґрунтовують кожну розрахункову оцінку. Поєднання кількісних даних і якісної експертизи забезпечує максимально можливу ступінь прозорості. В узагальнюючій формі вони представлені в статусному індексі (*Status Index*) та Індексі управління (*Management Index*). Статусний індекс ранжує країни відповідно до стану їх демократії і ринкової економіки і включає в себе 147 змінних, об'єднаних в індексах Якості демократії (*Quality of Democracy*) та Політичної стратегії (*Policy Performance*).

В даній роботі для оцінки якості управління, здійснюваного політичними акторами ми скористалися даними Індексу управління. Він визначається на основі аналізу таких змінних як ресурсна активність, взаємодія з зовнішнім середовищем, здатністю політичних акторів до маневрування і досягнення консенсусу.

Система оціночних критеріїв вимірювання індексу Якості демократії складена з використанням 18 індикаторів, що дозволяє визначити стан демократичного розвитку, рівень демократичної консолідації. На відміну від інших, більш вузьких або мінімалістичних визначень демократії, які орієнтовані на основні громадянські права і вільні вибори, концепція демократії фонду Бертельсманна надає більш широке трактування і включає такі критерії як верховенство права, вибори, доступ до інформації, громадянські права. Таким чином, за допомогою емпіричних даних можна визначити якою мірою демократична система консолідується з точки зору її сприйняття, функціонування представницьких структур та рівня політичної культури громадян.

При цьому *БТІ* за допомогою п'яти критеріїв та з використанням додаткових індикаторів показує в якій мірі основні принципи демократії закріплені в суспільстві:

– індикатор «Державність» розглядає встановлені і конституційно закріплені інститути, рівень їх легітимності, поділ влади, ефективне державне управління, відокремленість церкви від держави;

– індикатор «Політична участь» включає такі критерії як: вільні і чесні вибори, свобода об'єднань і зібрань, свобода вираження поглядів, незалежність ЗМІ;

– «Верховенство права» включає такі показники: існування незалежної судової влади, ефективні механізми контролю (стримування та противаг), рівень забезпеченості громадянських прав та свобод;

– за допомогою індикатора «Стабільність демократичних інститутів» визначається якою мірою демократичні інститути сприймаються і чи виконують вони свої функції як очікувалося;

– індикатор «Політична та соціальна інтеграція» побудований на таких змінних як існування стабільної політичної партійної системи, прийнятої суспільством, мереж інтересів груп та об'єднань, що опосе-

редкуюють відносини між політичною системою і суспільством, сприйняття громадянами демократичних норм і процедур, розвиток соціального капіталу.

Завдяки добре розробленій теоретико-методологічній базі *ВТІ* на нашу думку, є набагато корисливішим інструментом для вимірювання якості демократії, ніж скажімо *Freedom House*. Попри комплексний підхід до визначення Індексу демократії ми можемо простежити зміни в додаткових індикаторах, що дозволяє виявити значимість окремих критеріїв. Скажімо індекс управління сприяє виявленню ефективності реформ з точки зору розширення економічних прав та свобод громадян, слабких та сильних сторін діяльності нової правлячої еліти, тенденцій до накопичення та конвертації економічного капіталу у владних та опозиційних політичних еліт.

РОЗДІЛ 2

ПЕРЕДУМОВИ ТА ІНСТИТУЦІЙНІ ЧИННИКИ ВЗАЄМВІДНОСИН ВЛАДИ ТА ОПОЗИЦІЇ В ПОЛЬЩІ, СЛОВАЧЧИНІ, ЧЕХІЇ ТА УГОРЩИНІ

2.1. Специфіка взаємовідносин комуністичної влади та опозиції в умовах переходу до демократії

Перехід країн Центрально-Східної Європи до демократії є прикладом трансформації системи з одного якісного стану в інший. Він супроводжувався перетвореннями різних сторін суспільного життя, імпортом демократичних політичних інституцій та їх адаптацією до нових суспільно-політичних умов. Розглядаємо таку систему з точки зору синергетики як певний набір властивостей. Серед них: «нелінійність, цілісність, стійкість структури, процеси її становлення та самоорганізації, системний «ефект ускладнення», який призводить до того, що елементи, які входять до її складу визначаються в залежності від цілого, від координації з іншими її елементами і ведуть себе цілком відмінно, ніж у випадку їх незалежності» [78, с. 1].

Попередня соціалістична система за своєю внутрішньою побудовою та принципами організації є лінійною. Взаємодія елементів в ній строго регламентована і підпорядкована центру, який, своєю чергою, є симбіозом державної та партійної влади. В результаті діяльності правлячої партії та її сателітів висота профілю політичної стратифікації залишалася видовженою, а сама партія уособлювала сили стратифікації. За відсутності легальної опозиції відповіді лінійної системи на зовнішню дію майже пропорційні. Дана система володіє властивістю *адитивності*, тобто зводиться до суми складових її частин. Для неї характерний тісний зв'язок між політичним, економічним та соціокультурними полями, що зумовлено контролем та регламентацією державою-партією усіх сфер життєдіяльності соціуму. Такі інституційні стосунки між трьома сферами, на думку угорської дослідниці Е. Сцалаї «продовжу-

вали робити більш легкою для акторів конвертацію соціального, економічного і культурного капіталів з одного типу в інший» [352, с. 6].

Демократична ж система є нелінійною, В якості соціального агента, здатного вплинути на її стан, окрім провладних партій виступає опозиція. Сам процес переходу лінійної системи в нелінійну з позицій синергетики передбачає накопичення флуктуацій та досягнення точки біфуркації. Це свого роду реперна точка вибору подальшої траєкторії розвитку, який може відбуватися в напрямку від хаосу до порядку, так і в зворотньому порядку. При цьому влада та опозиція на конкурентних умовах пропонують альтернативні проекти розвитку країни.

Відмітимо, що на перехідному етапі, коли старі інститути ще зберігають політичну значимість, а нові є хиткими та нестабільними, визначальний вплив на поведінку системи здійснюють звичайні та дивні атрактори. Під атракторами розуміємо певні знакові важливі події, котрі спроможні інспірувати стан біфуркації та надати політичному процесу дисипативного характеру. В якості звичайних атракторів ми розглядаємо так звані «оксамитові революції», які відбулися в країнах Центрально-Східної Європи в 1989 р. і знаменували собою процес мирного переходу до демократії, що включав в себе багатоваріантність, альтернативність вибору шляхів еволюційного розвитку та його невідворотність. Звичайними атракторами також є перемовини старої влади та опозиції у формі тимчасових просторових інститутів конструктивної взаємодії.

Перехід від авторитарного режиму до демократії в постсоціалістичному таборі передбачала створення принципово нових умов для політичних суб'єктів. Демократизація виборчого законодавства, закріплення принципу альтернативності в політиці, формування багатопартійної системи створюють інституційні можливості для вираження і представництва інтересів різних соціальних груп та дозволяють громадянам брати участь у здійсненні політики. Політика – це в першу чергу відношення до влади, яке дозволяє чітко диференціювати партійне середовище на тих хто володіє домінуючим владним ресурсом і тих, хто прагне його здобути. До останніх ми відносимо опозицію. Її представники були носіями статусного, культурного, соціального капіталів, вага

яких поступово зростала на тлі зменшення ролі делегованого номенклатурними посадами політичного капіталу правлячих політичних партій. Це дозволило новим демократичним лідерам та опозиційним інституціям наростити та отримати вигідні позиції для накопичення політичного капіталу.

Лідери опозиції стали ініціатором демократичних перетворень в кінці 1980-х – на початку 1990-х рр. в Польщі, Угорщині, Чехословаччині. Здавалося б, що існування опозиції в країні та врахування позитивного досвіду європейських держав так званої «усталеної» демократії дозволить швидко пройти етап демократичного транзиту та вибудувати власну модель консолідованої демократії. Однак цього не відбулося. Досить складно і суперечливо проходила адаптація запозичених політичних інституцій та практик. Вона не вписувалася в класичні теоретичні схеми, які розглядали транзит як лінійний рух від авторитаризму до демократії.

Подальша демократизація у значній мірі залежала від якості політичного змагання в момент зміни режимів. Скажімо реформована комуністична партія, яка мала певний авторитет в суспільстві та сильна опозиція з харизматичним лідером на чолі, привносили в політичний процес практику співпраці та одночасної конкуренції. Можна погодитись з російським дослідником Г. Голосовим, який зазначав, що «партії-наступники виступали важливою організаційною передумовою до формування сучасних партійних систем в країнах Центрально-Східної Європи» [44, с. 53]. Політичну конкуренцію ми розглядаємо як систему публічних стримувань та противаг, що встановлює легітимні правила і норми взаємодії політичних акторів в боротьбі за державну владу [53, с. 40]. Розвиток стабільних і конкуруючих політичних партій та організацій сприяє формуванню змагальної політичної системи, запобігає згортанню демократії та сприяє приходу до влади еліт, зорієнтованих на впровадження демократичних реформ. Особливо важлива така конкуренція на етапі переходу до демократії. Припускаємо, що наявність нереформованої комуністичної партії та слабка опозиція знижують політичну конкуренцію. В результаті політичні дивіденди можуть отримати треті сили, які використовуючи популістську риторику та

націоналістичні гасла, на довгий час здатні призупинити демократичні процеси. В перехідний період в умовах політичного конфлікту істотне значення мали перші кроки до порозуміння між протилежними політичними силами для встановлення нових правил гри та зміни інституційного дизайну.

В політичній науці проблема взаємовідносин влади та опозиції на етапі демократичного переходу в основному розглядається в контексті транзитології. Зокрема, досить відомою є концепція «трьох хвиль» демократизації С. Хантінгтона [233], праці Д. Росту [105]. Вчені значну увагу приділили пошуку концептуальної моделі, яка б пояснювала причини, динаміку та успіхи процесу демократизації. В цьому плані для нас важливим стала розробка методологічних аспектів взаємодії влади та опозиції.

Формування моделей взаємовідносин між владою та опозицією на основі компромісу проаналізовано А. Пшеворським [97; 98]. Теоретичні аспекти досягнення політиками компромісних рішень в ході переговорного процесу знаходимо в працях А. Глухової [42], Л. Шевцової [126], Т. Кравчика [256], Н. Бокало, С. Трохимчук [5], М. Вахудової [36]. Ґрунтовний компаративний аналіз внутрішніх угод еліт при переходах до демократії здійснили У. Рейсінгер [102], Г. Мунцк, К. Скалнік [301]. Водночас нерозкритими залишаються питання: якими були конвертаційні стратегії влади та опозиції, як здійснювався процес накопичення та конвертації суспільних капіталів провладних та опозиційних партій, наскільки значимими виявилися стартові умови для встановлення між ними патерних взаємовідносин і як це позначилося на подальшій демократизації країн.

Перехід до демократії в кожній з держав Центрально-Східної Європи мав свою специфіку і включав, в основному, три основні етапи: лібералізацію авторитарного режиму, демократизацію та консолідацію. Лібералізація характеризувалася незначним пом'якшенням обмежень та розширенням особистих прав та прав окремих груп в рамках авторитарного режиму. Процес переходу до демократії передбачав створення умов для конкуренції і змагальності з закріпленням права політичного вибору. Тим самим демократичне суспільство забезпечувало себе

від авторитарних тенденцій в політиці та зловживань владою. Успіх переходу до демократії в значній мірі залежав від співвідношення політичних сил в країні та ефективності взаємодії влади та політичної опозиції. В даному контексті А. Пшеворський розглядав демократію як «систему вирішення протиріч, в якій результати залежать від того, що зроблять протилежні сторони, але жодна з сил не контролює процес, який відбувається» [97, с. 30].

Слід відмітити, що на перехідному етапі комуністична влада та опозиція навіть попри протилежність ідеологічних позицій залишалися досить взаємопов'язаними. Правляча партія поступово втрачала легітимність. В той час легітимність опозиції зростала. Вона поступово набувала організованих форм, здобуваючи все більшу соціальну підтримку, що дозволяло накопичувати статусний та соціальний капітали та трансформувати їх в політичний. Сам політичний режим «...нагадував гібридний, коли інституції старої системи співіснують з новоствореними інституціями, а автократи ділять владу з демократами – чи то шляхом угоди (через досягнення порозуміння), чи то перебуваючи в конфлікті» [5, с. 11]. Відповідно перед опозиційними суспільно-політичними рухами та організаціями постало завдання визначити своє відношення до легальних засобів досягнення влади, визнаючи їх публічно, або розглядаючи як недостатні в досягненні поставлених цілей. Стратегія і тактика опозиції різнилася в залежності від ступеня радикалізації. Варто зазначити, що за відсутності політико-правових гарантій діяльності опозиції, і відповідно парламентських способів впливу на ситуацію, важко піддається класифікації сама опозиція. Під час політичного конфлікту вона могла набувати форм від нелояльної, непримиримої (по класифікації Х. Лінца) з акцентом на демонтаж старої системи влади, до конструктивної, напівлояльної з орієнтацією на акцентовано активну і кооперативну взаємодію і конструктивний діалог з діючою владою в якості засобу по виходу з політичного конфлікту.

Позиції радикальної опозиції полягали в зміні політичної системи, оновленні правлячої еліти, небажанні йти на союз з владою. В теоріях перехідного періоду Р. Даля, С. Хантінгтона, А. Пшеворського, Д. Рос-

тоу вона подається в основному як деструктивний чинник, що поглиблював політичний конфлікт з владою.

Досить суперечливий і мінливий характер мала поміркована опозиція. В кінці 1980-х рр. вона перебувала на етапі організаційного становлення та знаходилася в одному політичному таборі з радикалами, оскільки не сприймала існуючий режим і прагнула до його заміни. А. Пшеворський, розмірковуючи про методи і форми діяльності опозиції, зазначав, що «вона перебуває перед дилемою – як сильно протестувати і якими способами. Якщо опозиція не стає опонентом – не пропонує альтернатив і не обстоює їх завзято – тоді представницька влада політичних інституцій – їхня спроможність мобілізувати й залучати – слабка. Та якщо опозиція чинить енергійний спротив, демократія може опинитися під загрозою» [98, с. 640]. Тому для правлячої партії було досить небезпечним допущення ситуації, коли б поміркована частина опозиції перейшла до відкритого протистояння, оскільки це загрожувало їй втратою домінуючого владного ресурсу.

В умовах високої інтенсивності прояву політичного конфлікту між опонентами та прихильниками авторитаризму досить важливо виключити насильницькі форми його розв'язання, пом'якшити існуючі суперечності. Перспективність і незворотність процесів демократизації у значній мірі визначалася пошуком взаємоприйнятливих рішень в ході переговорного процесу між владою і поміркованою опозицією.

Саме прийняття механізмів згладжування конфліктів також можна вважати частиною процесу переходу до демократії. Одним з ефективних механізмів є компроміс. Поняття «компроміс» в політиці трактується в основному як поступка, відмова від частини власних вимог на користь угод з іншою партією, державою і т. д. Дослідниця А. Глухова вбачає в цьому понятті глибший, інтенціональний зміст. Компроміс, на її думку, включає такі ознаки як «збір, об'єднання, співробітництво взаємодіючих сторін, і в той же час деякі характеристики взаємного виключення, протиборства, конфліктності, які проявляються у відношеннях між ними» [42].

В кінці 1980-х – на початку 1990-х рр. в країнах ЦСЄ встановилася рівновага політичних сил, що об'єктивно сприяло розвитку діалогової

політичної культури, стимулювало взаємні поступки і пошуки балансу інтересів. Особливо чітко прагнення до компромісів простежується в Польщі. Як і в інших країнах колишнього соціалістичного табору, в умовах загострення політичної та економічної кризи, в країні створилися сприятливі умови для активізації опозиційних до влади інституцій. Основним їх виразником на той час виступала профспілкова організація «Солідарність» під керівництвом Л. Валенси. Маючи значний досвід захисту соціальних та економічних прав населення та володіючи вагомим організаційним та мобілізуючим ресурсним потенціалом, «Солідарність» швидко набула ознак системної опозиції, висуваючи гасла демократизації, розширення прав і свобод, забезпечення альтернативності в системі реалізації влади.

В умовах кризи комуністичної ідеології, швидкої політизації суспільства, наростання в ньому протестних настроїв та різкого зниження рівня життя громадян, зумовленого загостренням економічної кризи, потрібні були системні реформи. Керівництво Польської об'єднаної робітничої партії (далі ПОРП) розуміло необхідність таких змін. Масовий характер опозиційного руху фактично унеможлилював використання владою силового чинника як варіанту вирішення конфлікту з політичною опозицією, а тому поставала об'єктивна необхідність в започаткуванні переговорного процесу. Варто відзначити, що не лише економічна криза і сила опозиції змусили ПОРП змінити свою політику. Важливою також виявилася переорієнтація комуністів на здійснення політичних реформ та розуміння того, що союз з опозицією збільшить їх політичний капітал. Характерно, що на той час в Польщі, як і в інших країнах ЦСЄ, представники партноменклатури сконцентрували у своїх руках великий об'єм економічного капіталу. Проте попри неминучість деструкції старого порядку вони не скористалися можливістю конвертації політичної влади в економічне багатство та не перетворилися на нову «клептократію». На думку польської дослідниці Я. Станішкіз «елементи політичного капіталізму були присутні в Польщі, однак із політичною лібералізацією та реформами Солідарності конвертація влади в економічний капітал дуже ускладнилася» [342, с. 241]. Це унеможливило в подальшому симбіоз державної влади та економічного

капіталу і посилило значимість культурного капіталу у конвертаційних стратегіях номенклатури.

Істотно, що встановлення демократичного ладу передбачає допущення до владної еліти інших. Першим кроком до впровадження цих важливих засад в Польщі пов'язане з засіданнями так званого «круглого столу», які відбувалися між представниками ПОРП та профспілкової організації «Солідарність» на чолі з лідером Л. Валенсою в період від серпня 1988 р. до червня 1989 р. Дане явище досить істотне для розуміння ролі опозиції в процесах демократизації. Від того моменту почався пошук балансу інтересів замість конфронтації, відбувався розвиток діалогової політичної культури, що стимулювало взаємні поступки. Опозиція фактично ставала рівнозначним партнером в дискусіях з владою. Роль посередника і модератора в перемовинах між комуністичною владою та опозицією відіграли представники Єпископату Католицького Костелу. Їх позиція в кінці 1980-х рр. полягала в зміцненні контактів між владою і опозицією та виробленні взаємних стосунків держави і Костелу, гарантування таких демократичних прав як свобода совісті та віросповідання [31, с. 165–167]. Представники Костелу стали цінними арбітрами в діалозі між двома сторонами. В цьому контексті опозиція мала авторитетного союзника.

Найістотніше значення при «круглому столі» мали політичні реформи. Влада намагалася схилити опозицію до участі в так званих неконфронтаційних парламентських виборах, що мало стати вступом до вбудовування її в цю систему, але в такий спосіб, який би не порушував керівну роль ПОРП. При цьому планувалося посилити роль інституту президентства. Президент мав перебрати на себе повноваження Центрального Комітету ПОРП. Для комуністів обрання президентом В. Ярузельського розглядалося як гарантування збереження впливовості комуністичної партії. Таким чином, віддаючи перевагу демократії, комуністи керувалися не лише ідеологічними установками, а й переконаннями, що демократія допоможе зберегти їм контроль над владними ресурсами.

Реформаторське керівництво ПОРП намагалася йти на певні поступки для союзників за рахунок збереження партійної монополії. Тогочас-

на влада згодилася на легалізацію «Солідарності», яка остаточно на-ступила 17 квітня 1989 р. Компромісним став і поділ мандатів в Сеймі. Сторони погодили, що 65 % місць в Сеймі (299 мандатів) гарантувало-ся для членів ПОРП та ряду інших прокомуністичних партій і трьох католицьких організацій. Натомість 35 % (161 мандат) отримували без-партійні кандидати [161, с. 109]. Рівно істотне значення мало прийняття засади цілком вільних виборів до Сенату. Це створювало опозиційним угрупованням шанси збільшення свого представництва. Включення опозиції до парламентської діяльності і створення юридичних гарантій впливу на реалізацію політичної влади зміцнювало її легітимізацію та робило співвідповідальною за реалізацію та ефективність започаткова-них структурних реформ.

Подібну модель переходу до демократії спостерігаємо і в Угорщи-ні. В кінці 1980-х рр. в країні теж функціонував національно-адаптова-ний комуністичний режим в якому основну роль відігравала Угорська соціалістична робітничка партія (далі УСРП) здійснювала спроби внут-рішньої реформи та допускала внутрішні дебати навколо обмеженого спектра проблем. Чимало модернізаторів прагнули рухатися в напрям-ку чогось на кшталт західноєвропейської соціал-демократії [14, с. 113]. Водночас фракційні відмінності всередині партії виявилися також реак-цією на сильні опозиційні рухи [36, с. 55]. Тому логічним стало знахо-дження в лютому 1989 р. компромісу між консерваторами і реформа-торами в середовищі УСРП та започаткування курсу на лібералізацію політичної системи.

Комунисти зуміли через внутрішні реформи пристосуватись до но-вих суспільно-політичних умов. Важливим чинником, який змушував їх здійснювати такі кроки стала сильна демократична опозиція. Відмі-тимо, що в Угорщині опозиційні організації від самого початку набу-вали форми політичних партій. Основні з них – Союз вільних демокра-тів, Федерація молодих демократів, Угорський демократичний форум. Вони відрізнялися між собою програмами та ідеологією, представля-ючи спектр від правих до лівоцентристів, в той час як польська «Солі-дарність» залишалася монолітним формуванням.

Як і в Польщі, в Угорщині теж досягнуто компроміс між владою та опозицією під час засідань «круглого столу», які відбувалися в період з червня по вересень 1989 р. Зокрема, узгоджено позиції щодо змін державного устрою, внесення поправок в Конституцію, введення посади президента країни, підготовки законодавства про політичні партії, проведення на багатопартійній основі вільних виборів до Державних Зборів.

Досвід перехідних процесів в Польщі та Угорщині показує, що досить ефективними методами вирішення політичних конфліктів є практика пактів – політичних угод між лідерами провідних партій або політичних сил. На думку А. Пшеворського, «у випадку, якщо інституційні пакти встановлюють правила гри, а останні віддають на відкуп конкуренції, то вони відіграють істотно важливу роль, забираючи головні політичні питання зі сфери суперництва. Такі пакти необхідні для захисту демократичних інститутів від тиску, якому вони ще не здатні протистояти» [99, с. 6].

В транзитології аналіз внутрішніх угод еліт при переходах до демократії в основному ґрунтується на короткотерміновій політичній динаміці. При цьому значна роль в таких процесах приділяється провідним особам. За даного підходу демократизацію (успішну або провалену) можна пояснити шляхом дослідження вибору, домовленостей, владних ігор, взаємозв'язків і послідовності таких дій [102, с. 95]. В даному контексті важливим є вироблення згоди між лідерами опозиції та влади щодо необхідності чітко визначених, відкритих та демократичних правил політичної конкуренції. Одним з прихильників такого підходу є Д. Ростоу, який розглядав демократизацію як низку стадій: фази підготовки, прийняття рішення та призвичаєння. В своїй моделі він виділяє декілька послідовних переходів: від національної єдності як підоснови демократизації, через боротьбу, компроміс і звання – до демократії. Перший великий компроміс, через посередництво якого встановлюється демократія, на думку Д. Ростоу, є свідченням ефективності принципів примирення і взаємних поступок. Тому перший успіх здатний побудити протилежні політичні сили та їх лідерів передати на вирішення демократичними методами і інші важливі питання [105, с. 602].

Сама процедура переговорів між владою та опозицією і прийняття спільних рішень щодо встановлення певних правил гри є вираженим компромісом. Демократичне рішення може бути побічним результатом вирішення інших важливих проблем. Воно сприйматиметься кожною зі сторін як свого роду поступка – і, звичайно, не відобразатиме собою згоду по питаннях принципів [105, с. 602]. Укладання таких угод між владою і опозицією означало відмову від біполярної моделі політичної боротьби, прийняття взаємних зобов'язань та інституційне їх оформлення. Політика пактів передбачає обмін між статусними позиціями влади та політичним капіталом опозиції (у вигляді зростаючої довіри). Саме пактування веде до успішних демократичних переходів, бо воно уможлиблює:

- 1) обмеження кількості винесених на обговорення проблемних зон, тим самим знизивши ситуацію невизначеності для всіх учасників гри;
- 2) пропорційний розподіл «бенефісів» всім учасникам угоди;
- 3) обмеження участі радикалів і мас із тієї й іншої сторони, що призводить до маргіналізації політичних аутсайдерів [93, с. 428].

На думку Л. Шевцової, не лише в латиноамериканських країнах, але пізніше і в Угорщині, Польщі, Чехії саме політика пактів виявилась основним гарантом посттоталітарної трансформації. «Ця політика зняла напругу з ще слабких інститутів, обмежила рівень конфліктів, сприяла формуванню цілої системи договорів між владою і суспільством, між громадянськими і військовими, між підприємцями і робітниками» [126, с. 82]. Позитивний потенціал політичних угод на перехідному етапі відмічає і А. Пшеворський. Їх зміст він вбачає «в необхідності захисту демократичних інституцій від тиску, на який вони не можуть відповісти внаслідок зменшення інтенсивності конфліктів із приводу політичних курсів і кадрових питань. Для звільнення суспільства від авторитарного режиму не завжди потрібні переговори, але вони вкрай потрібні для побудови демократичних інституцій» [98, с. 631]. Саму появу політичної опозиції він розглядає в розрізі політичної конкуренції різних політичних сил, що мають суперечливі інтереси.

Про необхідність компромісного вирішення питання щодо зміни політичного режиму зазначав С. Гантінгтон в монографії «Третя хвиля».

Зосереджуючи свою увагу на угодах та виборі, що їх роблять визначені еліти, він виділяє три основні варіанти демократичних переходів: 1) трансформація / реформа, 2) заміщення / прорив, 3) трансміщення, за яким настає консолідація нового режиму. За його концепцією трансформація відбувається тоді, коли владна еліта очолює процес переходу до демократії. На етапі заміщення авторитарний режим переживає крах, а процес демократизації здійснює опозиція. На етапі трансміщення встановлюється певний баланс сил між опозицією та урядом, який згодний змінити режим, але неспроможний почати зміни. Спостерігається активізація політичної участі населення у формі страйків, протестів, демонстрацій. Натомість зі сторони уряду помітним є використання репресивних дій, насильства та введення воєнного стану. За цих обставин компромісне вирішення питання зміни політичного режиму стає необхідним [233, с. 45].

Порівнюючи успіхи різних урядів Центрально-Східної Європи М. Вахудова, відзначила змагальну політичну систему як один з виразних складників успіху демократії. Вона висунула тезу згідно якої «там, де слідом за крахом комунізму негайно відбулося створення і зміцнення змагальної демократичної політичної системи, варто очікувати відносно швидкого прогресу в розбудові ліберально-демократичних політичних інституцій та опертої на ринок економіки» [36, с. 27]. Інша дослідниця Т. Карл вважає, що «демократії, які приходять через керований елітами компроміс (тобто через деяку форму «пактування») мають схильність до найвищої стабільності» [244, с. 181].

Однак не можна однозначно перебільшувати значення компромісів між владою та опозицією в перехідний період. Їх укладення несе певну загрозу для демократизації якщо результатом стає зниження рівня конкурентності в партійному середовищі. Те ж саме стосується надмірного консенсусу. На думку Д. Ростоу, «основа демократії не максимальний консенсус, але тонка грань між нав'язаним одноманіттям (що веде до певного роду тиранії) і непримиримою ворожнечею (що руйнує суспільство через посередництво громадянської війни чи сецесії) [105, с. 602].

Спробуємо обґрунтувати спонукальні мотиви опозиції та влади до пошуку взаємоприйнятливих рішень. В структурі відносин по лінії

влада–опозиція в перехідний період можна виділити декілька складових елементів. Насамперед це владний суб'єкт, який володіє домінуючим політичним ресурсом; суб'єкт опозиції – претендент на володіння домінуючим політичним ресурсом; політичний конфлікт, з приводу яких в цих двох суб'єктів виникають відносини; посередник у вирішенні політичного конфлікту (у випадку Польщі – представники Костелу). Перерозподіл владного ресурсу, як правило, супроводжується конфліктом між владою та опозицією. Враховуючи це, Г. Іонеску і де І. Мадаріага підкреслювали, що опозиція «є найбільш ширшою та інституціоналізованою формою політичного конфлікту» [238, с. 16]. Сама ситуація загострення суперечностей спонукає опонентів до активності, спрямованої на подолання цієї суперечності. А відтак можна стверджувати, що ціллою учасника конфлікту є зміна ситуації у сприятливу для себе сторону: «зробити по-моєму», «прийняти рішення», «отримати мінімальну перевагу», «домовитися», «узгодити позиції» і т. п. Цілі у конфлікті можуть бути стратегічного або тактичного характеру. Оскільки основною ціллю можна вважати прагнення оволодіти предметом конфлікту, то цю ціль можна вважати стратегічною і їй будуть підпорядковані тактичні цілі. Однак, у нашому випадку в процесі конфлікту у опонентів виникла необхідність зберегти конструктивні стосунки з іншою стороною.

Мотивацію до зближення політичних опонентів можна пояснити з точки зору неінституційного підходу, який дозволяє розглянути категорію «політичний інститут» дещо в ширшому розумінні, ніж в традиційному. За визначенням Д. Норта під інститутом розуміються не організації та установи, а «правила гри» в суспільстві, або, виражаючись більш формально, створювані людиною обмежувальні рамки, які організують взаємовідносини між ними. Таким чином, вони задають структуру спонукальних мотивів людської взаємодії – будь-то в політиці, соціальній сфері чи в економіці [83, с. 17]. Виходячи з даної концепції ми принципово розрізняємо інститути та організації. Організації – це групи людей, об'єднаних спільною ціллю. Подібно інститутам організації теж структурують відносини між людьми. При цьому опозиційні організації та їх керівників ми розглядаємо як агентів інституційних змін.

Яке ж значення інститутів конструктивної взаємодії між владою та опозицією для подальшої демократизації? Вони, як правило, визначають і обмежують набір альтернатив. Однак, приклад Польщі та Угорщини переконливо демонструє, що такий інститут частково обмежив поле для діяльності правлячої партії. Вона поступово втрачала монополію на владу, пристосовуючись до умов політичної конкуренції. Натомість істотно розширено можливості для опозиційних організацій через перспективу участі у виборах. Д. Норт справедливо вказував, що попри відмінність між інститутами та організаціями вони перебувають в постійній взаємодії, яка визначає напрямок інституційних змін [83, с. 23]. У випадку опозиції, інститути поряд зі стандартними обмеженнями, формували потенційні можливості для організацій. Можна з впевненістю говорити що участь в «круглих столах» збільшувала їх статусний капітал. Саме через інститути кооперативної взаємодії з владою опозиція фіксувала свою легітимність та ставала агентом інституційних змін.

Якщо інститути задають певні «правила гри», то виникає логічне запитання: чому політичні актори вибирають той чи інший інститут і якою є міра раціональності в їх кооперативній поведінці. Стосунки між владою та опозицією добре ілюструє теорія ігор. Згідно неї індивіди, які прагнуть до максималізації особистої вигоди, як правило, рахують для себе вигідним співробітництво з іншими гравцями у випадку, якщо гра періодично повторюється і якщо індивід володіє повною інформацією про поведінку інших акторів і коли число гравців є невеликим. Представників влади та опозиції розглянуто через призму теорії раціонального вибору, як одного з напрямків неоінституціоналізму, в якості раціональних акторів, котрі вступають у взаємодію один з одним з метою збільшення сукупного інституційного та особистісного капіталу і зменшення транзакційних витрат. Саме поняття «транзакційні витрати» (*transaction cost*) взяте з економічної теорії, однак може бути застосоване для пояснення мотивів взаємодії політичних опонентів. Під цим поняттям ми розуміємо вплив людини на соціальне середовище, це цінність ресурсів, які витрачаються на здійснення транзакцій [56]. Транзакція в

контексті нашого дослідження – це безпосередні домовленості між сторонами у вигляді пактів.

Трансакцію вважають ефективною, якщо вибрана учасниками форма домовленостей призводить до найменшої суми затрат. При цьому затрати обох акторів пов'язані з тим, що вони є конкуруючими. Кожна зі сторін прагне розширити свою електоральну базу з метою завоювання, утримання та реалізації влади. Задля цього затрачаються значні сили на отримання достовірної інформації про політичного суперника, зокрема про його ресурси, можливі варіанти поведінки, стратегію та тактику. Ю. Абдулаєва вважає, що мірою раціональності взаємодії може слугувати величина трансакційних витрат цієї взаємодії, яку актори, звичайно, намагаються мінімізувати [1, с. 12]. З вищесказаного випливає, що вихід на траєкторію кооперативної взаємодії влади та опозиції є взаємообумовлений.

Еволюція будь-якого політичного інституту не безперервний процес. Він переривається, тобто є дискретним. Так в Польщі «круглі столи» діяли впродовж шести місяців, в Угорщині три місяці. Тривалість функціонування інституту кооперативної взаємодії влади та опозиції пов'язана, на нашу думку, з динамічними аспектами політики, тобто з проблемою стану спокою і руху, стійкого порядку і якісних змін, стабільної рівноваги і нестабільного дисбалансу в політичному житті. У нашому випадку стикаємося з двома взаємообумовленими чинниками: з одного боку, з тривалістю стійкого існування розстановки і співвідношення правлячих та опозиційних сил, а з іншого – з тривалістю фази функціонування самого інституту, який певною мірою відображає в рамках діючих інституційних формах цей баланс сил.

Неможливість перетворення «круглих столів» в постійно діючий повноцінний інститут кооперативної взаємодії влади та опозиції зумовлена логікою боротьби за владний ресурс та необхідністю зберігати між сторонами певне розмежування в межах політичного поля. З точки зору функціонування опозиції, вона є там, де є влада і неможлива в системі рівноправних суб'єктів [36, с. 19]. Для правлячої партії було вкрай важливо не втратити домінуючий владний ресурс. При цьому вона отримувала до виборів від опозиції додаткову легітимізацію дій. Зі зміною

співвідношення політичних сил і влада і опозиція перезавантажують свої відносини, вибираючи або створюючи ті інститути, які оптимально виконують функцію зменшення витрат. Зокрема порозуміння «круглого столу» на найближчі роки визначили перспективи переходу до парламентської демократії. Як зауважив польський вчений С. Божик «відтепер далекоюсяжна трансформація політичного устрою після виборів 1989 р. уможливила впровадження до конституційної системи Польщі засад та інституцій, які становили тривалий доробок західно-європейського парламентаризму – зорганізованої парламентської опозиції» [153, с. 39].

Проте не всі країни пішли по шляху пактування. Досить специфічно вибудовувалися взаємовідносини між владою та опозицією в Чехословаччині. В країні спостерігався мінімальний ступінь політичного плюралізму на фоні невисокого рівня ідеологізації. На думку чеського науковця Я. Буреса, «ні більшість суспільства, ні представники режиму не сприймали офіційної ідеології як вірогідного аргументу на підтримку режиму, але надавали їй значення як обов'язково необхідного набору слів» [157, с. 36]. В силу екзогенного характеру самого режиму він сприймався як насаджений. За концепцією недемократичних режимів Х. Кітсчелта чехословацький політичний режим можна віднести до «бюрократично-авторитарного» [248, с. 453].

В умовах неконкурентного розвитку моносистеми з єдино визнаною офіційною ідеологією Комуністична партія Чехословаччини перетворилася в особливий механізм монопольного формування та утримання влади. На відміну від ПОРП, КПЧ залишалася не реформованою, не бажала позбутися свого монопольного становища та не сприймала ідею змін. Така консервативна політика правлячої партії негативно позначилася на рівні її легітимності і поволі створювала умови для виникнення досить специфічної опозиції. Вигляд цієї опозиції формувався, головним чином, виходячи з недостатності її інституціоналізації. Розрізнені опозиційні групи мали незначну політичну вагу і їх діяльність не вирізнялася особливою активністю. Лише з другої половини 1980-х рр. в їх середовищі на фоні зростання протестних настроїв в суспільстві спостерігалися прояви незадоволення режимом. Опозиція

представляла собою соціальний рух, що не мав чітко визначеної структури і в цьому сенсі виступала як «антиорганізація».

В Чехословаччині консервативне крило комуністичної партії провадило жорстку лінію стосовно опозиції, розглядаючи її як реального противника і загрозу стабільності. На відміну від Польщі та Угорщини в країні фактично не відбувся етап лібералізації. Даний ендегенний чинник ускладнював організаційне становлення опозиції та координацію дій. Для розуміння специфіки її формування варто взяти до уваги виникнення на початку 1977 р. неформальної організації Хартії-77. Дисидентське угруповання, відстоюючи права людини на свободу, вільне пересування та доступ до інформації, істотним чином підірвало довіру населення до тогочасного режиму. Однак організація не ставила під сумнів саме його існування. Така «неполітична» політика стала свідченням того, що в недемократичному режимі не може існувати класична опозиція і їй дозволяється діяти лише в визначених режимом рамках.

Ініційована в 1995 р. М. Горбачовим перебудова в Радянському Союзі, лібералізація політичних режимів в Польщі та Угорщині та консервативна політика КПЧ підштовхнули чехословацьку опозицію до активніших дій. В результаті диференціації опозиційного руху виникли декілька організацій. На початку 1987 р. утворилася Демократична ініціатива (ДІ). Проте навіть ДІ, як і Хартія-77, на той час не були готові виступити в якості антисистемної опозиції і перейти до відкритої конфронтації з державною владою [29, с. 165]. В жовтні 1988 р. виникає Рух за громадянські свободи (РГС), який зайняв радикальну позицію, вимагаючи відміну провідної ролі КПЧ та розвиток політичного плюралізму. Однак організація не мала сильного проводу та чіткого усвідомлення шляхів реалізації задекларованих принципів. Лише з липня 1989 р. в міру радикалізації політичної ситуації відбулося об'єднання розрізнених організацій (РГС, ДІ, Незалежного світового об'єднання) до єдиного опозиційного органу – Чехословацького громадянського комітету. Його створення мало на меті сформулювати узгоджену політичну програму. Інтегральною ідеєю структури стали ліквідація монопольної влади правлячих партій, встановлення демократичної форми правління на основі парламентської демократії та реформування економіки.

На відміну від Польщі та Угорщини, де правлячі режими були більш ліберальними і з'явилася реальна можливість створення опозиційних суспільно-політичних рухів на загальнодержавному рівні, в Чехословаччині «...жорсткіша політика авторитарного режиму стримувала загальнодержавні форми суспільної самоорганізації, призвівши до формування суспільно-політичних рухів і політичних партій здебільшого за географічним критерієм» [54, с. 114]. Зокрема, в листопаді 1989 р. в Празі виникає «Громадянський форум» (ГФ), а в Словаччині створено опозиційну організацію «Громадськість проти насилля» (ГПН). Ці структури спочатку не проявляли особливої зацікавленості у входженні до владних структур, позиціонуючи себе в якості опозиційної сили, яка контролювала діяльність уряду.

В той час як опозиція поступово радикалізувала свої вимоги та посилювала тиск на владу, лідери КПЧ фактично опинилися в міжнародній ізоляції. Вони вже не могли отримати підтримку з Москви, що в перспективі мінімізувало використання силового сценарію розв'язання конфлікту з опозицією. Більше того, в західних політичних колах гостро критикували тогочасну владу, закидаючи їй причетність до подій 1968 р. та небажання здійснювати демократичні реформи. Чехословаччина виглядала окремішньо на фоні лібералізації політичних режимів в Польщі та Угорщині. Впродовж 20 років правляча верхівка компартії не мала ні практики проведення реформ, ні досвіду діалогу з опозицією.

В процесі розпаду старої політичної системи та становлення нової, політичні актори попадають в умови інституційної невизначеності та ризику. Старі інститути виявляються не здатними ефективно керувати та забезпечувати правлячій групі збереження привілейованих позицій, а нові ще не склались або не володіли достатньою ефективністю необхідної для підтримки стабільності та порядку. За таких обставин як влада, так і опозиція в Чехословаччині проявляли підвищену активність з ціллю швидшого позбавлення від невизначеності та мінімізації потенційних ризиків. Без прийняття компромісних рішень було складно зробити інституційний вибір від якого в майбутньому в значній мірі залежала динаміка демократизації та умови, які детермінували взаємовідносини між основними соціальними агентами. Тому під тиском нарос-

таючих масових суспільних протестів проти комуністичної влади, які розпочалися 17 листопада 1989 р., уряд Чехословаччини змушений піти на переговори з опозицією. Партійні реформатори під керівництвом прем'єра федерального уряду Л. Адамса, виключили з тих розмов прихильників «твердої» лінії КПЧ. Зі сторони опозиції в розмовах приймали участь представники всіх відомих осередків дисидентських груп [258, с. 398]. В ході домовленостей обидві сторони прийшли до компромісу, узгодивши формування в грудні 1989 р. нового уряду, його персональний склад а також особу нового президента. В результаті утворено Уряд народної згоди М. Цалфи, який репрезентував всі сили в недемократичній державі включно з доокоптованими до того парламенту членами опозиції (без надання їм виборчого мандату). У зміненому уряді перевагу мали некомуністичні сили.

На прикладі Чехословаччини маємо своєрідне використання компромісу опозиції з владою, що лише частково вкладалося в загальноприйнятні схеми. Це зумовлювалося тим, що на етапі переходу в середовищі опозиції спостерігалися досить нестійкі і мінливі зв'язки. Нестабільною залишалася діяльність професійних спілок, груп інтересів та інших організацій. Вони являли собою конгломерат різнорідних інтересів та груп, політичних напрямків, які об'єднувалися в одне ціле з метою боротьби з комунізмом. В той же час опозиція, максимально мобілізуючи населення на свою користь, змушена прислухатися до резолюцій мітингів та акцій протесту. Тому домовленості з владою під тиском наростаючої мітингової активності суспільства часто переглядалися, а вимоги опозиції еволюціонували в сторону радикалізації. Наприклад, ГФ у Чехії та ГПН в Словаччині, маючи досить нечітку і слабо розвинену організаційну будову та виражену диференційованість поглядів у вигляді різних течій, змогли забезпечити плавну передачу влади від КПЧ до новостворених інституцій. При цьому стратегія опозиції змінювалася від лінії компромісного вирішення питань з владою (листопад 1989 р.) до вимог ліквідації керівної ролі КПЧ (грудень 1989 р.) та проведення вільних демократичних виборів.

Таким чином, в кінці 1980-х рр. в Польщі, Угорщині та Чехословаччині започатковано процес демократичних трансформацій. Він супро-

воджувався флуктуацією політичної системи, яка сприяла активізації перебігу конвертаційних процесів, що значно посилювало ресурсні можливості акторів, котрі брали в них участь. В ході флуктуації істотно змінилася структура політичного поля як свого роду співвідношення між агентами та інституціями на користь агентів. Саме агенти, будучи репрезентантами влади та опозиції, через ставки гри та специфічні інтереси створювали нові тимчасові інститути конструктивної взаємодії у вигляді «круглих столів», які в свою чергу встановлювали обмеження для діяльності політичних акторів. Такі інститути ми розглядаємо як звичайні атрактори, які започатковували практику формування патерних взаємовідносин між владою та опозицією.

Встановлення діалогових форм політичної взаємодії на етапі демократичного переходу посилювало легітимність та політичну суб'єктність поміркованої опозиції, яка ставала для провладної партії рівноправним партнером, легітимізованим до участі в спільних погоджених діях. Попри короткотерміновість реалізації цієї стратегії, вона мала велике значення для подальшої демократизації країн, оскільки закладала основу для патерних взаємовідносин між владою та опозицією. В політичну систему привносився елемент змагальності та конкуренції, що є важливою передумовою побудови ліберальної демократії.

Спостерігалася зростання сукупного капіталу опозиційної еліти, який мав наступну структуру: символічний капітал у вигляді демократичних та антикомуністичних ідей та гасел; особистісний репутаційний та статусний капіталі лідерів опозиції, які транслиювали затребувані ідеї суспільству; культурний капітал, виражений у включеності до соціальних груп, котрі мали протестний потенціал; соціальний капітал мікрорівня у вигляді неформальних соціальних зв'язків.

Узгоджений вибір політичними акторами на етапі біфуркації курсу на демократизацію політичної системи істотно розширив діапазон можливостей та стратегій для провладних та опозиційних еліт. Припускаємо, що вони значною мірою залежали від інституційних детермінант, які фіксували «правила» політичної гри та продукували патерні взаємовідносини між носіями найбільшого сукупного капіталу.

2.2. Інституційні детермінанти впливу опозиції на владу

Динаміка демократичних трансформацій на постсоціалістичному просторі у значній мірі залежала від рівня змагальності та конкуренції серед провладних та опозиційних політичних партій. Перші демократичні вибори, які відбулися в Польщі, Угорщині, Чехословаччині привели до влади постопозицію, а комуністи, як аутсайтери виборчих перегонів, зайняли нішу парламентської опозиції. Парламентська більшість через формування уряду набувала владних ознак та спільно реалізовувала узгоджену урядову політику. Проте така класична для країн усталеної демократії схема в складних умовах становлення нових демократичних інституцій на постсоціалістичному просторі мала свої особливості. У кожній з країн склалося різне співвідношення політичних сил, встановилися свої правила «політичної гри», сформувалося специфічне інституційне середовище для діяльності парламентської опозиції як чинника демократизації. Від характеру взаємовідносин опозиції та влади у значній мірі залежить стабільність та ефективність функціонування самих демократичних інститутів, дієвість механізму стримування та противаг, динаміка демократизації політичної системи. Все вищесказане актуалізує концептуалізацію ролі, повноважень та ресурсів парламентської опозиції в країні при здійсненні контрольних функцій. Здійснення крос-регіонального компаративного аналізу інституційних механізмів взаємодії опозиції та влади в країнах Вишеградської групи в контексті відносин виконавчої та законодавчої гілок влади також дозволить вияснити можливості впливу на уряд а також рівень взаємопов'язаності проурядових та опозиційних партій.

Стосунки між урядом та опозицією в політичних системах європейських країн рідко стають предметом політологічних досліджень і про них згадується, зазвичай, на рівні широкого дослідницького аналізу. Істотною проблемою є те, що більшість авторів широко і формально трактують опозицію розглядаючи її як атрибут демократії та очевидну річ. Насправді, в кожній державі стосунки між урядом та опозицією істотно відрізняються. Відмінним залишається її вплив на ефективність функціонування політичних систем. Зокрема, аналізу схем розвитку пар-

ламентської опозиції в посткомуністичній Східній Європі в контексті змін характеру відносин між урядом та парламентом присвятили свої роботи П. Копецьки та М. Спірова [252], А. Агх [132], Дж. Сміт [110]. Вони здійснили компаративний аналіз різних видів виконавчо-законодавчих взаємодій. На основі отриманих емпіричних результатів вчені продемонстрували практичну релевантність цих видів у посткомуністичних політичних системах та конкретизували їх значення для становища парламентської опозиції в Чеській Республіці та Угорщині. Дослідженню моделей відносин виконавчої та законодавчої гілок влади на теоретичному рівні присвятили свої роботи Р. Андевег (R. Andeweg) та Л. Нійзінк [135; 136], Г. Одонел [310], А. Кінг [247]. Інституційно-правові аспекти взаємодії уряду і парламенту в законодавчому процесі європейських країн знаходимо в монографії С. Сороки [111].

Для нас є цінними наукові праці, сфокусовані на змінах, що відбувалися в партійних системах держав Вишеградської групи в контексті трансформації владних відносин. Практичні аспекти взаємовідносин між провладними та опозиційними партіями в окремих країнах Вишеградської групи частково досліджували Г. Счопфлін [328], Л. Лінек, З. Манселдова [275], С. Балік [144], П. Гуасті [282], Ю. Марушяк [285], Р. Мойк [296].

Правова та емпірична база, акумульована в комплексному дослідженні Ю. Остапця, Є. Гайданки, А. Ключковича, Н. Марадик [84], дозволили поглибити крос-регіональний аналіз ресурсів політичної опозиції в контексті еволюції партійних систем країн.

Ефективність механізмів парламентського контролю розкрито в працях М. Лавера та А. Кеннез [268]. Вплив парламентської опозиції на конституційний процес в Угорщині опосередковано відображено в роботі І. Лова [59]. Процесам перегрупування партійних сил в парламенті присвятили свої праці В. Хлоушек та Й. Шедо [224].

Після парламентських виборів центр міжпартійної конкуренції, як правило, переміщується в законодавчий орган, де відбуваються складні процеси політичного структурування. Одним з їх наслідків є поділ депутатів на більшість та меншість. З середовища більшості формується коаліційний або однопартійний уряд. Частина меншості перехо-

дять в стан опозиції. У випадку, коли уряд втрачає підтримку більшості депутатів, він може бути відправлений у відставку і формуватися на основі нової парламентської більшості. Законодавство ряду країн передбачає повноцінне функціонування урядів меншості. За таких умов значимість опозиції в парламенті істотно посилюється. Пояснюється це тим, що сумарно провладні та опозиційні партії становлять більшість, тому уряд потребує підтримки принаймні однієї опозиційної партії. Це є важливою і необхідною умовою задля успішного прийняття законопроектів чи підтримки важливих урядових рішень. У випадку реалізації непопулярних урядових рішень лояльність неурядових політичних партій, в свою чергу, несе в собі компенсаторну функцію, зменшуючи соціальну напругу в суспільстві.

Щоб отримати додаткову підтримку зі сторони парламентської опозиції, уряд, в свою чергу, змушений робити певні політичні поступки неурядовим групам та фракціям. Причинно-наслідковий зв'язок між функціонуванням урядів меншості і впливовістю парламентської опозиції є досить складним для аналізу. Взаємозалежність проявляється в тому, що поява уряду меншості може бути викликана впливом опозиційних партій, або потенційні опозиційні партії можуть створити уряди меншості.

Дещо інша модель стосунків спостерігається у випадку виникнення урядів більшості. Для проурядових партій за умов високої партійної дисципліни, відсутності внутрішніх конфліктів та узгодженості дій, парламентська опозиція не виступає реальним конкурентом в боротьбі за домінуючий владний ресурс. Наявність достатньої кількості голосів для прийняття законодавчих рішень та підтримки дій уряду слугує додатковою гарантією його політичної стабільності та реалізації програми.

Проходження до парламенту двох та більше авторитетних політичних партій з різними політичними поглядами, може призвести до утворення великої коаліції. Однією з основних причин її появи вважається необхідність вжиття невідкладних заходів для розвитку країни, а умовою, як правило, є досягнута домовленість про входження представників менш впливових партійних фракцій до складу кабінету, у якому ключові посади належать більш впливовій партії. Такі коаліції зазви-

чай формують не лише ідеологічно споріднені партії, але й партії з протилежними поглядами [52]. Припускаємо, що коли сформована широка коаліція та стабільна соціально-політична й економічна ситуація в країні, для парламентської опозиції залишається мало шансів посилити свій вплив на уряд.

Висока фракціоналізація парламенту, низька партійна дисципліна в проурядових партіях та наявність внутрішньої опозиції, змінює ситуацію не на користь уряду. Ідеологічно та організаційно інтегрована та згуртована парламентська опозиція з сильною партійною дисципліною може бути поповнена як за рахунок неурядових груп та фракцій, так і окремих депутатів з більшості. Використовуючи типологію моделей взаємодії між виконавчою та законодавчою гілками влади А. Кінга йдеться про одночасне домінування міжпартійної (*inter-party*) та безпартійної (*non-party*) моделей [247, с. 14]. Опозиційні парламентські партії спроможні вдатися до загострення стосунків з урядом. Для них це свого роду політична гра з нульовою сумою, де ризики від такого конфлікту є мінімальними і компенсуються потенційною можливістю переформатування більшості з перспективою очолити формування нового уряду.

Типологія різних моделей відносин між парламентом та урядом, запропонована А. Кінгом [247] та модифікована Р. Андевегом та Л. Нійзінком [137, с. 153–155] дає можливість ідентифікувати на більш визначеному, системному рівні те, якою є парламентська опозиція з інституційної точки зору. Проте партійна, міжпартійна та позапартійна моделі все ж не враховують політико-правове поле діяльності парламентської опозиції в кожній з країн, яке має свою специфіку. Припустимо, що в результаті проведеного дослідження виявиться, що міжпартійна модель виконавчо-законодавчих відносин домінує в усіх чотирьох країнах. Це означатиме, що основним джерелом опозиції є партії. Вони можуть володіти різними інституційними механізмами контролю і критичної оцінки уряду та проурядових партій. Скажімо, в одному випадку, їх представники здатні ініціювати вотум недовіри уряду чи відмовити йому в довірі та спромогтися відправити у відставку шляхом голосування. В іншому випадку лише просто оголосити вотум недовіри.

Проте поза увагою залишаються повноваження опозиції та потенційні інструменти її впливу на владу. Тому ми намагатимемося глибше дослідити інституційні рамки в яких функціонує парламентська опозиція та визначити наскільки дієвим є її вплив на уряд в кожній з держав Вишеградської групи.

Парламентська опозиція впливає на діяльність уряду через різні канали. Основними з них є політичний контроль над кабінетом, який здійснюється шляхом голосування з питання довіри (недовіри); години запитань до уряду; вплив на зміст урядових законопроектів через участь у законодавчому процесі та діяльність представників у парламентських комітетах; контроль законності урядової політики через Конституційний суд або ініціювання референдумів. Опозиція в парламенті, як правило, ставить за мету контролювати уряд та за наявності ознак падіння підтримки з боку парламентської більшості через процедуру висловлення недовіри разом з іншими політичними силами сформувати новий його склад. Однак, на практиці це досить складно здійснити в силу того, що провладна більшість має ширший доступ до владного ресурсу та існують конституційні норми, які мінімізують часті зміни уряду задля збереження політичної стабільності.

Держави Вишеградської групи відображають дуже схожий інституційний дизайн. Це демократичні республіки зі змішаною формою правління, в яких формування уряду залежить від президента та прем'єр-міністра, а його підтримка – від (більшості) парламенту. Короткий огляд формальних повноважень та їх використання опозицією як інструменту впливу на уряд дозволить виявити подібності та відмінності в інституційних механізмах в кожній з досліджуваних країнах. У випадку *Угорщини* запроваджена модель, за якою прем'єр-міністр за поданням Президента обирається парламентом (Державними зборами) і несе перед ним відповідальність. Призначення на посади міністрів здійснює президент за пропозицією прем'єр-міністра (Ст. 16. п. 7 Основного закону Угорщини) [356]. При формуванні складу уряду прем'єр-міністр залучає як депутатів, так і фахівців з позапарламентського середовища. Таким чином досягається надмірна залежність уряду від парламен-

ту і водночас уможлиблюється створення та функціонування кабінету, що спирався б більшою мірою на авторитет глави держави.

Для запобігання можливим урядовим кризам в Угорщині діє один з найбільш істотних інструментів парламентського контролю над виконавчою владою – конструктивний вотум недовіри. Це вид колективної відповідальності уряду, за яким відбувається висловлення парламентом, або окремою його палатою, вотуму недовіри уряду з одночасним визначенням голови нового уряду [111, с. 197]. Його застосування свідчить про те, що більшість представників у парламенті звинувачують в існуючій кризі голову уряду та його членів, і як наслідок, домагаються їх відставки, але будь-який такий крок вимагає попередньої згоди по альтернативному кандидату на заміну чинного прем'єр-міністра безпосередньо, тобто реальну персональну та програмну альтернативу. Основною причиною прийняття цієї процедури є збереження стабільного функціонування уряду. До 2007 р. така стабільність була досягнута, що «робило опозицію в значній мірі безсилою» [328].

Дійсно, конструктивне голосування щодо недовіри уряду парламентською опозицією на практиці майже не використовувалося. Проте загроза його застосування була реальною, коли у серпні 2004 р. з'явилися коаліційні розбіжності між Угорською соціалістичною партією (УСП) і Союзом вільних демократів. Вони додалися до внутрішніх проблем УСП навколо особистості прем'єр-міністра П. Медгеши і в кінцевому рахунку створили першу можливість для успішного голосування по вотуму недовіри. Однак П. Медгеши уникнув голосування і в кінцевому рахунку подав у відставку [235, с. 1033].

В Польщі президент призначає прем'єр-міністра і членів Ради Міністрів без згоди парламенту. Однак створеним уряд вважається тоді, коли отримує вотум довіри від більшості депутатів Сейму. Обраний Сеймом уряд, як правило, називають «урядом парламентської більшості» або «парламентським урядом» [296, с. 246]. На початку 1990-х рр. в країні діяли уряди меншості, які характеризувалися нестабільністю. Ситуація дещо покращилася після прийняття Конституційного закону від 17 жовтня 1992 р. (так звана «Мала Конституція»). В результаті змін прописано п'ять варіантів формування уряду. Однією з новел стали

процедури конструктивного висловлення уряду вотуму недовіри. Сейм, який ухвалював вотум недовіри повинен більшістю голосів одночасно вибрати нового прем'єра. Це означало, що у випадку виникнення подібної ситуації мала сформуватися парламентська більшість, яка здатна проголосувати за узгодженого кандидата. Якщо ж опозиційним партіям не вдасться визначитися з кандидатом, погодженим з більшістю, то попередній кабінет, хоч і з незначною підтримкою не йде у відставку, а діятиме й далі. Відсутністю конструктивного вотуму недовіри до уряду міг скористатись Президент і розпустити Сейм та оголосити позачергові парламентські вибори. Це зменшувало деструктивну дію опозиції, яка не ризикувала нести високі трансакційні витрати що призводило до збільшення термінів діяльності уряду.

Нові правила сприяли стабілізації функціонування інститутів виконавчої влади та дозволяли владній еліті накопичувати політичний капітал з меншим ризиком його втрати в результаті санкцій зі сторони опозиції. Чіткіше прописувалася «вартість» кожної форми капіталу та конкретизувалися типові шляхи їх накопичення та конвертації. Більш прозорим та фіксованим став розмір прибутку, який конкуруючі сторони могли отримати як очікуваний результат реалізації конвертацій власних стратегій.

В країні збережено процедуру конструктивного вотуму недовіри. Згідно зі ст. 158 Конституції Республіки Польща від 1997 р. Сейм може ухвалити вотум недовіри уряду більшістю від визначеної законодавчо кількості депутатів (щонайменше 231) за пропозицією мінімум 46 депутатів, у якому буде визначено ім'я кандидата на посаду прем'єр-міністра. Депутати також можуть висловити вотум недовіри окремим членам уряду [251].

Відзначимо, що правова інституціоналізація парламентської опозиції в європейських країнах є швидше винятком, ніж правилом. Відсутня вона і в Чехії. Тому для розуміння меж і потенційних можливостей впливу опозиції на уряд доцільно проаналізувати відносини між Палатою депутатів та урядом. В державі найважливішим інститутом, який легітимізується виборами, є парламент. У відповідності до Конституції Чеської республіки, прийнятої Чеською Національною асамблеєю

16 грудня 1992 р. і яка вступила в дію з 1 січня 1993 р., політична система набувала рис парламентської демократії [144, с. 13]. В країні запроваджено бікамеральний парламент, який складається з Палати депутатів та Сенату. Палата депутатів нараховує 200 членів, обраних на основі пропорційного представництва терміном на чотири роки. Чеська парламентська модель є асиметричним бікамералізмом так як повноваження Палати депутатів є значно ширшими, ніж у Сенаті. Виконавчі функції в країні покладені одночасно на президента, який є главою держави та уряд, очолюваний прем'єр-міністром.

Чеський парламент суттєво впливає на формування виконавчої влади. Це впливає з процедури обрання президента, яке відбувається на спільному засіданні двох палат. Центральним органом виконавчої влади в країні є уряд, якого призначає президент республіки за згодою Палати депутатів. Баланс сил – це основна аксіома демократичних політичних режимів. У випадку Чехії, уряд та парламент взаємопов'язані. Палата депутатів голосує за призначення складу уряду, а уряд відповідальний перед нею (ст. 68) [170]. Палата депутатів виконує три основні ролі: законодавчу, легітимізуючу (голосування за призначення уряду), контролюючу (здійснення контролю за діяльністю уряду). Враховуючи значну політичну вагу Палати депутатів по відношенню до уряду та суперечливість процесу формування стійкої урядової більшості, вивчення політичної поведінки, ресурсів та можливостей впливу парламентської опозиції на уряд має істотне значення для розуміння системи владних відносин в Чехії.

Конституційні положення визначають особливу роль партій в механізмах парламентського контролю над урядом. Під механізмами парламентського контролю розуміється «система норм, що регулює встановлений порядок проведення спостереження і перевірки в основному діяльності органів виконавчої влади, що здійснюється як парламентською більшістю і опозицією, так і допоміжними органами вищого законодавчого органу, і спрямований на оцінку цієї діяльності з можливим застосуванням санкцій (вотуму недовіри, резолюції осуду, імпічменту тощо)» [63, с. 12].

Відповідальність уряду перед Палатою депутатів досягається за рахунок двох основних конституційних процедур. Перша – висловлення довіри уряду. Згідно ст. 67 п. 2. Конституції президент призначає голову уряду і за його пропозицією інших міністрів. Щоб розпочати роботу новостворений кабінет повинен впродовж 30 днів після призначення забезпечити підтримку більшості від присутніх в Палаті депутатів. Якщо уряд не отримав таку довіру, то процедура повторюється. Коли і в цьому випадку не досягнуто позитивного результату, то згідно зі ст. 68. п. 4. Основного закону, президент призначає голову уряду за пропозицією голови Палати депутатів. Загалом майже всі уряди Чехії отримали таку підтримку парламенту за винятком першого кабінету М. Тополанека (утвореного у вересні 2006 р.) та перехідного уряду Й. Руснока (утвореного у липні 2013 р.). Іноді практикується вотум довіри парламенту з ініціативи уряду. У цьому випадку для позитивного рішення необхідно набрати просту більшість голосів. Якщо ж такої довіри не отримано, то Кабінет міністрів повинен подати у відставку, а президент зобов'язаний її прийняти [18, с. 20].

У Чеській Республіці голосування стосовно вотуму недовіри проводиться на прохання мінімум 50 парламентарів Палати депутатів. Для висловлення недовіри уряду необхідна більшість від усього депутатського складу. Голосування за довіру чи недовіру уряду є найбільш дієвим механізмом політичного впливу не лише провладних, але й опозиційних партій. В Чехії передбачена лише колективна (солідарна) відповідальність урядів [111, с. 75]. Такий вид відповідальності означає, що коли Палата депутатів не схвалила його діяльність, то у відставку відправляється весь кабінет, при цьому провина окремих міністрів не диференціюється. Різновидом колективної відповідальності уряду є відповідальність, за якої недовіра його голові, призводить до відставки всього уряду. Така процедура конституційно закріплена в законодавстві країни. Як свідчить статистика, за період з 1992 по 2013 рр. здійснено 11 спроб відправити уряд у відставку. Характерно, що в 2002–2006 рр. вотум недовіри ініційовано депутатами лише два рази, в 2006–2010 рр. – п'ять разів, а в 2010–2013 рр. – чотири рази [282, с. 6]. З усіх здійснених спроб лише 4 виявилися успішними. Зростаюча кількість процедур го-

лосування за недовіру уряду в Палаті депутатів змінила цей контрольний механізм на користь парламентської опозиції. Це дозволяє їй вводити в політичний дискурс нові «чутливі» теми, критикувати уряд та певний час перебувати в центрі уваги засобів масової інформації.

Незважаючи на те, що вотум недовіри може стати способом притягнення до відповідальності уряду, рівень довіри до цього механізму контролю є відносним. Зокрема, М. Лейвер і А. Кеннез, доводять, що в західних демократичних країнах, зазвичай, легше ініціювати таку процедуру і її можна застосувати практично в будь-який час, а обмеження є винятком. Прикладом є Греція, яка встановила шестимісячний інтервал між голосуванням за недовіру [268, с. 280].

В Чехії відсутній інститут конструктивного вотуму недовіри. Тому опозиційна партія чи партії, що інспірують таке голосування, можуть не мати персональну альтернативу голови уряду чи його складу навіть тоді, коли уряд буде відправлений у відставку. Це чітко продемонстровано у вираженні вотуму недовіри другому кабінету М. Тополанека в травні 2009 р. Тому для опозиції створюється вигідна можливість поєднати парламентську та позапарламентську види діяльності з метою власного піару. Адже будь-які подібні прецеденти звернені, передусім, до виборців з метою їх активної мобілізації в міжелекторальний, і особливо, в електоральний період.

Роль парламентської опозиції істотно зростає, коли урядом ставиться питання про вотум довіри. Дана процедура, як правило, може мати на меті з'ясування ступеня підтримки зі сторони провладної більшості важливих урядових рішень чи урядової політики. В той же час, такі дії можуть бути спровоковані деструктивною діяльністю парламентської опозиції, яка своїми діями посилює урядову нестабільність. Взагалі, всі запити, зроблені урядом про те, щоб легітимність цього інституту була підтверджена депутатами, були успішними. Винятком стало голосування про недовіру до першого уряду М. Тополанека (жовтень 2006 р.). Таким чином, зусилля опозиції, спрямовані на голосування за недовіру уряду, є скоріше демонстрацією активної політичної позиції, ніж ефективним способом змусити уряд піти у відставку. Ефективність таких дій звичайно зростає за умов встановлення чисельного паритету

між провладним та опозиційними блоками та високої дисципліни серед опозиційних депутатів.

З огляду на значні контролюючі функції парламенту та способи його формування, істотним чином зростає роль політичних партій, об'єднаних в депутатські групи та фракції, в утворенні стійкої парламентської більшості, здатної впливати не лише на законодавчий процес, а й безпосередньо на формування кабінету. Провладні депутати зацікавлені в підтримці міністрів від їхньої партії або від коаліції більшості. Більше того, між представниками парламентської більшості та окремими міністрами встановлюються стійкі взаємовідносини. Це зумовлене тим, що Конституція дозволяє депутатам займати посаду міністра одночасно з виконанням депутатських повноважень. Згідно ст. 38. Основного закону член уряду має право приймати участь у засіданнях обох палат, їх комітетів та комісій. Однак, він не повинен займати посаду в жодній з палат, бути членом будь-якого комітету або брати участь у слідчих комісіях [349, с. 135–140]. Дублювання посад істотно зміцнює позиції уряду в Палаті депутатів завдяки повній підтримці з боку депутатів / міністрів і дозволяє як уряду, так і парламентській більшості, здійснювати ефективну комунікацію та координацію дій та є чинником стабілізації чисельності парламентської більшості. Тому для міністрів, обраних з парламентської більшості важливо було заручитися підтримкою своєї партії чи партії союзника по коаліції. Відповідно будь-яке голосування щодо підтримки урядових рішень і дій для проурядової більшості ставало голосуванням «за» або «проти» своєї партії. З однієї сторони, міністри знали, що можуть бути звільнені через висловлення вотуму недовіри з боку опозиції, а з іншої уряд усвідомлював, що таке рішення може призвести до політичної кризи, а в певних випадках загрожуватиме і розпуском парламенту. В той же час, така ситуація де-що послаблює позицію прем'єр-міністра у стосунках з міністрами, так як кар'єра останніх не повністю залежить від участі в уряді, а депутатський статус надає їм більшу незалежність [275, с. 27].

Проте це зовсім не означає послаблення функцій парламентського контролю. Він безпосередньо здійснюється парламентською опозицією. Її основним завданням, на думку української дослідниці У. Ільницької,

є «критичний аналіз дій правлячої більшості; виявлення та викриття недоліків у державній політиці; оприлюднення та обґрунтування критичних оцінок діяльності уряду (глави держави); розроблення і внесення на розгляд парламенту (або його палат) альтернативних рішень щодо соціально-економічного та політичного життя суспільства» [60, с. 77]. За умов хиткого становища депутатської більшості опозиція, прагнучи здобути владний ресурс, може загострити питання про парламентську відповідальність уряду. Для парламентської опозиції контроль над урядом передбачає можливість здійснення певного впливу на його діяльність. Йдеться не лише про безпосередню законодавчу активність, тобто голосування «за» або «проти» урядових законопроектів, а й про неформальні консультації, «виклики» міністрів на засідання Палати депутатів або на засідання парламенту або комітетів чи комісій, депутатські запити тощо. Проте ці засоби впливу не є завжди ефективними так як не передбачають правових наслідків і не носять зобов'язуючий характер.

Поведінка парламентської опозиції, її стратегія і тактика може залежати не лише від балансу політичних сил в парламенті, а й від позиції президента. Не дивлячись на домінування парламенту в системі розподілу державної влади, не можна недооцінювати такого гравця. Згідно Конституції він має право розпуску парламенту, зокрема, у випадку відсутності кворуму впродовж трьох місяців; коли новопризначений уряд отримав вотум недовіри, керівника якого президент призначив за пропозицією голови Палати депутатів; коли Палата депутатів впродовж трьох місяців не прийняла постанову по урядовому законопроекту, з обговоренням якого уряд пов'язує питання про довіру (ст. 35). Відсутність стійкої парламентської більшості та підтримки зі сторони опозиції призначеному президентом уряду може призвести до розпуску парламенту та проведення дострокових виборів. Коли ж опозиція не готова до таких виборів, а її позиції є досить слабкими, то з метою недопущення небажаного сценарію розвитку подій, можливий варіант перемовин з провладними силами для узгодження перспективних кандидатів.

Забезпечуючи участь в парламентському контролі, опозиція може взаємодіяти як з парламентською більшістю, так і безпосередньо з уря-

дом. При цьому задіюються в той чи інший спосіб різні моделі: партійна, міжпартійна, позапартійна. Сама політична взаємодія влади й опозиції визначається як «вербальний і невербальний обмін між ними обґрунтованими й, як правило, протилежними змістами, позиціями, поглядами відповідно до їх переконань і певних правил і процедурами з метою прийняття важливих політичних рішень із соціально-значимих проблем» [60, с. 77].

Опозиційні депутати також можуть займати посади в керівних органах Палати депутатів на рівні заступників голови, в парламентських комітетах, комісіях (обов'язкових) та комісіях з розслідування (факультативних, створених лише в межах Палати депутатів і призначених для розслідування питань, що становлять державний інтерес), якщо принаймні 40 депутатів підтримають рішення про їх створення [170].

Окремі депутати від опозиції та групи депутатів можуть скористатися правом законодавчої ініціативи та подати на розгляд Палати депутатів свій законопроект, який обговорюється в процесі трьох читань. Для прийняття звичайного закону необхідна більшість усіх присутніх (принаймні 34 депутати або 14 сенаторів). Обидві палати мають кворум, якщо є присутньою принаймні одна третина від чисельного складу. Законопроект після схвалення Палатою депутатів вважається прийнятим у випадку, коли Сенат впродовж 31 дня не повернув його на доопрацювання. Проте впродовж цього часу сенатори можуть відхилити закон або повернути його у виправленому варіанті до Палати депутатів. Якщо Палата депутатів бажає схвалити змінений текст Сенатом, то достатньо більшості від усіх присутніх депутатів. Якщо ні, то поправки повинні бути відхилені більшістю від усіх присутніх депутатів (якщо вони цього забажають). Після цього за поданий законопроект голосують за його первісною формою (знову більшістю голосів, а подальші правки більше не подаються). Якщо припустити, що в Сенаті, який обирається за мажоритарною виборчою системою, більшість становлять опозиційні депутати, вони все ж не зможуть внести зміни або просунути законопроект не маючи більшості в Палаті депутатів або без підтримки цієї більшості. За умови, коли проурядові партії досить силь-

ні і є невисоким рівень міжпартійної конкуренції, опозиція має мало шансів на успіх.

Навіть у випадку подачі законопроекту від опозиції президент має право на вето і може, за винятком конституційних законопроектів, повернути прийнятий закон впродовж 15 днів до Палати депутатів. Для подолання вето необхідно набрати більшість від усього складу нижньої палати. З огляду на те, що президент обирається в парламенті парламентською більшістю, він зацікавлений підтримувати законопроекти, ініційовані, насамперед, провладними депутатами та урядом. Проте глава держави має інтерес і в налагодженні співпраці з парламентською опозицією. Її роль є значимою в процедурі голосування за кандидатуру президента. Сам виборчий процес є досить складним і дозволяє повною мірою врахувати думку парламентської меншості. Для того щоб кандидат, який отримав найбільшу кількість голосів у першому турі в Палаті депутатів та перейшов до другого туру разом із кандидатом, який отримав найбільшу кількість голосів у Сенаті, потрібна підтримка більшості усіх депутатів та senatorів.

У другому турі обирається кандидат, який отримав голоси більшості усіх присутніх депутатів та senatorів. Коли опозиція чисельно переважає в Сенаті, то це ускладнює виборчі процедури. Якщо ж в другому турі не обрано жодного кандидата, то впродовж чотирнадцяти днів проходить третій раунд, в ході якого обирається кандидат від другого туру, котрий отримав більшість голосів усіх присутніх депутатів та senatorів. Так як кількість повторних виборів не обмежена Конституцією, то кандидатура має бути узгоджена як більшістю, так і опозицією. Щоб отримати додаткову підтримку свого кандидата, парламентська більшість потребує розширення коаліції за рахунок залучення нових senatorів або укладення тимчасового «союзу» з опозицією. Тоді для парламентської опозиції з'являється шанс в ході перемовин як з лідерами провладної більшості, так і з кандидатом, «виторгувати» певні дивіденди. В даному випадку між основними політичними опонентами створюються умови для налагодження конструктивної співпраці. Гіпотетично можна припустити, що для опозиції це гра в «нульову»

суму, коли вона нічого не програє, а лише виграє в ході поступок від провладної більшості.

Дещо відмінними є політико-правові механізми взаємовідносин влади та опозиції в Словаччині. Конституція Словацької республіки теж не передбачає конструктивного вотуму недовіри уряду. Одна п'ята депутатів Національної ради Словацької республіки може ініціювати вотум недовіри Голові уряду або міністру (ст. 116). Відкликання Голови уряду несе відставку всього уряду [171]. Також в повноваження парламенту входить відхилення чи схвалення запиту уряду про вираження довіри. Характерно, що за формою правління Словаччина є скоріше напів-президентська з балансуванням влади від президента до прем'єр-міністра. В такому випадку парламентська опозиція зацікавлена заручитись підтримкою глави держави задля збільшення тиску на уряд. Так, в березні 1994 р. в умовах протистояння президента М. Ковача та прем'єр-міністра В. Мечіара парламентською опозицією було запропоновано відкликати В. Мечіара з посади прем'єр-міністра [286, с. 117]. Однак, це швидше варто розглядати як намагання не допустити антидемократичні тенденції в політиці нового уряду і не несло загрози для самого В. Мечіара. На той час він очолював партію Рух за демократичну Словаччину, навколо якої сформувалась парламентська більшість.

Відмітимо, що конституційні зміни в Словацькій республіці в 1999 р. призвели до введення прямих виборів президента народом. До цього часу він обирався парламентом. Подібні процеси відбулися в Польщі в 1992 р. та в Чеській республіці в 2012 р. [62, с. 51, 59]. Тобто в цих країнах цілі президента та парламентської опозиції послабити уряд в певних умовах могли співпадати, що давало для опозиції додатковий політичний ресурс для впливу на процес прийняття політичних рішень.

Однією з форм контрольних функцій опозиції є законодавчий вплив. Спроможність опозиції накладати вето на конституційні поправки в країнах Вишеградської групи є мінімальною оскільки ставляться особливі вимоги до більшості. В Угорщині, Чехії, Словаччині та Польщі зміни Основного закону вимагають кваліфікованої більшості, тобто не менше двох третіх від чисельності усіх депутатів. Оскільки більшість конституційних змін обумовлені процесом інтеграції в ЄС, який був

спільною метою всіх чотирьох країн, то парламентська опозиція до 2004 р. рідко використовувала цей інституційний механізм.

Так в Польщі, з виходом Унії Свободи з урядової коаліції в червні 2000 р. утворився уряд меншості. Його підтримували 186 з 460 послів Сейму. Сама ж партія розглядалась як «європейська партія» і гарант курсу на інтеграцію до ЄС в уряді Є. Бузека. Більшість польських аналітиків в той час звертало увагу на той факт, що формування стабільної «проєвропейської» більшості в парламенті сприяло швидшому ухваленню законів необхідних для входження до ЄС. Вихід УС з коаліції з Акцією виборчою «Солідарність» розглядався як чинник, що ускладнював цей процес. На той час темпи законодавчого процесу у значній мірі залежали від уміння налагодити співпрацю між урядом та опозицією і така співпраця була досягнута. Парламентська опозиція не ставила питання про вотум недовіри уряду і, в основному, підтримувала законодавчі ініціативи, спрямовані на європейську інтеграцію. Вступ країн до Європейського Союзу свідчить, що за ці політичні рішення та їх реалізацію несли відповідальність не лише провладні депутати, уряд та Президент, але й власне опозиція. Ця спільна відповідальність підтверджує висновок американського політолога Г. О'Доннела, що в країнах представницької демократії між урядом та парламентською опозицією існує зв'язок характеру «конкурентного співробітництва», що є ознакою консолідованої демократії [310, с. 59].

Проте такі «союзи» не були довготривалими. Перебуваючи в умовах політичної конкуренції, провладні та опозиційні партії залишалися політичними опонентами. Скажімо в Угорщині, опозиція в 1999 р. змогла запобігти конституційним поправкам з ініціативи уряду. Провладна Федерація молодих демократів – Угорська громадянська партія прагнула внести на розгляд питання щодо Угорської корони в преамбулі до Основного закону країни. Викликавши суспільну дискусію і опір зі сторони парламентської опозиції жодних конституційних поправок не було прийнято.

Парламентська опозиція, має більші шанси не допустити недемократичних змін до Конституції, коли в парламенті не сформована абсолютна більшість. Однак в іншому випадку, вона може вдаватися до поза-

парламентських форм впливу через мобілізацію своїх прихильників та формування негативного іміджу правлячим партіям. Подібна ситуація відбулася в Угорщині в квітні 2010 р. під час парламентських виборів.

Розглянемо конституційні права опозиції щодо можливостей законодавчої ініціативи. В Словаччині право законодавчої ініціативи окрім комітетів Національної ради Словацької республіки та уряду можуть вносити і окремі депутати (Стаття 87) [171]. В Польщі законопроекти можуть бути внесені на розгляд нижньої палати парламенту не менш ніж 15 депутатами. В Угорщині право законодавчої ініціативи належить будь-якому депутату Державних зборів Угорщини (Ст. 6 п. 1). Як і в більшості інших країн, в Польщі, Словаччині Угорщині та Чехії для прийняття законів, потрібна проста більшість присутніх депутатів.

Парламентській опозиції досить складно добитися прийняття запропонованих законопроектів, оскільки на свою сторону їй потрібно прихилити проурядові партії. Спостерігалось зниження відсотка прийнятих законів від опозиції. Так, в Угорщині в 1990–2006 рр., опозиція представила близько 23 % усіх поданих законопроектів. Тим не менш, у перший парламентський період прийнято близько 9 % відсотків всіх опозиційних пропозиції. Цей показник знизився приблизно до 1 % в 1998–2002 рр. і склав в парламенті 2002–2006 рр. лише 3,4 %. В цілому 1,7 % законодавчих актів, прийнятих в 1990–2006 рр. ініційовані опозицією [252, с. 151].

Однак, в умовах коли проурядові партії послаблюють свої позиції в парламенті, то уряду стає важче добитися прийняття запропонованих нею законопроектів і ситуація істотним чином змінюється на користь опозиції. Так в Чехії в 1992–1996 рр., проурядова коаліція, що складалася з Громадянської демократичної партії, Християнсько-демократичної партії, Громадянського демократичного Альянсу і Християнсько-демократичної спілки – Чехо-Словацької народної партії, мали стабільніші позиції порівняно з опозицією. Положення правлячих партій в Сенаті змінилося в 1996–1998 рр. На той час правляча коаліція мала лише 49,5 % голосів у Палаті депутатів, але 64,1 % голосів у Сенаті. В 1998–2002 рр. уряд мав підтримки лише 37 % голосів в Палаті депутатів і ще менше голосів підтримки в Сенаті [275, с. 19]. Така ситуація ви-

кликала труднощі в проходженні урядових законопроектів тому, що коли уряду вдавалося заручитися підтримкою за законопроект в Палаті депутатів, то опозиційні партії могли блокувати його в Сенаті.

Парламентська опозиція в країнах також може скористатися правом на інтерпеляцію до уряду чи окремого міністра. При цьому зменшується інформаційна асиметрія між депутатами, оскільки парламентарі знаходяться не в рівноправному становищі. Депутати від більшості ліпше поінформовані про дії уряду та діяльність їх міністрів, ніж опозиційні. Така процедура дозволяє опозиційним фракціям та групам запропонувати власні альтернативні рішення та отримати офіційну інформацію від міністрів для подальшого її аналізу та донесення до громадськості. Під час таких відкритих слухань опозиція, як правило, виступає з критичною по відношенню до дій уряду чи окремих міністрів, позицією. В кожній з країн депутат має право внести інтерпеляцію уряду чи члену уряду, по питаннях, що відносяться до їх компетенції.

Таким чином, фазовий перехід до демократії є переходом лінійних систем до нелінійних і супроводжується впливом звичайних та дивних атракторів. Вони посилюють флуктуацію системи та детермінують біфуркацію. Такі атрактори є продуктом діяльності опозиції і спричинені результатом діяльності попередньої влади. Їх результатом стала поява тимчасових просторових інтегрованих структур – інститутів конструктивної взаємодії влади та опозиції, як свого роду форм самоорганізації системи на етапі її переходу. «Круглі столи» розглядаємо в ролі звичайних атракторів, які визначали зміну руху системи від хаотичного стану в упорядкований при одночасній зміні певних параметрів системи. Їх поступовий розпад на фазі біфуркації відбувався після вибору одного з узгоджених векторів розвитку демократизації та приведення системи у врівноважений стан. Такі інститути дозволили швидко накопичити статусний та політичний капітал в умовах конкуренції як посткомуністичним утворенням так і опозиції, що дало їм кращі стартові умови в період перших демократичних виборів з перспектив розподілу між собою політичного поля.

Подальша демократизація політичної системи відбувалася на фоні впливу незначних атракторів, котрі породжувалися нерівновагою, не-

стабільністю та накопиченням флуктуацій. Основними з них є вибори як звичайний атрактор. Вони сприяли самоорганізації системи та послаблювали флуктуацію.

Парламентська опозиція в країнах Вишеградської групи за умов відсутності окремого правового регулювання її діяльності залишається важливим елементом впливу на баланс влади між президентом, урядом та парламентом. Цей вплив може зростати залежно від розміру парламентської опозиції, появи коаліційних союзів, послаблення міцності парламентської більшості, посилення конфліктності між урядом та президентом, методів та засобів реалізації влади урядом, використання опозицією позапарламентських методів впливу на процес прийняття політичних рішень.

Обсяг прав, якими наділяється опозиція в парламенті, достатньо високий, однак спроможність законодавчого впливу на уряд залишається незначною. Це зумовлено тим, що принцип більшості конституційно закріплений при формуванні уряду. Найбільш повно контрольні функції парламентської опозиції реалізуються через висловлення недовіри уряду. Ця процедура, попри її низьку результативність, все ж має помітний політичний ефект, є спробою поєднати парламентську діяльність з позапарламентською і спрямована на отримання політичних дивідендів у формі мобілізації протестного електорату. За умов відсутності стабільної підтримки уряду парламентською більшістю в опозиції зростають шанси впливу на уряд.

РОЗДІЛ 3

ВПЛИВ ПАТЕРНИХ ВЗАЄМОВІДНОСИН ОПОЗИЦІЇ ТА ВЛАДИ НА ПРОЦЕСИ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ КРАЇН ВИШЕГРАДСЬКОЇ ГРУПИ В 1990–2004 РР.

3.1. Модернізаційний потенціал опозиції та влади в Польщі

В кінці 1980-х – на початку 1990-х рр. в Польщі відбулися зміни в політичній, економічній, соціальній сферах, що мало наслідком поступову демократизацію політичного поля. Перехід до демократії сприяв впровадженню в політичну систему країни традиційних для західно-європейського парламентаризму інституцій. Однією з них, без сумніву, виступає парламентська опозиція. В кожній з європейських країн склався свій характер стосунків між владою та політичною опозицією, що впливав на хід та наслідки демократизації. Він визначався стратегією конвертації суспільних капіталів політичних акторів, залежав від диспозиції, мети, рівня розвитку демократії, ступеня інституціоналізації опозиції, встановлених правових норм та санкцій, а також усталених політичних традицій та звичаїв. Особливо складним та суперечливим даний процес проходив для посткомуністичних країн. Однією з таких є Польща.

Становлення парламентської опозиції в країні було започатковано в результаті прийняття компромісних рішень між владою і опозицією під час розмов так званого «круглого столу» (серпень 1988 р. – червень 1989 р.). Тоді між представниками ПОРП та профспілковою організацією «Солідарність» на чолі з лідером Л. Валенсою досягнуто домовленості щодо легалізації структури та проведення виборів до Сейму в червні 1989 р. На практиці то означало започаткування виборності органів влади, втрату владної монополії ПОРП і впровадження в політичну практику демократичних норм і процедур як важливих передумов подальшої демократизації політичної системи. Вибори виявилися важливим чинником і критерієм стабілізації демократичних інституцій. З того часу започатковувався процес ротації владних еліт, отримання

або втрати владної легітимізації інституцій чи осіб, що здійснюють владу. На практиці цей механізм є найліпшим завдяки політичній конкуренції та співпраці між різними політичними партіями. Вибори зробили функціональною основну властивість суспільного капіталу – здатність до конвертації та дозволили політичним акторам накопичувати загальний об'єм ресурсів і, у відповідності до мети, визначати стратегії конвертації наявних ресурсів для досягнення власної мети в межах політичного поля.

4 червня 1989 р., вперше в післявоєнній історії Польщі відбулися напівдемократичні вибори до нижньої палати польського парламенту – Сейму. Відмітимо, що після парламентських виборів 1989 р., коли явка була 62,7 %, до теперішнього часу, не зафіксовано вищих показників. Високу явку виборців у 1989 р. можна пояснити тим, що період 1989–1991 рр. характеризувався переходом електорального процесу від «ритуальної» системи голосування (де явка досягала 99 % і «виборами» з одного кандидата) до багатоваріантної [35, с. 413]. Від результату демократичних виборів залежали конституційні зміни, розвиток інституту опозиції та встановлення правил «політичної гри». Тому парламентські вибори 1989 р. можна назвати установчими. З погляду громадян, вони сприймалися як можливість відновлення демократії.

Вибори призвели до істотного зростання вартості кожної форми капіталу, в першу чергу культурного, статусного, соціального, економічного. Проте залишком радянської спадщини минулого, на думку української дослідниці Н. Наталіні, «залишався тісний зв'язок між політичним, економічним, соціокультурними полями, що уможлилював спрощений механізм конвертації капіталів» [82, с. 186]. Цим скористалася опозиція, яка запропонувала демократизацію політичної системи як ресурсу накопичення капіталів в обмін на довіру. Самі вибори варто розглядати як частково вільні, оскільки впроваджувався квотний принцип, відповідно до якого опозиція могла розраховувати лише на 35 % місць. 65 % місць отримували ПОРП та її союзники – Об'єднана селянська партія та Демократичний союз. В результаті представники опозиції отримали 161 місце з 460. Провладна ПОРП здобула 173 місця і разом з ОСП та ДС утворила парламентську більшість, яка нараховувала

299 депутатів [242, с. 69]. Така диспропорція надавала колишній опозиції, представленій в основному профспілковою організацією «Солідарність», статус парламентської меншості. Її представники утворили Громадянський парламентарний клуб. Вже з самого початку основна лінія розмежування між провладними та опозиційними структурами проходила по лінії «комунізм – антикомунізм», що відтворювало структуру тогочасної еліти з поділом на адептів старого режиму та агентів політичних змін.

Однак, попри вигідне становище в Сеймі, ПОРП, як найбільшій за чисельністю партії, так і не вдалося сформувати уряд та провести свого кандидата С. Кишчака на посаду прем'єра. Причинами стали криза комуністичної системи, низький рівень легітимності прокомуністичних партійних структур та внутрішня конкурентна боротьба в середовищі партії. Кандидатура С. Кишчака не отримала повної підтримки від ДС і ОСП. Вже напередодні виборів було помітним їх намагання дистанціюватися від ПОРП як на ідеологічній площині, так і на рівні репрезентації інтересів певних суспільних та демографічних груп. Після виборів дистанція між ними помітно зростає. Проте про повну автономію від комуністів не можна було говорити. ПОРП попри ідеологічну, організаційну кризу та часткову втрату політичного капіталу у вигляді кредиту довіри, на той час володіла значним об'ємом статусного, бюрократично-адміністративного капіталу і залишалася досить сильним гравцем, який не втратив зовнішньої підтримки зі сторони керівництва СРСР та в значній мірі контролював протікання політичних та соціально-економічних процесів в країні. В руках партії зберігався вплив на силові структури. Тому з ПОРП рахувалися всі політичні опоненти, в тому числі і «Солідарність» [32, с. 48].

12 вересня 1989 р. був сформований непартійний коаліційний уряд, в якому взяла участь і постопозиція. Очолив його Т. Мазовецький. Коаліція ДС–ОСП–ГПК теоретично могла сама утворити уряд більшості, з підтримкою 263 голосів. Проте до кабінету увійшли представники ПОРП. В новосформованому кабінеті з 23 міністерств 11 місць отримали представники профспілки «Солідарність», 4 – ПОРП, 4 – ПСП, 3 – ДС і 1 міністр мав статус незалежного [221, с. 115]. На думку

В. Литвина «іноді непартійні уряди створюють задля того, щоб вивести країну з соціально-економічної чи політичної кризи, коли довіра до партій є низькою [103, с. 238]. Їх тривалість, як правило, є не значною і вони діють поки не сформується уряд на партійній основі.

Формування перехідного за своїм характером уряду на основі широкої коаліції можна розглядати як продовження функціонування інституту кооперативної взаємодії влади та опозиції, започаткованої за «круглим столом». Це яскраво простежується під час голосування за посаду прем'єр-міністра. Підтримка прокомуністичними партіями кандидатури глави уряду від постопозиції відбувалася в обмін на їхню лояльність до лідера ПОРП В. Ярузельського як кандидата на посаду Президента. Взаємовідносини посткомуністів та постопозиції ілюструють поведінку агентів, що знаходяться одночасно в альянсі та конфлікті та одночасно займають позиції в декількох політичних полях. На даному етапі, як зазначав П. Бурдье, «відбувається боротьба за встановлення внутрішнього поділу поля на класи позицій (домінуючі та піддомінуючі), визначаються «ставки» гри та специфічні інтереси» [128, с. 10].

Саме входження постопозиційних структур до урядової коаліції ілюструвало становище двовладдя. ПОРП, чия влада ґрунтувалася на розподілі політичного та економічного метакапіталу, вже не могла вселити віру у легітимність свого панування за допомогою власного символічного виробництва, або через посередництво консервативних ідеологів. В умовах політичної кризи і наростаючого суспільного конфлікту між владою і суспільством, в керівництва ПОРП росло усвідомлення необхідності змін і розуміння неможливості їх проведення без участі опозиції, яка агрегувала та артикулювала інтереси більшості соціальних верств незадоволених владою. Антикомуністична за своїм характером опозиція, хоч і здобула високу підтримку населення, але не мала реальної можливості отримати всю повноту влади. Однією з причин стала недостатність належно підготовлених керівних кадрів та чіткої випрацьованої політичної стратегії [12, с. 447].

Започаткування практики допущення до влади опозиційних сил було першим кроком до впровадження засад демократії в Польщі. Демократія ж спирається на згоду щодо фундаментальних засад політичної

гри. При цьому її сила полягає власне на тривалості тих підставових за-
сад, які зазвичай досить складно зруйнувати. Однак, в умовах станов-
лення демократичних інституцій і процедур в основі демократії лежить
не лише згода, а й чітко виражений конфлікт між владарюючою біль-
шістю і опозиційною меншістю. Та й сама згода не завжди є результа-
том певної рівносильності партнерів. Тому демократія в умовах балан-
сування сил вимагає допущення до влади інших.

Це свідчить про те, що між парламентською більшістю та менші-
стю в так званому «контрактовому» Сеймі встановилися відносини не
конкуренції, а співпраці. На тому етапі між таборами посткомуністів і
постопозиції не спостерігаємо якихось серйозних розбіжностей щодо
фундаментальних питань, пов'язаних з устроєм держави та напрямми
демократизації політичної системи. Це можна пояснити, з одного боку,
браком чіткої узгодженої програми політичних та економічних реформ
в обох таборах. З іншого боку, багато питань вже були узгоджені під
час засідань «круглих столів». Тому досить складно вписати в класич-
ні схеми ідентифікацію парламентської більшості та парламентської
опозиції.

Зауважимо, що серед політологів різняться підходи щодо наявності
реальної парламентської опозиції в Сеймі I каденції. Польський полі-
толог Е. Звєжховський до парламентської опозиції відносить політичні
групи або парламентські фракції, які з певних причин не приймають
участь у формуванні уряду, критично відносяться до його політичної
програми і діяльності, формують власну програмову і персональну аль-
тернативу, щоб в подальшому в рамках встановлених конституційних
правил очолити уряд, забезпечивши йому нормальне функціонування
[380, с. 11]. В країнах усталеної демократії парламентська опозиція –
це насамперед, політичні партії, які опонують уряду. Партійна система
в Польщі на той час була на етапі становлення, а громадські організа-
ції ще не набули статусу політичної партії. Тому попри фракціоналіза-
цію парламенту на той час не відбулося його чітке партійне структу-
рування. В країні діяли швидше протопартії, які не виробили чітку прог-
рамову та персональну альтернативу. Профспілкова організація «Со-
лідарність» за своїм характером перебирала на себе функції політичної

партії, однак за ознаками нагадувала суспільно-політичний рух. Вона володіла значним об'ємом політичного капіталу у формі довіри. В цей період, на думку Г. Зеленько, відбувалося правове проектування політичної опозиції як політичного інституту [54, с. 67]. На етапі першопочаткового нарощування сукупного капіталу постопозиційними структурами та їх лідерами вироблення політичних практик повноцінної міжпартійної конкуренції, заснованої на консенсусі щодо стратегічних напрямів розвитку країни, втрачало свою актуальність.

Виходячи з визначення парламентської опозиції та враховуючи проурядовий характер діяльності партій в Сеймі I каденції не існувало класичної в європейському розумінні опозиції. На початку роботи парламенту відбувалося швидше формування парламентської меншості, яку представляла ПОРП. Ми не можемо назвати опозицією цю фракцію так як її представники посіли становище віце-прем'єра та зайняли важливі посади в міністерствах. Натомість в уряді спостерігалася поява внутрішньої опозиції. Детермінантами цього процесу стало поступове наростання внутрішніх конфліктів в середовищі ПОРП та таборі «Солідарність».

Появу організованої опозиції а відтак і перерозподіл політичного поля, ускладнювала й правова неврегульованість її статусу. В Польщі не існує правової інституціоналізації парламентської опозиції. Такий стан речей є домінуючою тенденцією в європейських політичних системах. Натомість опосередковано існують правові гарантії для її діяльності. Зокрема як в «малій Конституції» 1992 р., так і в Конституції 1997 р. громадянам гарантується «свобода створення та діяльності політичних партій» та вплив демократичними методами на формування державної політики при однозначній забороні діяльності антисистемних партій і угруповань (ст. 13 Конституції РП). Статус парламентської опозиції був посилений через реалізацію ідеї вільного мандату (від 1990 р.), а також пов'язану з ним свободу вираження поглядів, що є сильною гарантією політичного плюралізму в найвищих представницьких інституціях Польщі.

Чинна на той час нормативно-правова база мінімізувала здійснення функцій контролю уряду зі сторони депутатських груп та фракцій. Пи-

тання відповідальності кабінету перед парламентом не регулював жоден нормативно-правовий акт. Це виникало з неможливості ефективної діяльності уряду у випадку виникнення розбіжностей між політичною програмою і діяльністю кабінету та поглядами парламентської більшості. Критика діяльності уряду чи окремого міністра могла бути лише одноосібною через інтерпеляцію чи запитання. На думку польського дослідника Т. Кравчика «предмет інтерпеляцій послів до членів кабінету Т. Мазовецького не носив ознак критики уряду через опозицію. Вони носили характер вказування уряду лінії його політики через членів прихильної до нього парламентарної групи» [257, с. 312].

В цей період в таборі «Солідарність загострюються суперечності стосовно темпів демонтажу старої недемократичної системи, подальших напрямів реформ та компромісу з комуністами. Різне бачення стратегії організації призвело до так званої «війни на горі», а в кінцевому результаті до появи в організації лівоцентристського та правоцентристського крила. Перше уособлював створений 16 липня 1990 р. Громадянський рух – Демократична акція. Друге представлене Центром громадянського порозуміння, який виник 12 травня 1990 р.

Дезінтеграційні тенденції відбувалися і на лівому фланзі. 27 січня 1990 р. саморозпустилася ПОРП. Комуністична партія поділилася на Соціал-демократію Речі Посполитої, Соціал-демократичний союз та Союз польських комуністів «Пролетаріат». Еволюціонування колишніх комуністів в сторону соціал-демократії посилювало лівоцентристське крило. Таким чином, партійна система Польщі стала відображати весь ідеологічний спектр. Зрозуміло, що на цьому етапі в Сеймі відбувалися складні міжпартійні відносини, виявлення союзників на майбутніх парламентських виборах, уточнення стратегії та тактики партій, розробки ідеології та пошуку власної електоральної бази. Разом з тим, позитивним моментом цих процесів стало виразне розмежування політичних таборів та поглиблення міжпартійної конкуренції.

На характер взаємин між парламентськими партіями та групами істотним чином впливав Президент країни. Якщо перші президентські вибори відбувалися в контексті реалізації контрактних рішень, мали закритий характер і були намаганням законсервувати вплив ПОРП, то

вибори 1990 р. виражали демократичне волевиявлення громадян і призвели до зміни балансу сил на користь постопозиції. Відмітимо, що Л. Валенса як переможець президентських виборів 1990 р. володів на відміну від його попередника символічним капіталом та конвертував свою популярність у політичний капітал, використання якого дозволяло вести власну політичну гру. В Польщі на той час фактично діяли два інститути виконавчої влади. При цьому президентські інституції володіли більшою політичною вагою, ніж урядові. Новопризначений Президент міг скористатись своїм правом розпустити парламент, що робило його в одних умовах потенційним патроном урядового кабінету, а в інших – потенційним опонентом Ради Міністрів. Він міг сформувавши навколо узгодженої кандидатури прем'єра парламентську більшість і здійснювати вплив на формування уряду. Однак в ситуації необхідності реформатування уряду шляхом висловлення вотуму недовіри, Президент міг зробити ставку на парламентську опозицію. В грудні 1990 р. Л. Валенса скористався таким правом і доручив формування уряду Я. Білецькому. Сенат більшістю голосів затвердив новий склад уряду, який складався з 19 міністрів, 13 з яких безпартійні. Кабінет був явно пропрезидентським, мав перехідний характер і проіснував до осені 1991 р. Спроби опозиційних партій внести пропозицію про вотум недовіри не знайшли підтримки у інших депутатів, і цей уряд функціонував до чергових парламентських виборів [66, с. 81]. Виходячи з теорії раціонального вибору, Л. Валенса прагнув максималізувати свій контроль над доступними йому ресурсами. Тому боротьба за розширення демократії ставала раціональною метою, досягнення якої дозволяло постійно забезпечувати контроль за ресурсами.

Перші вільні демократичні вибори відбулися 27 жовтня 1991 р. Боротьба за посольські та сенатські мандати мала відкритий характер. Однак жодна з партій що увійшли у склад парламенту не набрала більше 12 % голосів виборців. Це зумовлювалося досить сильною фрагментацією партійної системи, особливо серед правих партій. Індекс Рае становив 0,942, що означало крайню фрагментацію, а показник ефективного числа партій дорівнював 13,9 (найвищий в Європі) [254, с. 13–14]. Найбільшу підтримку в країні отримав ДС. Однак президенту не

вдалося об'єднати інші фракції і групи навколо цієї політичної сили. Ускладнювала становище певна ізоляція посткомуністів – СДЛ і ПСП. Формуванню більшості та опозиції заважали і особисті неприязні між лідерами партійних груп, які були досить близькими за ідеологією.

23 грудня 1991 р. Сейм затвердив уряд, запропонований Я. Ольшевським. До уряду меншості увійшло 4 партії: Центристська угода, Християнський національний союз, Селянський альянс та СДЛ, які сумарно контролювали 27 % місць в Сеймі. Підтримували уряд також Партія християнських демократів і Християнська демократія. До опозиції належав ДС – угруповання, яке фактично виграло парламентські вибори. Партія разом з меншими за чисельністю угрупованнями (Ліберально-демократичним конгресом і частиною Партії польських друзів пива) неформально утворили коаліцію [202, с. 87].

Відмітимо, що високий рівень фракціоналізації парламенту не дозволяв об'єднатися опозиції. Стримуючим чинником також залишалося ідеологічне розмежування між посткомуністами та опозиційними партіями, що походили з середовища «Солідарності». Парламентська опозиція залишалася роз'єднаною і маловпливовою, що дозволяло уряду меншості уникати вотуму недовіри. Проте в травні ДС та Ліберально-демократичний конгрес формально створили «малу коаліцію», і через Консультаційну раду закликала всі реформаторські сили до створення «конструктивної альтернативи уряду». 4 червня за підтримки Польської селянської партії опозиція відправила прем'єра Я. Ольшевського та його уряд у відставку.

В 1989–1993 рр. в Республіці Польща діяли переважно уряди меншості. На той час парламенти мали досить високий рівень партійної фракціоналізації і кожна з опозиційних партій перманентно опинялася в вигірній ситуації, коли саме від неї залежало подальше просування урядового законопроекту. Тому урядові коаліції мусили заgravати з опозиційними партіями та йти на компроміс при ухваленні важливих для уряду рішень. Не маючи достатньої підтримки в парламенті, вони також заручалися лояльністю окремих опозиційних депутатів. На думку західних науковців Ф. Християнсона та Е. Дамгарда «парламентська опозиція є впливовою при уряді меншості, але за умови, якщо там є

розвиток в напрямку більшої інтеграції влади і опозиції в процесі прийняття політичних рішень» [165, с. 49].

Характерно, що в першій половині 1990-х між провладними і опозиційними партіями не склалися конструктивні відносини. При цьому стало за правило, що кожна нова проурядова партія переходила до тотальної критики діяльності попередньої влади. З точки зору коаліції парламентська опозиція не трактувалась як лояльна, що діє відповідально і конструктивно. Звідси часто ініціативи опонентів уряду розглядались найчастіше як «антиреформаторські» або «популістські» [256, с. 44].

Виникає питання чому в першій половині 1990-х рр. введена з рівноваги в результаті демократизації політична система не змогла прийти в стан стабільності? Цілі політичних сил на етапі їх становлення важко піддаються формалізації, що викликає концептуальні та емпіричні труднощі для прагматичної відповіді. Швидше за все маємо перехідний період в якому вироблялася здатність системи справлятися зі збурювальною діяльністю, пов'язаною передусім із конфліктною лінією поведінки розрізненої політичної опозиції. Він співпадає з інституалізацією політичних партій, дезінтеграційними процесами в таборах посткомуністів та постопозиції в ході перманентного перерозподілу між ними політичного поля. Поява нових політичних акторів з непередбачуваною поведінкою, невеликим досвідом політичної діяльності складно розглядати як «раціональних» гравців теорії ігор. Тому перша половина 1990-х рр. характеризується нелінійними, непередбачуваними процесами, балансуванням від неврівноваженого до врівноваженого стану.

В рівноважному підході, запропонованому Д. Істоном, обґрунтовується властивість елементів системи шляхом подолання зовнішніх збурювальних дій здійснити повернення до вихідної точки рівноваги або рухатися до будь-якої нової рівноваги [58, с. 630–632]. Проте стабільність не завжди є основною метою діяльності політичних партій чи її лідера. В пошуках власної ідентифікації та завоювання симпатії електорату радикалізація настроїв суспільства залишалася ресурсом для мобілізації прихильників крайньо правих чи крайньо лівих ідеологічних течій. Тому заради накопичення сукупного капіталу, опозиційні сили можуть вдаватися до дій, які сприяють руйнуванню попередньо-

го стану рівноваги, що неоднозначно впливало на темпи та ефективність демократизації політичної системи. В нашому випадку при моделюванні явищ та процесів варто враховувати, як зазначав І. Пригожин, «безліч дійових осіб, кожна з яких має свою точку зору, впливає на поведінку інших, що призводить до появи нелінійного процесу і вносить певну невпорядкованість чи хаос у взаємовідносинах між політичними опонентами» [95].

Щодо позиції владної еліти, то в означений період простежується намагання справитися зі збурювальним середовищем за рахунок формули «переможець бере все». Тому в 1989–1993 рр. жодна з урядових коаліцій не зуміла виробити певні засади, які б окреслювали взаємні стосунки між урядовими та опозиційними партіями. В такій ситуації парламентській опозиції було досить складно виступати в ролі влади, яка обмежує владу і виконувати при цьому функцію невідного контролю діяльності уряду та проурядових партій. Стосунки між владою і опозицією в країнах усталеної демократії склалися здебільшого так, що владні партії, не обмежують свободи діяльності парламентської опозиції, а також критики з її сторони, розглядаючи її як позитивну силу в процесі урядування. Натомість в діяльності опозиційних угруповань домінує конструктивна критика дій правлячої коаліції, спрямована на корекцію політики уряду, а не виключно на її постійне оспорування.

Польський політолог Т. Кравчик зазначав, що не існує універсальний візирець, який дозволяє стверджувати, коли політична кооперація опозиції з урядом є підтримкою демократії, а коли приводить до викривлення її засад [256, с. 159]. Але можна з впевненістю стверджувати, що для демократичного режиму є досить корисною мірою як поміркована політична боротьба між партіями, так і пошук через них поміркованого компромісу.

Важливим при цьому є визначення напрямів можливої співпраці опозиції і парламентської більшості. Польський вчений В. Весоловський звернув увагу на чотири чинники співпраці, які окреслюють можливість консенсусу партій політичних в демократичній системі. По-пер-

ше, це досягнення згоди щодо визнання основних рис політичної системи. По-друге, погодження тих справ, які можуть стати площиною спільної діяльності парламенту і уряду. По-третє, узгодження правил взаємної конкуренції і співпраці між політиками. По-четверте, взаємне визнання себе як партнерів, легітимізованих до участі у спільних погодженнях і діях [206, с. 468].

З одного боку, форма відносин між урядом і політичною опозицією детермінована через розв'язання формально-правове. З іншого боку, вона залежить і від політичної культури політичних еліт і громадян загалом. В умовах слабкої інституціоналізації парламентської опозиції, зумовленої недостатністю юридичних основ її функціонування та відсутності в політичній практиці довготривалих демократичних традицій влада в певній мірі розглядала опозицію як реального супротивника, а не союзника. Все це не сприяло створенню сприятливих умов для побудови компромісів, готовність до яких є засадою здорової політичної культури.

Після парламентських виборів 19 вересня 1993 р. розпочав свою роботу Сейм 2 каденції (1993–1997 рр.) і ситуація істотним чином змінилася. Парламентську більшість сформували дві посткомуністичні структури – СДЛ (171 мандат) і ПСП (132 мандати) [28, с. 175]. В результаті перемовин вони утворили коаліційний уряд більшості, прем'єром якого став В. Павлак. В Сеймі коаліція була досить потужною. Їй не вистачало декількох голосів для відхилення вето президента чи ухвалення конституційних рішень. Після демократичних виборів це вже вдрупе партії, що були в опозиції, приходили до влади.

Партійну композицію даного уряду можна пояснити за допомогою теорії, розробленої Р. Аксельродом. Вона передбачала формування кабінету з якнайменшим конфліктом інтересів між його учасниками. На думку вченого, заради мінімізації цього конфлікту партії радше оберуть ідеологічно пов'язану, цілісну коаліцію, ніж строкату, фрагментовану. На одновимірній «ліво-правій» шкалі між партіями-учасницями коаліційного уряду рівень конфлікту інтересів, згідно з Р. Аксельродом, є тим вищий, чим більш розосереджені їх позиції на ній. Тому

ідеологічно суміжні партії повинні увійти до складу оптимального коаліційного уряду [130, с. 13].

Характерно, що формування дихотомії по лінії «влада–опозиція» в Сеймі відбувалося в умовах ідеологічного протистояння між партіями колишньої опозиції, що походили з профспілкової організації «Солідарність», та посткомуністами. Тому логічним наслідком цих процесів стало виокремлення союзу ідеологічно близьких СЛД та ПСЛ.

Після виборів 1993 р. до Сейму II каденції парламентська опозиція (Демократичний союз, Конфедерація незалежної Польщі, Безпартійний блок підтримки реформ, СС, СП) контролювала загалом 42 % мандатів. Її представники очолили 6 з 27 комісій. Симптоматично, що владою не була застосована засада «переможець бере все». На такий стан відносин вплинули декілька чинників. Серед них С. Божик називає негативне відношення зі сторони президента О. Валенси до урядової коаліції. Другим чинником залишався невисокий рівень легітимізації урядової коаліції. Опозиція часто вживала аргумент, що понад 1/3 виборців голосувала за опозиційні угруповання, які не мали в 1993 р. своєї репрезентації в парламенті [153, с. 37].

Сейм 2 каденції діяв в нових конституційних умовах, за яких відправлення уряду у відставку необхідний був конструктивний вотум недовіри. У випадку неспроможності сформувати новий уряд Президент мав право розпустити Сейм. Такі юридичні новації дещо змінили правила політичної гри, посиливши політичну відповідальність парламентарів та робили досить ризикованим ініціювання парламентською опозицією процедури відставки уряду. Попри це, означений період характеризувався урядовою нестабільністю. З жовтня 1993 р. по жовтень 1997 р. змінилося три прем'єри (В. Павлак, Й. Олекса та В. Цімошевич).

Варто також відмітити і певний конструктивізм в діях опозиції що знайшов свій вираз в роботі над новою конституцією, яка була проведена при активній участі найбільших опозиційних партій в парламенті – Союзу свободи і Союзу праці. Це свідчить про те, що в Сеймі II каденції почали встановлюватись взаємопогоджені правила співпраці і суперництва між головними акторами політичної парламентарної гри – урядовою коаліцією та опозицією.

Встановлення компромісного укладу стосунків між більшістю і опозицією в парламенті в Сеймі II каденції дозволяє говорити про формування в Польщі консенсусної (за А. Лейпхартом) моделі демократії. Вона характеризувалась головним чином тим, що угрупованням парламентарної опозиції створюється можливість співпраці в процесі реалізації політичної влади. Тим самим в рамках цієї моделі формуюча уряд парламентарна більшість будувала свої стосунки з партіями опозиційними на всякого роду порозуміннях і погодженнях.

Існування консенсусної моделі зовсім не означало остаточне зникнення суперництва між більшістю і парламентською опозицією. Фактично відбувалося одночасне поєднання співпраці і суперництва між головними політичними акторами. Мало воно місце одночасно як в межах урядової коаліції, як і серед політичних угруповань, які творили в даному моменті опозицію. При цьому співпраця проявлялася найчастіше тоді, коли наступало зближення політичних інтересів урядової більшості і опозиції. Від II каденції парламенту жоден з внесків опозиції щодо вотуму недовіри для окремих членів уряду не отримав необхідної більшості.

Одночасно президент, згідно повноважень мав певний вплив на успіхи опозиції. Скажімо для відхилення президентського вето потрібна більшість в 3/5 послів. Це становило проблему у випадку, коли урядувала мало стабільна коаліція. В 1997–2001 рр. Президент направив до Сейму 28 внесків про повторний розгляд уставу і лише в одному випадку Сейм був в стані відхилити його вето. Іншою справою є факт, що Президент може спричинити до поразки опозиції через вотування законопроектів, які опозиції вдається ухвалити в Сеймі. Можна припустити декілька можливих моделей взаємодії в трикутнику президент–уряд–опозиція. Перша, коли президент не є з того самого табору, що і урядуюча більшість і залишається політично близьким до сеймової опозиції, яка є досить сильною, щоб підтримати його вето. Можлива й інша ситуація, коли йде мова про зближення позицій президента і уряду, в якому політичні інтереси президента і парламентської опозиції збігаються. В такій формулі з інституції вето скористався в кінці II і на початку III каденції Сейму президент А. Квасневський.

Взагалі, парламентська опозиція в Республіці Польща на той час могла в різний спосіб контролювати уряд. Йдеться не лише про здійснення моніторингу діяльності міністрів через своїх представників в парламентських комісіях. Парламентські комісії мали широкі повноваження у роботі над законопроектами, поданими урядом. Опозиційні депутати могли висловлювати думку з приводу висунення кандидатів на різні офіційні посади, або ж давати офіційні запити до міністрів щодо їх професійної діяльності. Також парламентська опозиція мала право розробляти та подавати на голосування власні законопроекти. Не дивлячись на те, що у неї залишалось мало шансів на успіх, її мета – ініціювати дискусію та продемонструвати альтернативні способи розв'язання проблеми. Також опозиція, на думку українського дослідника А. Боднара, може відігравати вагомий роль у порушенні справ для спеціальних слідчих комісій стосовно роз'яснень з приводу зловживань чинної влади або незаконного привласнення державних коштів [4, с. 32].

Встановлення в тогочасній парламентарній практиці «добрих звичаїв» у взаємних стосунках між політичними угрупованнями владними і опозиційними були порушені після парламентських виборів 21 вересня 1997 р. В Сеймі 3 каденції (1997–2001 рр.) парламентську більшість утворили коаліція правих сил – Акція виборча «Солідарність» та Союз свободи. Разом вони контролювали 66,74 % депутатських мандатів. [311, с. 27]. Парламентську опозицію представляли ПСП та СДЛ, які вже мали досвід перебування при владі.

Урядова коаліція намагалася обмежити роль опозиції, зводячи її в основному до критичних щодо уряду виступів в Сеймі, які не породжували жодних політичних наслідків [241, с. 476]. Яскравим прикладом такого обмеження є той факт, що серед 6 нових членів Ради фінансової політики не було кандидатів від опозиції. Обмеження ролі опозиції привело в результаті до зменшення ефективності Сейму, особливо тоді, коли для прийняття рішення вимагалась кваліфікована більшість 2/3 або 3/5 голосів.

Ослабленню ролі парламентської опозиції також сприяли деякі зміни, введені до розпорядку Сейму з 28 жовтня 1997 р. Це стосувалося головним чином ліквідації процедури проведення кандидатів на мініст-

рів через сеймові комісії, зростання компетенції Маршала Сейму з одночасним зменшенням ролі колегіального Президіуму Сейму. Ліквідація інституту попередніх слухань кандидатів на міністрів обмежувало контрольну функцію опозиції і не сприяло стабілізації уряду, нараженого на постійні спроби відкликання міністрів з ініціативи опозиції. Можливість додаткового формулювання висновків меншості до проектів законів ускладнювала ліквідація законодавчої комісії. З даного приводу Т. Годлевський стверджував, що «асиметричний з функціональної та нормативної точок зору бікамералізм, особливо з перспектив Конституції 1997 р. Речі Посполитої, характеризував зближення в обох палатах складу політичної репрезентації. Тим самим для опозиції ускладнювалося ефективне проведення власних проектів, досягнення змін і внесення поправок до проектів більшості» [205, с. 127].

Парламентська опозиція носила переважно фрагментарний характер. З самого початку СДЛ та ПСП фактично виключили будь яку співпрацю між собою за винятком нечисленних ситуативних спільних рішень. Відчувався брак виразної декларації про співпрацю опозиційних клубів та неузгоджене голосування за законопроекти (не лише урядові чи коаліційні). Проте така опозиція залишалася ідеологічно однорідною. Причиною неузгодженості дій між парламентськими опозиційними угрупованнями могло бути намагання СДЛ вести власну політичну гру задля мобілізації опозиційного електорату. На відміну від ПСП її представники проявляли досить високу парламентську активність. В сеймі III каденції депутати від СДЛ 4 597 разів виступили з інтерпеляцією і 2 344 рази з запитаннями до уряду. ПСП відповідно – 250 та 231. Натомість представники коаліції були менш активними. АВС 1 660 разів виступила з інтерпеляцією, при цьому до уряду надіслано 1 346 запитань. СС як коаліційний партнер зумів провести 405 інтерпеляцій та 231 запитання [241, с. 41].

Сам факт зростання кількості інтерпеляцій зі сторони окремих опозиційних угруповань можна пояснити більш професійним виконанням ними функцій контролю, що передбачало попередній збір інформації про діяльність уряду, чи окремих міністрів, її обробку та аналіз, постійний моніторинг політичної та економічної ситуації та намагання впли-

нути на урядову діяльність; чіткіше вираження суспільних інтересів значної кількості різнорідних суспільних груп. Це також може свідчити про високі професійні компетенції представників опозиції, яка вже мала досвід перебування в уряді.

В кінці 1990-х в польській партійній системі поступово окреслювалися лінії розмежування між партіями по лінії «уряд–опозиція», які хоч імпліцитно, але прагнули до пошуків нової точки рівноваги. В даному випадку реалізація владою стратегії демократизації політичної системи отримувала додатковий ресурс та контроль за її ходом та результатами. Така взаємодія реального та потенційного суб'єкта процесів демократизації певним чином відповідає синергетичному підходу і означає часткову узгодженість функціонування частин, що відображається в поведінці системи як цілого. Опозиція є невіддільною від влади. Як елемент політичної системи, вона інкорпорована в неї та складним чином взаємодіє з інститутами та її представниками. Узгодженість проявляється через опосередкований вплив на владну еліту через механізми міжпартійних, позапартійних зв'язків, неформальні зустрічі, спільну роботу в парламентських комісіях тощо.

Взаємодія між владою та опозицією має певні підсистеми, свого роду спільні майданчики (капітал), за які вони конкурують і які надають їм додаткові ресурси для приходу до влади в умовах плебісцитарної демократії. Конвертаційні стратегії опозиційних та правлячих еліт в означений період значною мірою визначалися трансформаційним потенціалом соціального капіталу, який на початку 1990-х рр. серед інших видів капіталів мав, на нашу думку, найбільшу символічну ціну у політичному полі, існував на рівні груп та соціальних мереж та виражався в формі довіри. Ті, хто довіряють, мають більше приятелів та досвіду суспільної підтримки. Вони менш залежні від авторитетів, є відкритими, мобільними, оптимістично налаштованими, здатними підтримувати стійкі соціальні зв'язки і тим самим сприяють росту суспільного капіталу. Недовірливі особи мають менше почуття суспільної підтримки. У них не настільки виражена тенденція до кооперації та інновації, натомість загострене сприйняття несправедливого трактування, спостерігається байдужість та незадоволеність функціонуванням су-

спільних інституцій та політичної системи [250, с. 6]. Відмітимо, що поляки мають тривалий досвід перебування в соціалістичній системі, який генерував недовіру (пам'ять про Другу світову війну, труднощі реального соціалізму тощо).

Довіра до владних інституцій в більш загальних підходах співвідноситься з вираженням ступеня самореалізації людини при рівновазі добробуту, благополуччя та щастя. В більш вузькому розумінні вона діагностує рівень споживання матеріальних благ, які задовольняють потреби людини. В даному контексті оцінка соціального капіталу на мікрорівні та його трактування як приклад показника рівня довіри з точки зору ступеня індивідуальних потреб (психічного благополуччя, суспільної підтримки, оцінки своєї ситуації на ринку праці, стилю життя чи схильність до ризику) є важливим індикатором визначення рівня підтримки політичних партій та дозволяє виявити їх потенціал по мобілізації мереж соціальних зв'язків. Рівень довіри можна співвіднести з отриманням партією політичного капіталу. Зниження його показників з точки зору громадян може розглядатися як результат неефективності здійснюваної демократизації та мати наслідки перетікання капіталу від влади до опозиції або зростання абсентеїзму.

Модернізаційні зусилля влади неоднаково оцінюються різними категоріями населення, які умовно можна диференціювати на переможців та переможених. Перші частіше зустрічаються у великих містах, серед освічених людей, особливо молоді. Переможені – у сільській місцевості та у менших містах серед людей з початковою та професійною освітою, а також в пенсіонерів. В 2003 р. 39 % поляків причину своїх життєвих невдач пов'язували з діяльністю влади [183, с. 29]. Для порівняння ефект «соціальної невдячності» владі у 2000 р. підтвердили 52 % опитаних [182, с. 97]. Проте причиною позитивної динаміки стало не зростання сукупного капіталу провладних партій на соціетальному рівні, а швидше накопичення соціального та економічного капіталів на індивідуальному (мікро) рівні за рахунок відчуття певної автономності поляків від політики держави що проявлялося в послабленні зв'язку між приватним життям, діями політиків та станом демократії в країні. У межах політичного поля то означало уповільнення процесів накопи-

чення та конвертації політичного капіталу як в опозиційних, так і в провладних політичних партіях. Зокрема, у 2000 р. 83 % опитаних поляків причиною успішного року назвали власні зусилля і лише 12 % владу. Якщо взяти до уваги, що в 2000–2003 рр. спостерігалось зростання реального доходу домогосподарств удвічі швидше, ніж ВВП, то стає очевидним, що для успішних людей розвиток власної справи ставав домінуючим мотивом суспільної активності. Економічний ріст приватних господарств, в свою чергу, дозволяв протидіяти маргіналізації і суспільній дискримінації та сприяв покращенню якості життя поляків та відповідно росту довіри до уряду. Зокрема, серед поляків, котрі задоволені життям, відсоток тих, хто причиною невдач називає владу, є значно нижчим у порівнянні з тими, хто негативно оцінює своє життя (відповідно 58 % та 68 %) [182, с. 24]. Натомість зростала диспропорція в оцінці власних зусиль щодо покращення якості життя (відповідно 90 % та 72 %).

Індивідуалізм поляків у формі підприємництва, розвитку власної справи чи кар'єри певною мірою сприяв росту людського капіталу. Проте нерозвиненість громадянського суспільства заважала його перетіканню в соціальний та політичний капітали. Стан громадянського суспільства виражається насамперед у діяльності різноманітних об'єднань громадян. Проте в 2003 р. лише 12 % респондентів підтвердили членство в громадських організаціях, асоціаціях, партіях, спілках чи релігійних групах. Приблизно 5 % від загальної вибірки здійснювали виборчі функції в організаціях [183, с. 24]. Мінімальною формою громадянської активності залишалася участь у місцевих виборах та зацікавленість у роботі місцевих органів влади. Можна погодитися з думкою Б. Левенштейна, котрий стверджував, що польське суспільство, то є суспільство «сімейне», в якому основу утворюють зв'язки між людьми в родині [272, с. 168]. Він підкреслював залежність суспільного капіталу поляків від традиції локальної активності, підприємливості. Тому в такій формації посередницької структури типу товариств є нечисленними та менш значимими.

Теоретики демократії вказують на взаємозв'язок між громадянським суспільством та довірою: довіра між людьми сприяє розвитку грома-

дяньського суспільства, а добровільні організації та співпраця формують довіру. В 2003 р. лише десять відсотків респондентів були переконані, що «більшості людей можна довіряти», а вісім відсотків відповіли, що «обережності ніколи не може бути занадто багато». Довіра до людей зростає з освітою та доходами, тому великі міста позитивно виділяються серед усіх інших типів громад.

Низький рівень довіри поєднувався з невисокою громадянською активністю у формі колективних дій в місцевій громаді. В 2000–2003 рр. лише 13 % респондентів залучалися до діяльності на користь власної громади (на 5 % більше у порівнянні з 2000 р.) [183, с. 24]. Такі заходи найчастіше ініціюються та організовуються місцевою владою та парafiями, рідше – школою та громадськими організаціями. Найбільш доступний громадянський досвід – це участь у громадських зборах. Такі зустрічі дають можливість стати компетентнішими, висловити власну думку, вплинути на рішення. Проте лише 19 % респондентів відвідали в 2002 р. громадські збори, з яких 58 % взяли слово [183, с. 24].

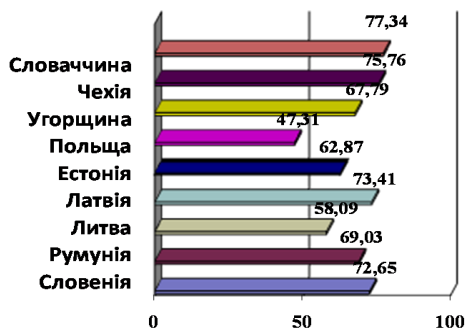
Важливим механізмом, що дозволяє конвертувати соціальний капітал в політичний є вибори. За їх допомогою вдається можливим отримати інформацію про очікування, погляди, настрої, інтереси народу як суверенного суб'єкта влади. В даному контексті істотною проблемою, що потребує наукового обґрунтування та пояснення, є електоральний абсентеїзм як індикатор довіри до політичних партій. Так, одним з визначальних чинників політичного життя в Польщі в 1990–2005 рр. на думку польського політолога К. Кіка стало явище «поступового збільшення рівня виборчої абсенції» [246, с. 25]. Таку тенденцію підтверджують результати парламентських виборів упродовж 15 років, коли в Польщі лише в одному році відзначено зріст, а в наступних – зниження явки виборців. Зокрема, після парламентських виборів 1989 р., коли явка становила 62,7 %, до теперішнього часу, не зафіксовано вищих показників [35, с. 413]. Високу явку виборців у 1989 р. можна пояснити тим, що період 1989–1991 рр. характеризувався переходом електорального процесу від «ритуальної» системи голосування (де вона досягала 99 % при «виборах» з одного кандидата) до багатоваріантної. Від результату демократичних виборів залежали конституційні зміни, розви-

ток інституту опозиції та встановлення правил «політичної гри». Тому парламентські вибори 1989 р. можна назвати установчими. З точки зору громадян, вони сприймалися як можливість відновлення демократії.

Варто відзначити, що Польща є аутсайдером рейтингу виборчої активності серед більшості посткомуністичних країн. Тоді як середній показник участі громадян у парламентських виборах становить 60–70 %, то в Польщі він сягає лише 47,31 %. *Див. рис. 3.1.*

Рис. 3.1

Рівень виборчої участі в парламентських виборах в посткомуністичних країнах в 1989–2004 рр. (у %)

Джерело: Czeńnik M. Partycypacja wyborcza Polaków.

При цьому простежується чітка тенденція до відмови від голосування. Якщо проаналізувати приклад Польщі, то помітимо, що тренд до зниження виборчої активності в загальному повторює середньостатистичні показники в інших десяти посткомуністичних країнах. Це можна пояснити тим, що коли в них впродовж всього перехідного періоду спостерігалось безперервне зниження рівня участі в парламентських виборах, в Польщі вона залишалася на тому ж рівні (найвищий рівень на виборах зафіксовано в 2007 р.).

Таким чином, демократизація в Польщі відбувалася в ході хвилеподібної динаміки зміни еліт і супроводжувалася продукуванням та відтворенням агентами практик від конкуренції до співпраці. З точки зору системного аналізу репозиціонування політичних сил призводило до нелінійного руху від рівноваги до знаходження нової точки рівно-

ваги, що супроводжувалося зміною меж політичного поля соціальних агентів. Відмітимо складність та непередбачуваність поведінки головних акторів в першій половині 1990-х рр. в періоди нестійкого розвитку (вотум недовіри уряду, вибори). Такі «малозначні» причини на той час могли здійснювати вплив на напрям та темпи демократизації. Друга половина означеного періоду характеризується реалізацією опозицією контрольних функцій парламенту, що посилює конкурентність в політиці, змушуючи владу до пошуку компромісних рішень та встановлення в парламенті рівноправних стосунків між політичною більшістю і меншістю. Поступовий перехід від конфронтації до діалогу та консенсусу, встановленню правил співпраці і суперництва між владою і опозицією, розуміння спільної відповідальності за стан справ в державі робило опозицію важливим чинником демократизації Польщі і вагомим суб'єктом політики.

Формування парламентської опозиції відбувалося в умовах організаційного становлення партій, визначення їх ідеологічних позицій та пошуків власної соціальної бази. Тому вона в цей період мала ситуативний характер, і не була сформована як повноцінний інститут. Перманентні урядові кризи свідчили про відсутність узгоджених «правил гри». Проте часте репозиціонування політичних сил мало і позитивний ефект так як відпрацьовувався та адаптовувався механізм демократичної зміни влади, що було важливим для «звикання» громадян до такої демократичної практики як передумови формування консолідованої демократії.

3.2. Специфіка взаємодії опозиції та влади в Словаччині в контексті реалізації стратегій конвертації суспільних капіталів

Успіх та ефективність демократизації політичних систем в так званих «молодих демократіях» значною мірою залежить не лише від рівня міжпартійної конкуренції, а й від впливовості опозиції. Добре організована, структурована опозиція спроможна здійснити політичну мобілізацію громадян та інтегрувати суспільство на захист демократичних цінностей та інститутів. В країнах усталеної демократії влада та опози-

ція – це не лише політичні опоненти між якими перманентно загострюються конфлікти. Скажімо політична практика виробила цілий механізм балансування інтересів між урядом та парламентською опозицією, що є додатковою гарантією стабільного функціонування органів виконавчої влади та дотримання прав меншості.

Досить актуальним залишається вивчення характеру стосунків між владою та опозицією в Словацькій Республіці. В цій країні успішно відбувся перехід до демократії, однак в 1994–1998 рр. посилились авторитарні тенденції. Тому як з теоретичної, так і практичної точок зору, є необхідність в дослідженні змін в характері стосунків між політичними опонентами після репозиціонування сил та приходу до влади опозиції. Цей аспект дослідження є досить важливим для глибшого розуміння специфіки протікання політичних процесів та внутрішніх чинників демократизації політичної системи.

Будучи суб'єктом федеративної Чехословаччини, Словаччина демонструє типовий приклад конвертації суспільних капіталів у період демократичного переходу, який характеризувався повною зміною влади. В грудні 1989 р. Чехословацька комуністична партія під тиском опозиції змушена була відмовитися від контролю над федеральним Чехо-Словацьким урядом та урядами Чеської та Словацької республік. Подальший процес демократизації в країні пов'язаний з проголошенням свободи слова і зібрань та призначенням виборів на багатопартійній основі.

Реалізація моделі прямого переходу в Чехословаччині призвела до інституційних змін. Одним із наслідків започаткованої системної трансформації стало закріплення принципу конкуренції еліт, що створило сприятливі умови для приходу до влади опозиції в двох суб'єктах федерації – Чехії та Словаччині. Це істотно змінило структуру політичного поля Чехословаччини, в якому почали одночасно діяти декілька регіональних гравців зі спільним прагненням побудови демократії та асиметричними внутрішньополітичними стратегіями перерозподілу метакapіталу країни в процесі створення двох незалежних держав.

У результаті парламентських виборів до Словацької національної ради в червні 1990 р. опозиційна ГПН отримала 29,3 % голосів. На від-

міну від чеської опозиції, основним суперником на виборах були не комуністи, а Християнсько-демократичний рух (далі ХДР), який отримав 19,2 % голосів. Партія демократичної лівіці (далі ПДЛ), як партія наступниця КПЧ, заручилася підтримкою 13,35 % виборців. Парламентській більшості, згурпованій навколо ГПН та ХДР, вдалося сформувати некоммуністичний уряд, який очолив В. Мечіяр. Сформована урядова коаліція мала ситуативний характер і не була довготривала. В цей період в стінах парламенту не спостерігалася особливої активності опозиції. Натомість на початку березня 1991 р. в середовищі керівництва ГПН сформувалася внутрішня опозиція, яка виступила проти політики уряду В. Мечіяра. В результаті конфлікту, в квітні 1991 р. його усунуто з посади прем'єр-міністра. Він разом з майже половиною депутатів від ГПН вийшов з парламентської більшості, заснувавши Рух за демократичну Словаччину (далі РЗДС). Це істотно послабило парламентську групу постопозиційної ГПН і, відповідно, зменшило підтримку уряду в парламенті, кількісно посиливши парламентську опозицію. Після В. Мечіяра уряд очолив представник ХДР Ян Черногузький. Склад урядової коаліції аж до парламентських виборів 1992 р. істотно не змінився.

Характерно, що серед інших антикоммуністичних суспільно-політичних рухів Центрально-Східної Європи (чеського «Громадянського форуму», польської «Солідарності»), ГПН як цілісна структура проіснувала найкоротший період. Після того, як одна частина перейшла на сторону РЗДС, інша частина поступово перетворилася на ліберально-консервативний Громадянський демократичний союз. Тобто, в Словаччині ми бачимо відхилення в траєкторіях розвитку антикоммуністичної опозиції порівняно з Польщею та Угорщиною. На відміну від країн, де опозиція прийшла до влади, в Словаччині спостерігалася маргіналізація і віртуальне зникнення колишньої антикоммуністичної опозиції. Як зазначає П. Левіс «практично повна відсутність будь-якої значної антикоммуністичної опозиції в Словаччині до 1989 р. явно зіграли в цьому свою роль, і в цьому відношенні події в країні нагадували більше ситуацію на Балканах і частині колишнього Радянського Союзу, ніж ситуацію в Угорщині і Польщі, де контури організованої опозиції були помітними задовго до 1989 р.» [273, с. 616].

Причиною слабкості опозиції можна шукати в неспроможності трансформуватися з розрізнених груп в єдину політичну силу з чіткою розробленою програмою. Швидка втрата позицій опозицією може бути пояснена взявши до уваги співвідношення політичних сил та їх потенціал. Як засвідчує політична практика, в перехідний період спостерігається яскраво виражений політичний конфлікт між прихильниками комуністичного режиму та опозиційними партіями. Він супроводжується чітким поділом на два протилежні за ідеологічними ознаками табори. Це, в свою чергу, звужує перспективи у формуванні спільної коаліції на основі аналогічних цілей політики чи ідеології.

Варто відмітити, що в Словаччині в кінці 1980-х рр. формування опозиції до влади відбувалося в умовах, коли значна частина населення зуміла пристосуватись до комуністичного режиму і вважала цей період прогресивним для своєї країни. Як наслідок, порівняно із чеськими землями, «поляризація словацького суспільства не була настільки глибокою; лінії поділу між офіційними та альтернативними структурами не були настільки різкими» [36, с. 60].

Щодо комуністів, то вони після 1989 р. переживали ідейну та організаційну кризу і не змогли швидко адаптуватись до умов конкурентної боротьби. Після виборів 1990 р. Комуністична партія Словаччини (далі КПС), яка до 1989 р. діяла на території Словацької частини федерації, набрала 13,3 % голосів і отримала 22 мандати. За період 1989–1991 р. вона не лише зуміла вийти з під контролю Комуністичної партії Чехословаччини, але й відмовилась від комуністичної ідентичності, поступово ревізюнувавши в сторону соціал-демократії. На її основі утворилася ПДЛ. Трансформація в ліво-центристську партію дозволила партії вийти з політичної ізоляції, яка наступила після 1989 р. Тим не менше, у зв'язку з розвитком партійної конкуренції та допущенням стратегічних помилок партії, їй так і не вдалося отримати такий статус, як скажімо, екс-комуністи в сусідній Польщі чи Угорщині [16, с. 148].

Як бачимо, реформована компартія залишалася ще досить ослабленою, а посткомуністичні сили, які були в опозиції до 1989 р. фактично втрачали владу. Натомість їх заміняли певні гібридні утворення, походження яких неоднозначне і суперечливе. З 1991 р. в парламенті з'яви-

лась РЗДС як політична опозиційна сила центристського спрямування, яка в багато чому наслідувала ГПН. Однак на практиці у неї було мало спільного з постопозицією. РЗДС, маніпулюючи ідеями демократії та захистом словацьких національних інтересів, зуміла скористатись ситуацією низької політичної конкуренції та невисокою політичною компетенцією виборців. В умовах загострення питання про конституційний устрій і відносин між Чехією та Словаччиною, її лідер В. Мечіар зайняв націоналістичну позицію, демонструючи при цьому певну подібність зі стилем і методами попереднього комуністичного правління. РЗДС була найбільш успішною партією з моменту її створення в 1991 р. завдяки ідеології і підтримці соціальної бази, сконцентрованої на здійсненні економічної реформи, риториці і піклуванню про тих, хто програв від ринкових перетворень, харизмі й особистості її лідера й засновника, В. Мечіара [216, с. 182].

Після виборів в червні 1992 р. популістська РЗДС та націоналістична Словацька національна партія (далі СНП) утворюють коаліцію та формують новий уряд. Його діяльність пов'язують з призупиненням приватизації та подальшим її перетворенням на непрозору, корумповану систему винагороджування лояльних прибічників В. Мечіара. З появою РЗДС між урядом та опозицією домінує конфліктний характер відносин. Націоналістична опозиція, на думку словацького науковця В. Марушыка, своїм головним противником рахувала тоді не комуністів, а правлячі ліберальні, постдисидентські еліти [76, с. 575]. Ускладнював характер взаємовідносин між владою і парламентською опозицією і Президент Словаччини М. Ковач. Він часто відігравав ключову роль в цьому контексті, «виконуючи основні функції опозиції» [273, с. 617]. Зловживання владою правлячими партіями та звуження політико-правового поля для діяльності опозиції призвело до конфлікту між В. Мечіаром та Президентом Словаччини.

Слід зазначити, що в умовах поляризованої партійної системи важко було знайти компроміс і в опозиційному таборі. Партії намагались ідентифікувати себе з певною ідеологією і в умовах політичної конкуренції займали різні позиції щодо вирішення конфліктних ліній всередині словацького суспільства. Йдеться, насамперед, про суперечки між

прихильниками словацької державної незалежності і збереження чехословацької держави; дискусії стосовно зовнішньополітичної орієнтації країни; відношення до комуністичного режиму; етнічна конфліктна лінія. Очевидно, що в якості інституту, який закріплює на політичному рівні наявні в суспільстві різновиди інтересів та позицій, опозиція одночасно легітимізує наявні в ньому конфлікти. «Саме соціальні конфлікти і розшарування, економічні, національні, релігійні та інші, являються ґрунтом для появи опозиційних по своїй орієнтації партій та рухів» [123, с. 4].

Характер взаємовідносин між урядом та парламентською опозицією ускладнювався значною поляризацією партійної системи. Характерним можна назвати наявність різних і мало стабільних коаліцій. Вихід частини депутатів з партії (в 1992 р. та в 1994 р.) призвело до позбавлення уряду влади вотумом недовіри в березні 1994 р. Новий уряд, очолений Й. Моравчиком сформовано з п'яти правих, центристських і лівих партій. З лівих сил до нього ввійшла ПДЛ. Його підтримала також етнічна угорська партія. Цей уряд сприяв зміцненню демократичних інститутів, заохочував етнічну терпимість та здійснював заходи по поглибленню економічної реформи.

Парламентські вибори жовтня 1994 р. знову закріпили успіх В. Мечіара. РЗДС здобув 34,96 % голосів [273, с. 181], сформувавши уряд у коаліції із крайньою правою СНП, та неокомуністичною Спілкою робітників Словаччини (СРС). Акумулявавши в своїх руках процес прийняття політичних рішень партії, В. Мечіар намагався обмежити демократичні права та свободи громадян та за допомогою політико-правових механізмів послабити міжпартійну конкуренцію. Виявом такої політики стало обмеження можливостей опозиції контролювати діяльність уряду і спеціальних служб, доступу до державним ЗМІ, в зриві референдуму про прямі вибори президента, який ініціювала опозиція, а також в спробах введення так званого імперативного мандату для депутатів парламенту. Таким чином простір міжпартійної конкуренції був досить звужений, а сама владна еліта сконцентровувалася не на реформуванні економіки та побудові демократії ліберального зразка, а на використанні політичного ресурсу для збереження свого панівного ста-

новища. Свідченням цього став той факт, що після смерті президента Словаччини М. Ковача, глава уряду впродовж тривалого часу незаконно суміщав дві посади. Це поглибило протистояння прем'єр-міністра В. Мечіара з парламентською опозицією.

Варто відмітити, що в період 1994–1998 рр. спостерігалася активізація політичної діяльності внутрішньої опозиції в середовищі парламентської більшості. Не дивлячись на офіційне декларування в уряді В. Мечіара курсу на інтеграцію Словаччини в ЄС та НАТО, він мав противників зі сторони союзників (право радикальної СНП і крайньо лівої «Об'єднання робітників Словаччини»). Реакцією міжнародної спільноти на посилення авторитарних тенденцій в політиці та декларативний характер діяльності уряду щодо євроатлантичної інтеграції, стало призупинення переговорів про вступ в НАТО та перспектив розширення ЄС в 1997 р.

Домінування на політичному полі РЗДС та її конфліктний стиль поведінки з опозицією став результатом поєднання формальних та неформальних механізмів конвертації суспільного капіталу. Найбільшу символічну ціну мав економічний капітал. Однак на початку 1990-х рр. він не став основним в структурі сукупного капіталу правлячих партій, оскільки в цей період лише започатковувалися процеси приватизації, роздержавлення, і відповідно, клас власників економічного капіталу ще перебував на етапі формування. При цьому їх росту не сприяла економічна ситуація. За даними Світового банку рівень приватизації в приватному секторі країни в першій половині 1990-х рр. становив 59 зі 100. Показник знаходився на рівні Угорщини (60), Польщі (58) і був набагато нижчим у порівнянні з Чехією (70). В Словаччині зафіксовано найнижчий рівень лібералізації економіки (8,6 з 10 максимальних). В Угорщині цей показник дорівнював 9,0, в Чехії 9,3, а в Польщі 8,9 [195, с. 34]. Тогочасний уряд В. Мечіара мав найнижчий показник по шкалі економічних реформ (7,3 з 10 можливих). Це на 0,9 менше ніж в сусідній Чеській республіці.

Екзогенним чинником, що уповільнював процес конвертації економічного капіталу в політичний стало запровадження пропорційної виборчої системи під час виборів до Словацької Національної Ради (1990,

1992 рр.) та до Національної Ради Словацької Республіки. Тому бізнесмени, в силу відсутності мажоритарної складової у виборчій системі, змушені інвестувати в політичні проекти патронів, які вже мали на той час значний соціальний та політичний капітал з метою отримання економічних дивідендів від політичних інвестицій.

Домінуючим в означений період залишався символічний капітал. Це форма, яку приймає будь-який вид капіталу, коли він розглядається через категорії сприйняття, які є наслідком інкорпорації розподілів і опозицій, вписаних у структуру розподілу цього виду капіталу [8, с. 126]. В кінці 1980-х – на початку 1990-х рр. дихотомія «влада – опозиція» набула символічного значення, а політична дійсність сприймалася населенням переважно в біполярній системі координат (комунізм – демократія). За таких умов ГПН позиціонувала як головна опозиційна структура, свого роду каталізатор демократичних змін, котра змусила компартію сісти за стіл перемовин та відректися від влади. З боку електорату їй надавався значний кредит довіри з розрахунку отримати дивіденди у вигляді гарантування політичного плюралізму та забезпечення політичних та економічних прав та свобод. Це дозволило ГПН в умовах початкового етапу становлення багатопартійності та низького рівня міжпартійної конкуренції в опозиційному таборі накопичити та конвертувати у владу максимум частки цього капіталу. Проте тривале домінування в стратегіях символічного капіталу передбачає постійне підкріплення віри населення в задекларовані принципи діяльності та спроможність їх практичної реалізації. Тому розпад організації на ряд політичних партій хоч і призвів до певної втрати частки символічного капіталу у її лідерів, проте дозволив накопичувати делегований капітал політичного авторитету. Це відбувалося за рахунок того, що символічний капітал є не лише окремою формою капіталу, але й умовою, що забезпечує тривале легітимне існування будь-якої форми капіталу.

Поле опозиції займало лише один з сегментів політичного ринку. На ньому одночасно конкурували новостворені політичні партії – націоналістична СНП та Партія угорської коаліції а також колишні комуністи. Втрата привілейованого статусу змушувала КПЧ привести у відповідність до умов міжпартійної конкуренції стратегію конвертації

символічного капіталу. Для більшості виборців вона асоціювалася з попереднім комуністичним режимом та консервативними тенденціями в політиці. Тому розпад в 1990 р. і утворення на її базі ПДЛ варто розглядати як спробу накопичення символічного капіталу спочатку у формі продукту соціальних агентів (у вигляді розробленої соціал-демократичної ідеології та політичної програми), який мав здатність продукувати схеми подальшої підтримки партії через вплив на когнітивні схеми населення з метою формування в нього власного бачення речей як єдино можливого. Символічно, що партією наступницею стала структура соціал-демократичного спрямування, що ідентифікувала себе з реформаторським крилом колишньої компартії. З метою закріплення на лівоцентристському фланзі політичного спектра, екскомуністи вдалися фактично до спроби трансферу символічного капіталу з європейської соціал-демократії. Таке запозичення нагадувало маніпулювання різними способами оцінок наявних і потенційних ресурсів. З огляду на парламентський статус, партія-наступниця продемонструвала очевидну виграшність реалізованої конвертаційної стратегії.

Значну частку в сукупному капіталі постопозиції відігравав соціальний капітал. За визначенням П. Бурдьє це є особисте благо, яке може бути перетворено в культурний капітал, реальне багатство чи «символічний капітал», що сигналізує про соціальний статус [8, с. 182]. Таким чином, запас соціального капіталу людини є критичним компонентом його влади в суспільстві. Для аналізу рівня соціального капіталу в Словацькій Республіці використано емпіричні дані соціологічних досліджень під назвою «Світове опитування цінностей» (WVS) проведених в 1990 та 1995 рр. Європейським банком реконструкції та розвитку. Дослідженням охоплено 12 країн з перехідною економікою, в тому числі країни Вишеградської групи. За допомогою цих опитувань важливо було виявити рівень залученості громадян до різного виду організацій. Це дозволяє продіагностувати характеристики індивідуального та сукупного соціального капіталу країни. З цією метою М. Райзер та Х. Наєрпфер поділили організації на дві групи. *Див. додаток А.* До першої групи (Тип I) віднесено організації, що більше стосувалися приватної сфери, особистих переконань, моралі і простору дозвілля. До них входили

церква, спортивні клуби, мистецькі асоціації, екологічні організації та благодійні організації. Участь у цих групах варто розглядати як важливий крок у розвитку соціального капіталу так як таке членство підвищувало автономію у двох напрямках. З одного боку – по відношенню до первинної групи (сім'ї, кланів або тісно пов'язаних місцевих громад). З іншого – забезпечувало додаткову автономію від вищої могутності держави.

Інші організації належали до політичної та економічної сфери (Тип II). Група включала політичні партії, профспілки та професійні об'єднання. Згідно результатів дослідження сумарний показник Тип I в Словачській Республіці становив в 1995 р. 18,1 %, а Тип II – 7,83 %. *Див. додаток А.* Це свідчило про слабку щільність соціальних сіток. Вдалося взнаки відсутність добре розвинутого, динамічного громадянського суспільства. Не сприяла широкій участі і комуністична практика, коли залучення до суспільних справ залишалось вимушеним, формальним та ритуальним. Тому такі показники є значно меншими у порівнянні з країнами ОЕСР – відповідно 43,52 % та 20,99 %.

Рівень залученості людей до діяльності інституцій громадянського суспільства (Тип I) та політичну та економічну сфери (Тип II) фактично є формальним соціальним капіталом. Для порівняння, в Словачській Республіці цей показник становив в 1995 р. 26,33 %. Подібний рівень зафіксовано в Чеській Республіці – 26,5 %, що зумовлено довготривалим періодом перебування в складі однієї держави та усталеним, подібним рівнем горизонтальних соціальних зв'язків. Найвищий рівень соціального капіталу серед країн Вишеградської групи зафіксовано в Угорщині – 36,77 %. З огляду на те, що поява цих вторинних мереж заснована не на волі держави, а на справжній довірі, то рівень вірності громадян до мереж вторинних асоціацій в Словачській республіці є важливим індикатором залученості соціального капіталу до процесів демократизації суспільства.

В силу того, що формальний та неформальний соціальні капітали можуть співіснувати та взаємодоповнювати один одного, то для цілісного бачення структури соціального капіталу варто також врахувати і неформальний соціальний капітал. В якості такого розглядається зна-

чення, яке люди надають сім'ї та друзям. Дослідження показало, що в 1990 р. зв'язок з сім'ями є найбільш важливою соціальною цінністю для 87,47 % опитаних. В той же час довіра до друзів не перевищувала 25,27 %. У 1995 р. ці показники істотно збільшилися (відповідно 90,5 % та 32,26 %) [321, с. 9]. Тобто в умовах демократичного переходу спостерігаємо вірність громадян первинним соціальним групам по відношенню до мереж вторинних асоціацій. Це зумовлено тим, що довготривале існування комуністичного режиму супроводжувалося бідністю, правовою незахищеністю та відсутністю впливу на владу у значних верств суспільства. Тому підтримка в родині та колі друзів на фоні низького рівня розвитку громадянського суспільства стала однією з ефективних форм захисту вузьких суспільних інтересів.

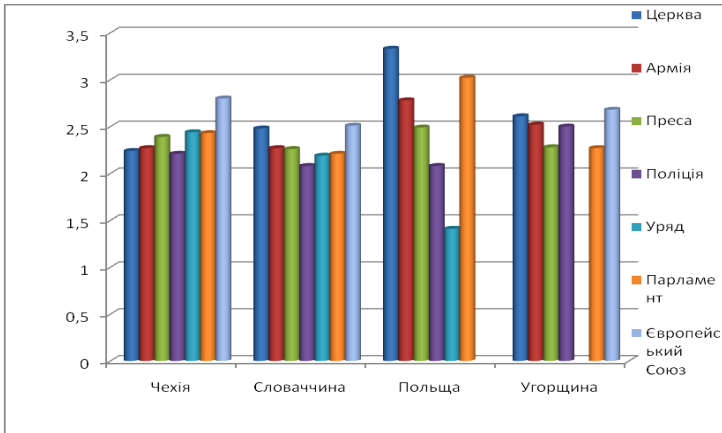
Актуалізацію цього виду капіталу зумовлювала також економічна ситуація. Переходи від централізованого планування до ринкової економіки і від авторитарного та демократичного режиму є, по суті, процесом прискорених інституційних змін. За цих умов формальні та неформальні інститути повинні адаптуватися до вимог демократії. В результаті невизначеності на соціальні домовленості здійснюється значне навантаження. Таким чином, є необхідність в механізмах стабілізації взаємних очікувань та більш передбачуваній поведінці [367].

Соціальний капітал передбачає також і генералізовану довіру до політичних інституцій. Порівняння досліджень проведених WVS в 1990 та 1995 рр. дозволяє зробити висновок, що рівень довіри до інституцій громадянського суспільства в Словачській республіці є значно вищим, ніж до політичних. *Див. рис. 3.2, 3.3.*

Оцінювання проводилось в 4-бальній системі, де 1 – найнижчий рівень довіри, а 4 – найвищий. В 1995 р. словаки продемонстрували найбільшу довіру до армії (2,75), церкви (2,67), Європейського Союзу (2,54) а також до таких інституцій громадянського суспільства як екологічні (2,49) та жіночі рухи (2,41). Характерно, що високий рівень зацікавленості політикою корелюється з довірою до преси (2,37). Натомість показник рівня легітимності уряду становив 2,31, парламенту 2,10 політичних партій 2,0.

Рис. 3.2

Рівень довіри населення держав Вишеградської групи до публічних інститутів в 1990 р.

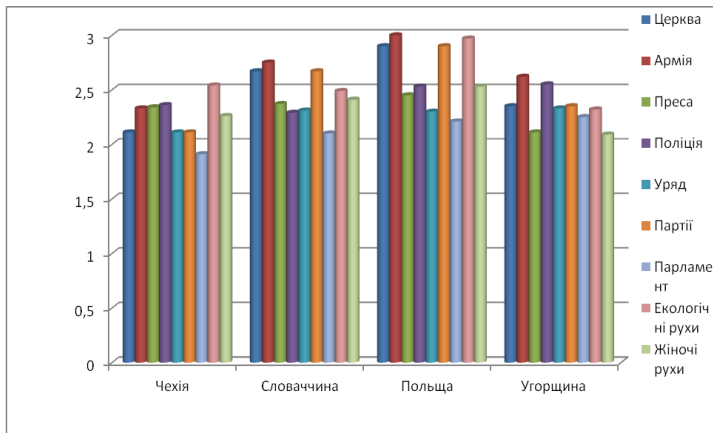

Примітка: 1 – найменший показник, а 4 найбільший.

Джерело: World Values Survey, 1990. URL: <http://www.worldvaluessurvey.org>

Рис. 3.3

Рівень довіри населення держав Вишеградської групи до публічних інститутів в 1995 р.

Примітка: 1 – найменший показник, а 4 найбільший.

Джерело: World Values Survey, 1995. URL: <http://www.worldvaluessurvey.org>

На фоні важливості для окремих осіб зв'язків з сім'ями та друзями, та порівняно незначного заангажування в діяльність інституцій громадянського суспільства в горизонтальних соціальних мережах спостерігався в 1990 р. підвищений інтерес до політики. За даними WVS в 1990 р. 24,5 % опитаних зазначили, що політика є однією з важливих в їхньому житті. 27,9 % респондентів постійно нею цікавилися, а 59,7 % – періодично [375, с. 6] В 1995 р. спостерігався певний спад інтересу. Лише 13,3 % опитаних дискутували на політичну тематику.

Інтерес до політики підсилювали саме нові опозиційні політичні лідери, які в період демократичного переходу не були задіяні у владі, залишаючись свого роду уособленням демократії. Імідж «руйнівників комунізму» дозволяв їх швидко розпізнавати на фоні дихотомії «свої – чужі». Позиції таких лідерів були досить близькими у соціальному просторі та постійно підтримувалися символічними обмінами, що дозволяло їм здійснювати ефективну мобілізацію мереж соціальних зв'язків на горизонтальному рівні.

Проте соціальний капітал як ГПН так і інших опозиційних утворень початку 90-х років мав нестійкі характеристики. В кінці 80-х рр. соціальна мережа членів організації залишалась не чітко структурованою, з низьким рівнем комунікації між центром та периферією. Дисидентські організації в країні почали активізуватися та налагоджувати зв'язки між собою та населенням в основному з 1987 р. Далася взнаки відсутність загальнонаціонального лідера, який би мав високу довіру громадян.

Задля активнішої мобілізації індивідів з метою захисту їх інтересів, опозиція не могла обійтись без політичних лідерів. Ефективне керівництво організацією на етапі політичної мобілізації прихильників та в кінцевій фазі процесу інституціоналізації – при отриманні влади, передбачало наділення їх делегованим політичним капіталом. В силу того, що в структуру сукупного капіталу опозиційних лідерів входив делегований політичний та статусний капітал, вони володіли більшою сукупністю наявних та потенційних ресурсів, які базувалися на встановленій, але хиткій внаслідок внутрішньої конкуренції, системі інституціоналізованих відносин взаємного розпізнання. Трансформація цих капіталів в політичний після приходу до влади давала їм кращі старто-

ві можливості порівняно з іншими політичними акторами і дозволяла на цій основі реалізовувати індивідуальні стратегії конвертації капіталів. Припускаємо, що в умовах інституційних змін, коли ще не викристалізувалися типові формальні інститути, має місце рівновага, за якої «жоден актор, діючий індивідуально, не може збільшити свої вигоди, змінивши свою поведінку. Це означає, що жоден з акторів не має стимулів до зміни свого становища [168, с. 168]». Проте в силу екзогенних причин (росту міжпартійної конкуренції, владних амбіцій) актори отримують стимули для розбудови власних інституцій. При цьому зміни політичних можливостей розширюють рамки інституційних ефектів. Це яскраво демонструє політична кар'єра В. Мечіяра. Важливим чинником росту політичного капіталу РЗДС та особистої популярності її лідера стало питання поділу Чехословацької федерації. Отримавши перемогу на парламентських виборах 1992 р. (34,96 % голосів), РЗДС стала основним політичним актором з іміджем «архітектора Словацької незалежної держави» [294, с. 12].

Заради утримання домінуючого положення в розподілі метакapіталу під прикриттям націоналістичних ідей В. Мечіар сконцентрувався на консолідації своєї влади. Створення РЗДС як індивідуальний політичний проєкт у формі «партії влади» дозволило збільшити сукупний капітал за рахунок статусного та делегованого. Останній завжди приховує в собі інші форми капіталу, зокрема економічний. В. Мечіар прийшов до влади за підтримки тих менеджерів та працівників, які в силу свого комуністичного минулого не могли скористатися своїм колишнім статусом з метою отримання економічних преференцій в процесі приватизації, розпочатої міністром фінансів В. Клаусом. Тому прем'єр-міністр почав переорієнтовувати програму приватизації до програми продажів об'єктів своїм політичним союзникам [207, с. 104]. Економічна політика тогочасної владної еліти придушувала інвестиції, підривала фінансову систему та кидала економіку країни в стан глибокого дисбалансу.

З метою конвертації економічного капіталу в політичний В. Мечіар скористався неформальними «правилами гри», започаткувавши клієнтурну мережу патронату. Клієнтелізм дозволяв прем'єр-міністру вибудувати владну ієрархію, яка базувалася на відносинах залежності за

лінією «патрон–клієнт». «Патрон» через людей, що мали до нього доступ, надавав пряму або опосередковану підтримку в реалізації тінювих схем конвертації політичного чи особистого адміністративного статусного капіталу в економічний на мега чи макрорівнях. Таким чином, створювалася клієнтелістська мережа відносин, побічним продуктом якої став ріст корупції.

Виникнення подібних неформальних інститутів розглядається в рамках неоінституційних концепцій Д. Норта та В. Гельмана. Під час переходу до демократії спостерігається радикальний розрив з минулим, що веде за собою дискретні інституційні зміни [83, с. 116] у формі «появи нових інститутів, не укорінених в попередньому інституційному середовищі і тому позбавлених механізмів самопідтримки у вигляді інституційної матриці» [41, с. 7]. Формальні інститути на початкових етапах є досить слабкими та малоефективними в забезпеченні примусу та контролю «правил політичної гри» і неформальні інститути поступово заповнюють цей вакуум. Домінування останніх в демократичних країнах, як правило, є нестійким. Поширення даного явища відбувалося за умов низької активності діяльності опозиції, що характерно для політичного поля трансформаційних соціумів.

Подібна ситуація склалася в багатьох секторах держави. Скажімо, В. Мечіар докладав всіх зусиль щоб монополізувати наявні ЗМІ та маніпулювати ними. Попри те що існувала приватна та опозиційна преса і держава не вдавалася до відкритої цензури, конституційні положення, котрі гарантують свободу слова та преси, не були повністю реалізовані. Уряд використовував різні методи для придушення критичного висвітлення матеріалів в ЗМІ. Після повернення на посаду в 1993 р. В. Мечіар швидко розпочав надавати своїм друзям стратегічні позиції в державних ЗМІ з метою зробити їх підконтрольними.

Впровадження в політичну практику клієнтелізму змінило структуру соціального капіталу владної еліти. В даному випадку можемо говорити про конвертацію неформального соціального капіталу (зв'язки) в політичний (посади) та економічний (преференції). На думку Ф. Фукуями «за умов, коли формальні інститути є слабкими, то неофіційний соціальний капітал може стати важливим» [201, с. 8]. Залежність від

неформального соціального капіталу, особливо щодо державних посадових осіб, підривало довіру до офіційних державних установ через розмивання їх функцій завдяки корупції, клієнтелізму, перекачування коштів з державних ресурсів для приватних цілей.

Акумулювавши в своїх руках процес прийняття політичних рішень в партії, В. Мечіар намагався обмежити демократичні права та свободи громадян та за допомогою політико-правових механізмів послабити міжпартійну конкуренцію. Виявом такої політики стало обмеження можливостей опозиції контролювати діяльність уряду і спеціальних служб, її доступу до державним ЗМІ, в зриві референдуму про прямі вибори президента, який ініціювала опозиція, а також в спробах введення так званого імперативного мандату для депутатів парламенту. Таким чином, простір міжпартійної конкуренції був досить звужений, а сама владна еліта була сконцентрована не на реформуванні економіки та побудові демократії ліберального зразка, а на використанні політичного ресурсу для збереження свого панівного становища.

В. Мечіару вдалося накопичити на початку 90-х років значний об'єм символічного капіталу. Маніпулюючи ідеями боротьби з комуністичним режимом задля побудови демократії та створення суверенної словацької держави, він ефективно використав націоналістичну риторичку як визнаний населенням ресурс, який був необхідним для одержання влади без застосування примусу та насильства. Соціологічне опитування проведене Центральноєвропейським університетом (*CEU*) в 1996 р. показало, що для словаків, порівняно з чехами, пріоритетними виявились ідеї націоналізму, патріотичної політики, розколу Чехословаччини, скорочення відмінності в доходах, а також стурбованість рівнем злочинності та моралі. При цьому питання свободи і прав людини виявились менш значимими [178, с. 25]. Тому В. Мечіару вдалося трансформувати мобілізуючий потенціал націоналістичної ідеології в політичний капітал.

Інструментом посилення значимості націоналістичних ідей в міжелекторальний період став націонал-популізм. Словацький науковець Г. Месежніков відзначає, що до періоду вступу Словаччини до ЄС типовим став сильний *hard* (авторитарний) популізм, який асоціювався з

РЗДС та СНП [294, с. 9]. За його допомогою в першій половині 1990-х рр. відбулася часткова поляризація політичного поля. Серед вчених існує поширена тенденція зобразити політичний конфлікт структурованим уздовж єдиного домінуючого виміру, і позначити цей вимір як лівий і правий полюси. Використання цих термінів дозволяє мати готову форму та інструмент для порівняння. Дж. Сані і Дж. Сарторі стверджують, що «поляризація, в загальному значенні, складається з ліво-правих сторін і зумовлена тим, що просторові образи відносяться до категорій, які розміщуються на цій шкалі, незалежно від основної причини їх походження, а проблеми відразу набувають політичної значимості» [323, с. 337]. Вчені схильні розглядати ліво-правий діапазон як загальний інструмент, який зазвичай використовується для опису виміру політичних масштабів конфлікту.

Проте значення, накладені на ліво-праву вісь, істотно відрізнялися в кожній з країн. Не винятком стала і Словацька Республіка. Прихід до влади в 1994 р. націоналістичної РЗДС В. Мечіяра, попри її демократичну риторичку, дещо загальмував процес формування демократичних інституцій в Словаччині. Утвореному навколо цієї партії уряду протистояла слабка та роздроблена опозиція, якій бракувало внутрішньої згоди задля ефективного змагання за вплив з неліберальними партіями. Вона на той час була розділена в тому сенсі, що в силу ідеологічної неоднорідності опинилася по різні сторони від правлячих партій і включала як правочентристів, так і лівоцентристів. Цей чинник суттєво ускладнював вироблення альтернативної по відношенню до уряду політики.

Однак поступово опозиційні партії починають узгоджувати свої стратегії, розглядаючи політичний курс уряду В. Мечіяра як потенційну загрозу для демократії. Концентрація метакapіталу в націонал-популістських структурах, впровадження непрозорих схем конвертації капіталів та недемократична поведінка В. Мечіяра мали наслідком формування на політичному полі потужного опозиційного центру, який об'єднав на платформі «антимечіар» парламентську та позапарламентську політичну опозицію [16, с. 150]. Об'єднання відбувалося за активної участі третього сектору. Активісти та інтелектуали здійснювали контакти з подібними організаціями за кордоном, мали можливість публікацій,

організовували акції з критикою урядових дій. Значна частина з них отримували гранти з міжнародних фондів, спрямованих на підтримку розбудови демократії в країні. В основному організації були невеликими за чисельністю, але багато з них мала штаби в Братиславі та інших великих містах. ГО забезпечували основу для розвитку і сприяння критичних відношень до уряду та підтримку демократії серед жителів Словаччини. Вони також «...дозволяли громадянам організувати незалежні від існуючих політичних партій форми протесту урядової політики, здійснюючи спробу мобілізації громадської думки на обговорення нових політичних проблем» [371, с. 235].

Напередодні парламентських виборів 1998 р. спостерігаємо спроби узгодження позицій між громадськими організаціями та опозиційними партіями. Інтегративним центром для опозиційних партій та дискусійним майданчиком для виявлення їхніх позицій та причин розходжень стала об'єднанча організація для громадянських груп Словаччини «Третій сектор». Її виникнення пов'язане з необхідністю запобігти спробам уряду послабити роль громадських організацій. Одним з результатів діяльності «Третього сектору» стало досягнення домовленості між чотирма опозиційними партіями щодо співпраці. Незважаючи на певні розходження щодо пріоритетних стратегій економічної реформи, здобуття членства в ЄС та усунення В. Мечіара від влади стало для них спільною метою. Як результат, в 1996–1997 рр. відбулося об'єднання п'яти різних опозиційних партій в Словацьку демократичну коаліцію (далі СДК). На початок 1998 р. парламентська опозиція була представлена СДК, Партією угорської коаліції та ПДЛ. З посиленням політичної ваги парламентської опозиції в партійній системі Словаччини почала діяти реальна міжпартійна політична конкуренція і змагальність. При цьому партії стали чіткіше виражати своє відношення до влади, а їх дії набули більшої прогнозованості. Опозиційні партії оспорювали правомірність прийнятих парламентською більшістю законопроектів в Конституційному суді, використовували у своїх політичних стратегіях інституційний чинник впливу ЄС, активізували контакти з авторитетними політиками та міжнародними організаціями.

Інтеграція опозиційних партій призвела до зростання їх сукупного капіталу в основі якого лежав статусний та соціальний капітали. Ініціатором об'єднання стали неурядові організації, які володіли значним соціальним капіталом, заснованим на горизонтальних зв'язках. Це дозволило конвертувати генералізовану довіру як елемент соціального капіталу, долучивши її до сукупного капіталу опозиційних партій, які в свою чергу конвертували в політичний. Йдеться про довіру громадян до інституцій, спроможних здійснити системні зміни режиму. Таким чином, неурядові організації, не задоволені політикою В. Мечіара, акумулювали протестний потенціал громадян, перетворивши його на соціальний капітал, і стали каталізатором перетікання його частини до опозиційних партій.

Неліберальний курс В. Мечіара ускладнював можливість приєднання Словаччини до ЄС. Тому опозиційні партії були зацікавлені у зміні зовнішньої політики країни та мали спільну позицію щодо євроінтеграційних процесів. Впливовість опозиції посилювалася через застосування активних важелів впливу зі сторони ЄС для усунення В. Мечіара від влади. Це сприяло співпраці як парламентських, так і позапарламентських опозиційних партій. Свідченням стала поява на початку 1998 р. Партії громадянського порозуміння (ППП), яка закликала до діалогу та примирення між опозицією та урядом РЗДС. Однак негативна оцінка можливого коаліційного союзу ППП–РЗДС зі сторони ЄС змусило лідерів ППП переглянути свою стратегію та на початку весни 1998 р. партія приєдналася до опозиції, збільшивши її сукупний капітал.

У відповідь коаліція, сформована навколо РЗДС, напередодні виборів 1998 р. здійснила спробу за допомогою політико-правових механізмів зменшити впливовість опонентів. Провладним партіям ставало все складніше вибудовувати електоральну підтримку на конкурентній основі в умовах скоординованих дій опозиції. Діючи в рамках змагальної системи, РЗДС вирішила закріпити своє домінуюче становище та залишитись джерелом і регулятором політичних процесів. Напередодні парламентських виборів 1998 р. Національна Рада Словацької Республіки внесла зміни у виборче законодавство, що робило проблематичним проходження в парламент політичних коаліцій. За новим законом

для кожної партії в коаліції встановлювався 5 % прохідний бар'єр. Звичайно, це істотно посилювало позиції провладної РЗДС та штучно витісняло з політичного поля опозиційні сили. Можемо говорити навіть про спроби формування недемократичного типу взаємовідносин між владою та опозицією, де міжпартійна конкуренція залишалася лише декоративною конструкцією для надання режиму видимості демократичності та відкритості.

В 1998 р. в РЗДС «була здійснена спроба за допомогою електорального законодавства сформувати систему контролю за місцевими процесами» [72, с. 266]. Планувалося запровадити пропорційну систему виборів в одномандатному окрузі, що дозволяло в умовах невеликих розмірів громад здійснювати персоніфікований підхід до селекції кандидатів. Зі сторони опозиції це викликало побоювання, що цим може скористатися найбільш потужна та організована в адміністративному плані партійна структура. Наміри правлячої коаліції за допомогою правових змін вплинути на результати місцевих виборів були оскаржені опозиційними партіями, асоціаціями самоврядування та неурядовими організаціями в Конституційному Суді, який визнав їх незаконними.

Поступово В. Мечіяр почав втрачати політичний репутаційний капітал та делегований особистий капітал. Причини мали як ендогенний, так і екзогенний характер. Націонал-популізм мав короткотермінову перспективу. З 1993 р. постала Словацька Республіка і націоналістичні мотиви в політичному дискурсі вже не давали попереднього політичного ефекту, поступаючись питанням економічного характеру. Захист громадян від негативних наслідків економічної реформи, як основа політики В. Мечіяра, несла в собі загрозу уповільнення темпів реформування, що призвело до призупинення росту ВВП та підмивало економічні ресурси. Тому в період 1994–1998 рр. незгідні з політикою В. Мечіяра депутати з РЗДС переходили в інші депутатські групи та об'єднання.

Накопичення економічного та адміністративного капіталу в руках правлячої еліти і безпосередньо В. Мечіяра та реалізацію його конвертаційної стратегії ускладнював зовнішній чинник. Йдеться про тенденції поступового проникнення метакapіталу ЄС в структуру метакapіталу держави в ході вступу країни до ЄС. Дані процеси інтенсифікувалися

після підписання Словаччиною в жовтні 1993 р. Європейської угоди. В червні 1995 р. Братислава офіційно подала заявку на приєднання до ЄС. Задекларована політика вимагала від уряду дотримання критеріїв вступу, визначених Копенгагенським самітом Європейської комісії в червні 1993 р. Проте політика В. Мечіяра не сприяла забезпеченню стабільної демократії, верховенства права, поваги і захисту прав меншин.

Зовнішньополітичною стратегією уряду стало недопущення посилення впливу метакапіталу ЄС. Задля цього він використав свій політичний ресурс, уповільнюючи процес входження країни до європейського співтовариства. Політик скористався нерозвиненістю інституцій громадянського суспільства, розрізненістю громадських організацій, фрагментацією парламентської опозиції, браку вмінь зі сторони громадян, потрібних для успішної участі в демократичному політичному житті. Ціна такої політики – втрата не лише внутрішнього, але й зовнішнього репутаційного капіталу. Неліберальна і рентоорієнтована політика В. Мечіяра стала предметом критики з боку лідерів західноєвропейських урядів, які, дотримуючись міжнародного принципу невтручання у внутрішні справи держави, здійснювали непрямий вплив на репутацію прем'єр-міністра.

З 1998 р. в Словаччині відновилася демократична практика зміни правлячої еліти опозиційною. Perezавантаження влади відбулося тоді, коли сукупний капітал опозиції, в якому домінував символічний (опозиція), перевищив сукупний капітал діючої влади з домінуванням статусного, адміністративного, економічного та символічного. В результаті парламентських виборів перемогу здобула демократична коаліція опозиційних партій – Словацька демократична коаліція (СДК), ПДЛ, Партія угорської коаліції, ППП. Ідеологічний спектр урядової коаліції, яку сформував М. Дзурінда був надзвичайно широким і включав соціал-демократичні, консервативні, ліберальні політичні партії. Як бачимо, у той час, коли у країнах консолідованої демократії основну роль у формуванні коаліційних урядів відіграє ідеологічна близькість партій, у перехідних суспільствах спостерігаємо більш раціональний підхід до формування виграшних коаліцій [23, с. 131].

Загальноприйнятою для демократичних країн є взаємозалежність між кількістю партій в урядовій коаліції та ефективністю вирішення політичних завдань кабінетом. Чим більше в виконавчому органі представлено ідеологічно неоднорідних партій, тим більша ймовірність виникнення конфліктних сценаріїв в процесі прийняття політичних рішень. Коаліційний уряд мав підтримку більшості у парламенті. Це створювало об'єктивні умови для усунення наслідків неліберального правління В. Мечіара, надавало динамізму в реалізації євроінтеграційної політики та здійсненні економічних реформ. Серед позитивів відмітимо відновлення інтеграційних процесів до ЄС та НАТО, проведення реформ законодавчої гілки влади, судової та банківської системи, захист прав національних меншин. З приходом до влади опозиції посилилися прямі міжнародні інвестиції. Як видно з *додатку Д* найбільше економічний капітал надходив з Німеччини, Нідерландів, США.

Впродовж короткого терміну часу були подолані певні демократичні дефіцити та деформації з попереднього періоду. Проте ідеологічна різноманітність уряду стала серйозною перешкодою для знаходження узгоджених рішень, сприяла появі внутрішньої опозиції та постійно спричиняла конфліктні ситуації всередині кабінету. Уряду так і не вдалося подолати корупцію. У Індексі сприйняття корупції міжнародної організації «*Transparency International*» за 2000 р. Словаччина, у порівнянні з іншими країнами Вишеградської групи мала найвищий корупційний рейтинг (3,5 бали за шкалою від 0 до 10, де 10 – найнижчий рівень сприйняття корупції). В той же час в Польщі цей показник становив 4,1, в Чехії – 4,3, а в Угорщині – 5,2 бала [360].

3.3. Особливості дихотомії «влада – опозиція» в Чеській Республіці

Подальша демократизація політичної системи країн Центрально-Східної Європи у значній мірі залежала від рівня змагальності та конкуренції серед провладних та опозиційних політичних партій. При цьому у кожній з країн склалося різне співвідношення політичних сил, встановилися свої правила політичної гри, сформувалося специфічне

інституційне середовище для діяльності парламентської опозиції. Однією з них є Чеська республіка. Перші демократичні вибори, які відбулися ще в тодішній Чехословаччині привели до влади постопозицію, а комуністи, як аутсайтери, зайняли нішу парламентської опозиції. Парламентська більшість через формування уряду набувала владних ознак та спільно реалізовувала узгоджену урядову політику. Проте, така класична для країн усталеної демократії схема, в складних умовах становлення нових демократичних інституцій мала свої особливості. На думку А. Агх перший етап демократичних трансформацій є стадією парламентаризації. При цьому парламенти Центральної та Східної Європи в цей період були «урядуючими парламентами» (*governing parliaments*). Їх помітна домінуюча роль у політиці навіть призвела до певної «надпарламентаризації» [132, с. 203]. У випадку Чехії маємо бікамеральний парламент, який складається з Палати депутатів та Сенату. З огляду на те, що Палата депутатів відіграє вирішальну роль у системі парламентаризму і є в інституційному плані найвпливовішим виборним органом, то з цієї причини лише партії з представництвом у Палаті депутатів можна вважати більш політично значимими, у порівнянні з партіями, представленими в Сенаті. Взагалі, чеська політична система класифікується за типологією Дж. Сарторі як «партійно контрольований парламентаризм, в якому контроль виконавчої влади належить парламенту; політична система заснована на конкурентній боротьбі внутрішньо дисциплінованих та стабільних політичних партій» [224].

Стабільність політичної системи, як і урядова стабільність, у значній мірі залежала від потенціалу та інституційних ресурсів парламентської опозиції та характеру її взаємодії з провладною більшістю та урядом. Процес поділу парламенту на провладну більшість та опозиційну меншість є лише однією змінною для аналізу моделей взаємовідносин і буде недостатньо повним без вияснення особливостей формування партійної системи країни в контексті базових розмежувань в суспільстві. Становлення партій на початку 90-х рр. в тодішній Чехословаччині, як і в інших країнах Східної і Центральної Європи, відбувалося після падіння комуністичного режиму. Основною політичною організацією в Чехії на той час залишався Громадянський форум. Він став

своєрідною «парасолькою» для опозиційних до комуністичного режиму громадських організацій та новостворених політичних партій, метою яких стала демократизація і перебудова суспільства.

Після так званої «оксамитової революції» 1989 р. відбулося швидке становлення партійної системи країни. Частина партій утворилася в результаті розпаду в лютому 1991 р. ГФ. Однією з них стала Громадянська демократична партія (далі ГДП), котра успадкувала значні фінансові та кадрові ресурси організації. Вона створювалася за зразком Британської консервативної партії як право-ліберальна консервативна партія. У той же час, як самостійний політичний суб'єкт почав діяльність Громадянський демократичний альянс, котрий до того часу діяв як колективний член ГФ.

Варто відмітити, що електорат на перших виборах віддав голоси за партії, які сприяли зміні політичного режиму та обіцяли демократизацію, реформування економіки та покращення рівня економічного життя. Не дивлячись на те, що партії-наступниці дистанціювалися від попередньої правлячої партії та демократизувалися, електорат виявив великий сумнів щодо того, що колишні комуністи здатні приєднатися до соціал-демократичних ідеалів та принципів. Після 1989 р. комуністичні та соціал-демократичні течії розглядалися виборцями як непривабливі ідеологічні концепції, які не підлягали відновленню. Тому під час перших демократичних виборів червня 1990 р., в яких взяло участь більше 95 % виборців, вони зазнали поразки, уступивши місце постопозиційним силам. ГФ виграв з перевагою в майже в половину голосів. Програш на виборах КПЧ свідчив про істотне розходження серед провладних та опозиційних політичних сил в підходах щодо напрямів та темпів трансформації країни.

В цей період майже в усіх країнах Центрально-Східної Європи постопозиційним силам вдалося створити більшість в парламентах та започаткувати процеси формування нових демократичних інституцій та реформування економік. Не винятком стала і Чеська республіка. Здавалося, що використання досвіду розвинутих західноєвропейських країн призведе до швидкої адаптації запозичених інституцій та побудови консолідованої демократії за усталеним зразком. Однак в умовах, коли

політичні партії були лише на стадії свого організаційного становлення, а партійна система формувалася, складно говорити про стійкість та стабільність демократії. Вона у своїй основі є суперечливим концептом, а сам демократичний ідеал глибоко втягнений в ідеологічний конфлікт між опонуючими політичними силами. Тому можна припустити, що успіх демократизації у значній мірі залежав від якості політичного змагання насамперед між посткомуністичними та постопозиційними партіями. Після подій 1989 р. в Польщі, Угорщині та Чехословаччині комуністичні партії втратили монопольне право на владу і напередодні перших парламентських виборів разом з опозиційними організаціями опинилися в однакових конкурентних умовах. Як справедливо зауважує М. Вахудова, заслугою постопозиції є «створення демократичних інституцій в такий спосіб, щоб відкрити політичну арену як для утиснених комуністичним режимом груп і для своїх суперників у боротьбі за владу» [36, с. 44]. Тим самим для колишніх опонентів демократії з'являлися стимули, щоб почати грати за новими взаємоузгодженими правилами міжпартійної конкуренції. Цей момент, на нашу думку, є істотним для розуміння процесу демократизації, оскільки під час його відбулася інтеграція партій-наступників в політичний процес. Відповідно, якщо головна роль у зламі авторитарних режимів належала політичній опозиції, то подальша перспектива демократизації в однаковій мірі залежала як від постопозиційних, так і від посткомуністичних партій.

З формуванням перших парламентів та подальшим поділом на більшість та меншість створювалися умови для інституціоналізації парламентської опозиції. З огляду на те, що опозиція є джерелом альтернативної політики, виступає з конструктивною критикою влади та змагається за її здобуття, то вона відігравала значну роль у механізмі контролю влади, а відтак несла відповідальність поряд з провладними партіями за якість демократії.

Перехід комуністичних партій в опозицію вимагав адаптації до нових політичних умов. А. Гжимала-Бусе відмітила, що спадщина комунізму зумовлювала спектр ресурсів і стратегій, доступних для оновлення партій. Те, як комуністичні партії перетворювали себе після 1989 р., залежало від переносних умінь, які вони набували на основі своїх орга-

нізаційних практик комуністичних часів [212, с. 5]. Йдеться насамперед про компетентність та професіоналізм партійних еліт, а також наявність досвіду політичного реформування та практики кооперативної взаємодії з опозицією.

В свою чергу, природа колишнього режиму істотним чином впливала на характер протікання транзиту, який, в свою чергу, визначав структуру політичного життя в постперехідний період. Зокрема, на думку Х. Уелш, в країнах, що пройшли через тривалий період торгу і компромісів, партії суперники частіше володіли підготовленими кадрами політиків, які навчилися грати за правилами демократичної конкуренції та електоральної політики [368, с. 381]. Чим триваліший перехідний період, тим вищою залишалась ймовірність того, що екскомуністичні партії стануть більш інституціоналізовані і структуровані. Чим інституціоналізованіші партії, тим вища ймовірність того, що внутрішньопартійні стосунки стануть більш структурованими і ієрархічними, що в кінцевому підсумку сприятиме розвитку скоріше партій масового, ніж кадрового типу [132, с. 205].

Досить цікавим феноменом, з точки зору формування взаємовідносин між владою та опозицією в перехідний період, є трансформаційні процеси в середовищі колишньої правлячої комуністичної партії, що мали наслідком появу на політичній арені партії-наступниці. Після втрати монополії на владу вона пережила процеси організаційної та ідеологічної трансформації і значною мірою визначала характер функціонування самої парламентської опозиції як нового демократичного інституту. Така партія володіла необхідними кадровими, організаційними ресурсами а її лідери мали значний практичний досвід управлінської діяльності. Можна погодитись з російським дослідником Г. Голосовим, який зазначав, що партії-наступниці виступали важливою організаційною передумовою до формування сучасних партійних систем в країнах Центрально-Східної Європи [44, с. 57].

Збереження статусу партії-наступниці дозволяло в нових умовах конвертувати в політичний капітал статусний, соціальний, символічний капітали, накопичені в попередньому інституційному середовищі. Тому в якості бази електоральної підтримки виступали групи, які з тих чи

інших причин продовжували пов'язувати себе зі старим авторитарним режимом. Встановлення нових інституційних правил міжпартійної конкурентності поставило політичних лідерів перед дилемою: залишити ідеологію партії без змін, чи модернізувати її. Початкову стратегію комуністичних партій можна розглядати як двофазову: утримання наступності та зміна своєї ідентичності [44, с. 57]. Для партій-наступниць важливо було встановити баланс між цими стратегіями. Якщо проаналізувати трансформації в комуністичних партіях Польщі, Угорщини, Чехословаччини, то помітимо, що їх вибір у значній мірі залежав від співвідношення в їх середовищі консерваторів та реформістів. Так, в Польщі та Угорщині в кінці 80-х років в комуністичних партіях переважали реформатори, які досягнули порозуміння з опозицією щодо принципів та умов формування нових політичних інституцій. На початку 1990-х рр. польські та угорські ліві реформатори пішли на радикальне розмежування з більш лівими марксистськими течіями, не дивлячись на втрату частини електорату. Вони реалізували розпуск колишньої правлячої партії і заповнили соціал-демократичну нішу в багатопартійній системі, зайнявши помірковані ідеологічні позиції. Ресурси від попередніх правлячих партій дозволили їм швидко інтегруватися в демократичний процес.

Реформована комуністична партія, яка мала певний авторитет в суспільстві, та сильна опозиція з харизматичним лідером на чолі, привносили в політичний процес практику співпраці та одночасної конкуренції. Згодом такі переносні вміння переростали в навички ведення перемовин та дискусій між опонентами і стали вкрай важливими в умовах формування коаліційних урядів і напрацювання в їх рамках спільної політики. У такій ситуації зменшувалася радикалізація самої партійної системи та створювалися сприятливі умови для формування національного консенсусу з приводу правил політичної гри.

КПЧ не пішла по шляху ідеологічної децентралізації, а в керівних партійних органах закріпилися консерватори. В лютому 1990 р. в ході трансформації КПЧ виникла Комуністична партія Богемії та Моравії (далі КПБМ). Після зміни попереднього режиму, значна частина партійних функціонерів не бачила власних перспектив в умовах демократії.

Зрозуміло, що реставрація старого режиму ставала для них стратегічною метою відновлення власного статусного капіталу. Тому ідеологічні установки малореформованої комуністичної партії не зазнали істотних змін. КПБМ у відкритій формі не виступала проти демократизації політичної системи, проте лишалася рішуче налаштованою проти входу Чехії до Європейського Союзу та НАТО. В якості парламентської партії вона весь час перебувала в стані опозиції, її представництво ніколи не було переважним і не дозволяло очолити формування коаліції. *Див. табл. 3.1.*

Таблиця 3.1

Парламентське представництво КПБМ в 1990–2006 рр.

<i>Вибори</i>	<i>1990 (ФА*)</i>	<i>1990 (ЧНР*)</i>	<i>1992 (ФА)**</i>	<i>1992 (ЧНР)</i>	<i>1996 (ПД*)</i>	<i>1998 (ПД)</i>	<i>2002 (ПД)</i>	<i>2006 (ПД)</i>
<i>К-ть місць</i>	15	33	19	35	22	24	41	26
<i>% місць</i>	14,9	16,5	19,2	17,5	11	12	20,5	13

Джерело: Kubát M. Political Opposition in Theory and Central European Practice. с. 122.

Умовні позначення:

**ФА – Федеральна асамблея, ЧНР – Чеська народна рада, ПД – Палата депутатів.*

***Результат виборчої коаліції «Лівий блок», членом якої була КПЧМ. Після розколу в 1993 р. в КПЧМ внаслідок виходу частини депутатів з її парламентської групи залишилося лише 11 місць.*

Не дивлячись на те, що партія-наступник КПЧ продовжувала сповідувати комуністичну ідеологію, вона, перебуваючи в єдиному політико-правовому полі, формально грала за демократичними правилами. Статут КПБМ, зареєстрований Міністерством внутрішніх справ Чеської республіки, відповідав нормам до демократичних статутів, що є умовою Закону № 424/1991 «Про політичні партії та політичні рухи». Партія брала участь у виборах, мала постійне представництво у парламенті і своєю діяльністю фактично легітимізувала владні інститути, що не дозволяє її віднести до антисистемних. Проте ряд науковців, зокрема М. Кубат, розглядає її як антисистемну / опозиційну, вважаючи, що мета КПБМ полягає не в зміні уряду, а самої існуючої політичної системи [263, с. 128]. Протилежної думки дотримується польський вче-

ний В. Сокул. Він акцентує на більш демократичному характері діяльності партії.

Модернізація ідеології та створення нової бази підтримки ставала для лівих партій основною ціллю зміни ідентичності. В цьому плані соціал-демократизація залишалася перспективним способом досягнення цієї цілі. Натомість заповнення лівоцентристської ніші політичного спектру у Чехії пов'язане з відновлення так званих «історичних» партій. Йдеться, насамперед, про Чеську соціал-демократичну партію (далі ЧСДП), яка активно діяла в міжвоєнний період. З її появою на лівоцентристському фланзі політичного спектру з'явився реальний конкурент КПБМ. З того часу лівиця залишалася розділеною та слабкою і впродовж трьох парламентських виборів не володіла необхідним політичним капіталом, достатнім для створення парламентської більшості.

Взагалі перехід партій-наступниць в опозицію є досить складним процесом. Втративши владу комуністичні партії змушені були вирішувати різні за характером завдання. Як відмічає російський вчений С. Поршаков, «в таких умовах партії повинні переконати суспільство в своїй дієздатності; виробити програму дій, яка буде відрізнятися по важливим параметрам від офіційного курсу; намагатися отримати політичну владу в результаті загальнонаціональних президентських або парламентських виборів» [94, с. 43]. Вважається, що оптимальний відрізок часу, необхідний опозиційній партії для ідейно-політичної консолідації та реформування, на практиці не повинен перевищувати чотирьох-п'яти років. В іншому випадку виборець розглядатиме її як неефективну та сумніватиметься в спроможності керувати країною. Характерно, що саме в цьому часовому діапазоні відбулося репозиціонування для більшості посткомуністичних партій.

Партії-наступниці в значній мірі визначали політичну конфігурацію парламентів, однак до 1994 р. жодна з них не зуміла створити урядову коаліцію. *Див. табл. 3.2.*

Причинами таких змін було наступне. В країнах Вишеградської групи в період створення перших коаліційних урядів існував певний розрив між посткомуністичними силами, особливо партіями-наступницями, та постопозиційними утвореннями. В силу приналежності лівих партій

до попереднього політичного режиму через неформальну, але узгоджену домовленість між постопозиційними партіями, їх фактично виключили з числа потенційних союзників як під час виборів, так і в період формування владних коаліцій.

Таблиця 3.2

**Успіхи партій-наступниць та їх партнерів
в утворенні урядових коаліцій**

<i>країна</i>	<i>партія-наступниця</i>	<i>утворення коаліції</i>	<i>коаліційні партнери</i>	<i>час утворення коаліції</i>
Польща	СЛД	+	ПСП	7 липня 1993 р.
Словаччина	ПДЛ	+	ХДХ	16 березня 1994 р.
Угорщина	УСП	+	СВД	15 січня 1994 р.
Чехія	КПБМ	–	–	–

Джерело: опрацьовано автором за Tzelgov E. Communist successor parties and government survival in Central Eastern Europe. European Journal of Political Research. 2011. No 50, Issue 4. P. 530.

Диференціація електорату на прихильників партій-наступниць та нових партій в умовах набуття останніми статусу провладних, сприяло чіткішому виокремленню парламентської опозиції. Ліві зайняли критичну лінію щодо урядової політики, та, використовуючи кадрові та організаційні ресурси, зуміли наростити статусний капітал. Це були в основному централізовані партійні структури з високою партійною дисципліною. Єдність та згуртованість робила з них серйозних парламентських гравців.

Стосовно стратегії взаємодії з владою, то вона у значній мірі визначалася політичною кон'юнктурою. Партійні лідери враховували ризики, пов'язані з поведінкою електорату, який готовий був покарати ті ліві партії, які перетнули режим розриву і увійшли до складу уряду [362, с. 531]. Тому партії-наступники зайняли позицію від радикальної (КПЧМ) до поміркованої, демократичної за своїм характером опозиції (УСП, СЛД, ПДЛ).

Виборча кампанія 1992 р. чіткіше зафіксувала встановлене співвідношення між політичними партіями Чехії та продемонструвала підвищену партійну поляризацію через соціально-економічні розмежування.

Як результат, в Палаті депутатів збереглася диференціація на лівих та правих, яка лягла в основу розмежування на провладні та опозиційні табори. До правих партій відносились ГДА, ГДП, Християнсько-демократична партія (ХДП), ХДС–ЧНП, до центристських – Рух за самовряду демократію – Асоціація Моравії та Сілезії (РСД–АМС), Ліберальний соціальний союз (ЛСС), до лівих – ЧСДП, КПБМ [144, с. 34]. Характерно, що лівий блок, очолюваний КПБМ отримав 14,1 % голосів. КПБМ залишилася лівою партією, яка представила радикальну опозицію процесам реформ та прагнула реставрувати попередні порядки. Ідеологічна жорсткість партії відсікла від неї опозиційно налаштованих виборців. Поступово це електоральне поле почала завойовувати ЧСДП. На правому фланзі спостерігався ріст політичної впливовості ГДП.

Перший уряд Чехії очолив В. Клаус. То був уряд з мінімально (виграшною) коаліцією, що мала чисельну перевагу лише в п'ять голосів. Створення подібного типу коаліцій викликане тим, що так як жодна партія не мала більшості в нижній палаті, то висувалася мета створити переможну коаліцію, яка досягне бажаної більшості. Проте навіть така незначна перевага дозволяла уряду почуватися досить комфортно. Він залишався ідеологічно однорідним і складався з правоцентристських партій ГДП, ХДС–ЧНП, ГДА та ХДП. Характерно, що постопозиційний уряд попри відданість ліберальній демократії затримував впровадження багатьох ринкових реформ, а брак контролю над ним призвів до корумпованої приватизації, крадіжок державного майна та банківського шахрайства, кінці якого, на думку Х. Аппель, ховалися у правлячих політичних партіях [143, с. 534].

Для чеського парламенту першої каденції (1992–1996 рр.) характерні постійні процеси дезінтеграції та перегрупування. Загалом, до 1996 р. відбулося 73 переходів депутатів. Зміни в партійному членстві впродовж цього терміну охоплювали чотири партії: РСД–АМС мав 264 % мобільності, ЛСС 175 %, Асоціація республіки – Республіканська партія Чехословаччини (АР–РПЧ) 129 %, та КПЧМ 43 % [275, с. 19]. Проте, навіть і в таких умовах урядова коаліція виявилася більш стійкішою, ніж опозиція. Лише один депутат з парламентської коаліції перейшов в опозиційний табір. В той же час дев'ять представників опозиції у пар-

ламенті приєдналися до урядової коаліції. Її згуртованість можна пояснити тим, що кабінет В. Клауса став першим, який здійснював свою діяльність на підставі письмової угоди про політичні цілі, розподіл портфелів і основні правила взаємодії, що виявилось важливою точкою відліку в усіх подальших коаліційних переговорах [252, с. 143]. Кабінети, утворені з 1992 р. слідували цій практиці всі без винятку.

Парламентська опозиція залишалася на той час на стадії формування і була досить ідеологічно фрагментованою та організаційно дезінтегрованою. Вона складалась з одного боку, з лівоцентристських та центристських партій, з іншого – з лівої КПБМ. До групи неурядових некоммуністичних партій увійшли РСД–АМС, ЛСС, ЧСДП і АР–РПЧ. Кожна з них на виборах до Чеської народної ради в 1992 р. отримала близько 6 % голосів. Тому депутати від цих партій залишалися важливими гравцями в процесі переформатування партійних груп як в провладному, так і опозиційному таборах. Коливання членства в парламентських клубах відбувалося в основному з причини зміни рівня електоральної підтримки партії через внутрішні розколи. Скажімо, партії ЛСС та РСД–АМС в результаті внутрішньопартійних суперечок втрачали таку підтримку. Це негативно позначалося на стабільності парламентської опозиції, центр якої поступово зміщувався до ЧСДП. Через своє нейтральне ставлення до входження країни до НАТО, вона намагалася переманювати до себе виборців від комуністів. Залишаючись партією кадрового типу, їй вдалося розбудувати розгалужену організаційну структуру, яка включала в себе місцевий, районний, регіональний та національний рівні.

Внутрішня роздробленість опозиції, перманентне переформатування депутатських груп та фракцій, високий рівень мобільності серед депутатів ускладнювали здійснення нею контролюючих функцій через механізм вотуму недовіри. Згідно з Конституцією Чеської республіки він не є конструктивний. Відповідно, щоб відправити уряд у відставку для опозиції не потрібно обов'язково затверджувати правонаступника прем'єр-міністра. Це мінімізувало потенційні ризики і в той же час давало максимальний ефект для чергової виборчої кампанії. Проте, в парламенті першої каденції слабкість та низька координація дій опозиції перешкоджали ініціюванню такої процедури [34, с. 96].

Роздробленість парламентської опозиції не дозволяла максимально ефективно використати й інший важіль впливу на законодавчий процес – роботу у комітетах. Представництво в них, як правило, відображало склад нижньої палати. В силу того, що розподіл місць відбувався за пропорційним принципом, то проурядові партії, які мали чисельну перевагу, могли більш ефективно реалізувати це право. На думку Дж. Смітта, «згідно з логікою відповідального парламентського уряду та його продукту – суворо дисциплінованих партій, можна очікувати, що члени комітетів, які належать до правлячої партії підтримають урядові законопроекти» [110. с. 41].

З другої половини 1990-х рр. міжпартійна конкуренція продовжувала розгортатися за класичною схемою «ліві – праві». Це яскраво продемонстрували результати парламентських виборів 1996 р. Вони проходили в умовах стабілізації партійної системи. Так, після виборів 1992 р. кількість партій у парламенті збільшилася у порівнянні з попереднім періодом з чотирьох до дев'яти. Після 1996 р. їх число зменшилося до шести, і за винятком Унії свободи (далі УС) не з'явилася жодна нова партія. При цьому парламентські партії стабілізувалися як за розмірами, так і за складом. Трансфер між парламентськими партійними групами, їх розпуск та створення нових були в Чеській Республіці в першій половині 1990-х років надзвичайно високими в порівнянні з іншими країнами Центральної та Східної Європи. Однак, після виборів 1996 і 1998 рр. в країні спостерігалася швидка стабілізація даних процесів.

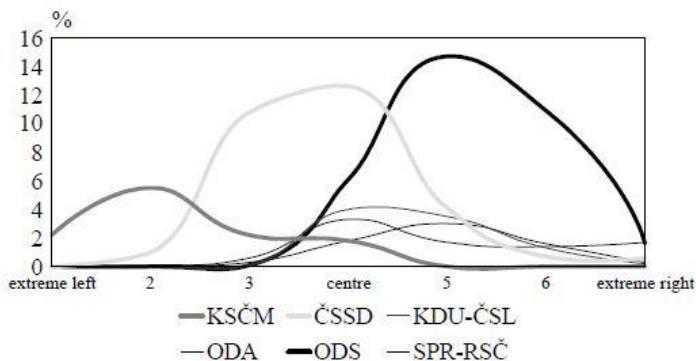
У 1996–1998 рр. поділ на провладні та опозиційні партії продовжували визначати розходження в соціально-економічних питаннях. Відповідно усі політичні партії чітко визначили себе вздовж ліво-правої осі координат, котра фактично скопіювала цю лінію поділу. Соціально-економічні розмежування мали вирішальне значення не лише для міжпартійної конкуренції, але також почали розглядатися електоратом як важливий чинник ідентифікації та переваг партії. З другої половини 1990-х рр. ціннісні орієнтації чеського електорату певною мірою змінилися. Дослідження електоральних уподобань та електоральних настроїв, проведені в 1998 та 2001 рр. чеськими науковцями П. Матейом, К. Влаховою продемонстрували, що за цим напрямком починає з'явля-

тися новий вимір, який можна було б назвати «ціннісним» контррозщепленням. Воно проходило між прихильниками ліберальних цінностей, з одного боку, та дещо більш авторитарним політико-культурним та соціальним ставленням, з іншого. Хоча на попередніх етапах це розщеплення було менш важливим, з кінця 90-х років його значення зросло. Одночасно орієнтація виборців на ці розмежування більш-менш відповідала право-лівому виміру [223, с. 524]. Цей соціально-економічний вимір реальної політики проявлявся в конфліктах проурядових та опозиційних партій щодо розмірів податків, прийняття державного бюджету (дебати про справедливий розподіл національного багатства), розвиток економіки (квоти, імпорتنі мита, субсидії) [287, с. 250]. Проте не всі партії чітко визначились зі своїми економічними пріоритетами і були внутрішньо об'єднані. Скажімо, в рамках ГДА довгий час точилася суперечка між прихильниками ліберальних і консервативних політичних та соціальних цінностей. В ХДС–ЧНП у 1997–1998 рр. спостерігався розкол думки, викликаний різними ступенями готовності сприйняття економічної ліберальної політики.

Значення ліво-правого виміру в Чеській Республіці чітко продемонстрували парламентські вибори 1996 р. Лівоцентристська ЧСДП та правоцентристська ОДС стали головними представниками лівого і правого, як двох головних гравітаційних полюсів в системі політичних партій. Саме так їх розглядали виборці. *Див. рис. 3.4.*

Рис. 3.4

Позиціонування партій в Угорщині по шкалі «ліві – праві» в 1996 р.

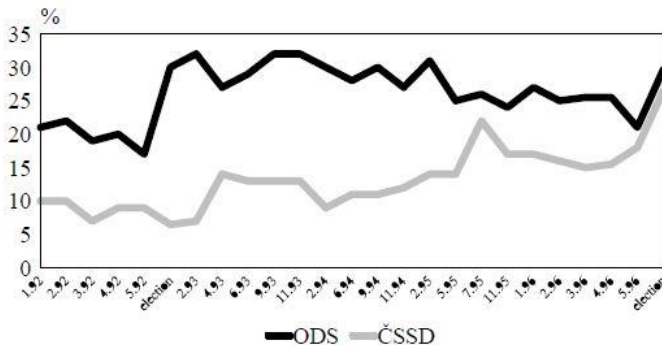
Примітка: KSČM – КПЧМ, ČSSD – ЧСДП, KDU-ČSL – ХДС-ЧНП, ODA – ГДА, ODS – ГДП, SPR-RSC – АР-РПЧ. Опитування «24 години перед виборами», проведене компанією SC&C для чеського телебачення.

Джерело: Vlachová K. Czech political parties and their voters. An analysis of voting patterns in the Czech Republic. Czech Sociological Review. 1997. No 1, Vol. 5. P. 42.

В означений період спостерігалось врівноваження політичного капіталу двох домінуючих структур про що свідчить динаміка виборчих преференцій. Див. рис. 3.5. Обидві партії дуже різняться між собою, особливо з точки зору напрямів реалізації макроекономічної політики, і вказують на різні інтереси соціальних прошарків населення. Більше того, процесам поділу на провладні та опозиційні сили по лінії «ліві–праві», безумовно, сприяла певна стабілізація програм основних чеських партій. Після 1998 р. жодна з них істотно не залежала від харизматичних лідерів, що було незамінним у заснуванні партій (В. Клаус для ГДП, М. Земан для ЧСДП). Усі партії тепер мали розроблену програму, яка дозволила чітко зрозуміти ідеологічні відмінності між ними.

Рис. 3.5

Динаміка виборчих преференцій в Чеській Республіці в 1992–1996 рр. (на прикладі ОДС та ЧСДП)

Джерело: Vlachová K. Czech political parties and their voters. An analysis of voting patterns in the Czech Republic. Czech Sociological Review. 1997. No 1, Vol. 5. P. 42.

Партійна композиція уряду після виборів 1996 р. у другому кабінеті В. Клауса фактично не змінилася. Лише ХДП об'єдналася з ГДП. Однак вибори завершилися патовою ситуацією: разом партії колишньої

урядової коаліції отримали 99 місць з 200, а партії без коаліційного потенціалу (КПБМ, АР–РПЧ) здобули 40 місць [282, с. 6]. Тому уряд меншості користувався підтримкою лише 49,5 % депутатів. За умов, коли правляча партія могла втратити переваги при розподілі лідерських позицій у Палаті депутатів, прем'єр-міністр В. Клаус переглянув взаємовідносини з опозиційними групами. В 1992–1996 рр. серед парламентських груп виробилася практика вирішувати такі питання шляхом політичних переговорів, прихованих угод та / або невдач утримання угод під час таємного голосування. Результат поділу позицій в основному відображав співвідношення посад між кабінетом міністрів та опозиційними партіями. При цьому посади Голови Палати депутатів, двох заступників та керівників комітетів в Палаті депутатів займали виключно представники правлячої коаліції [275, с. 23].

В 1996 р. партії коаліції узгоджували питання розподілу посад лише з опозиційною ЧСДП. Вони не вважали КПБМ та АР – РПЧ партнерами через їхні недемократичні погляди та настрої (КПБМ, як стверджувалося, підтримує комунізм або, принаймні, соціалізм, а АР–РПЧ – відкритий расизм, антисемітизм та націоналізм). В результаті угоди між коаліційними партіями та ЧСДП, остання забезпечила собі посади Голови Палати депутатів та одного заступника Голови. Соціал-демократи фактично зайняли нішу лояльної опозиції без шансів сформувати нову парламентську більшість так як інші опозиційні партії – комуністи та популістські республіканці критично оцінювали існуючу політичну систему і тому не мали значимого потенціалу як партнера по коаліції.

Ефективність другого уряду В. Клауса була значно меншою, ніж у його попередника. Причиною став не лише його статус, але й зростаючі відмінності між партнерами по коаліції, які іноді поводитися в парламенті як партії незалежні від уряду. Така суперечлива поведінка залишається особливістю чеської парламентсько-урядової коаліційної культури.

З падінням уряду В. Клауса сформувався напівбюрократичний кабінет Й. Тошовського. Термін «бюрократичний» використовується в даному випадку в історичному контексті. Його виникнення пов'язане з традиціями міжвоєнної Чехословаччини, коли уряд фактично складав-

ся з позапартійних олігархів. Проте кабінет, очолюваний колишнім керівником Чеського національного банку Й. Тошовським об'єднав як безпартійних, так і партійних міністрів. Незважаючи на підтримку 123 депутатів, кабінет був створений з розумінням необхідності проведення позачергових виборів, залишався тимчасовим і мав лише обмежений мандат. Попри це, у порівнянні з «політичними» кабінетами, він залишався популярним серед громадськості. Поясненням є загальне несприйняття серед населення політичних партій, що стало постійним чинником політичної соціалізації, починаючи з листопада 1989 р. [144, с. 22].

Загострення економічної кризи та погіршення рівня життя суспільства призвело до падіння електоральної підтримки і росту довіри до опозиційних партій, які пропонували альтернативну програму подальших демократичних перетворень та прогресивних реформ в економіці. Ріст недовіри електорату до ефективності проведених реформ робив ідеї соціал-демократії знову актуальними. Після дострокових парламентських виборів 1998 р. ЧСДП, яка здобула 37 % голосів підтримки у нижній палаті, утворила однопартійний уряд меншості на чолі з М. Земаном (1998–2002 рр.). За довіру проголосували 74 депутати з 200 (з них 73 депутати від ЧСДП). Впродовж першої половини каденції парламенту ЧСДП мав лише 28,4 % голосів у сенаті, а у другій половині цей показник знизився до 18,6 %. Слабка позиція правлячої партії спричиняла труднощі при голосуванні за урядові законопроекти, оскільки навіть тоді, коли вдавалося зібрати підтримку в Палаті депутатів, опозиційні партії могли блокувати їх в Сенаті. Для подолання вето необхідна щонайменше більшість голосів усіх депутатів Палати депутатів. Тому уряд меншості потребував додаткової підтримки. Перед ГДП постало «класичне» питання: до якої міри бути опозиційною і які засоби при цьому використовувати. Пошук відповіді на це питання обумовив політичну стратегію партії.

Загалом опозиція може обирати між трьома стратегіями, описаними А. Хіршманом, – «виходу» (*exit*), або «малих справ»; «протесту» (*voice*), тобто масової мобілізації і лояльності (*loyalty*) – «торгу» з правлячою групою і поступову кооптацію в неї (вростання у владу) [222, с. 36]. Найбільш ефективною виявилася остання стратегія, яка дозволяла де-

юре залишатись поза владою, а де-факто отримувати можливість впливати на політику зі сподіванням на владні можливості та вплив пізніше. Конкретним прикладом її реалізації є підписана в 1998 р. «опозиційна угода» (офіційно «Угода про створення стабільного політичного середовища») між провладною ЧСДП та опозиційною ГДП. В документі визначались правила толерантних взаємовідносин між двома політичними партіями та підтримка соціал-демократів в парламенті з боку ГДП. Фактично тут йшлося про перерозподіл політичного поля між двома гравцями, коли опозиційна партія підтримувала урядову меншість в обмін на доступ до певних владних ресурсів в період до найближчих парламентських виборів 2002 р. Помітне зближення з урядовою ЧСДП несло для ГДП певні ризики втрати частини політичного капіталу. На це були також вагомими економічними причинами. В 1998 р. спостерігався спад в економіці зумовлений світовою кризою. В такий складний час правлячій еліті також довелося виконати складне політичне завдання, на яке не наважувався попередній уряд В. Клауса – розпочати приватизацію державних банків, які мали утримувати великі галузі країни на плаву через пільгові кредити.

Відзначимо, що лояльна опозиція підтримувала ті законопроекти, які порушували конкурентність та послаблювали інші партії. Йдеться про 9 законів (3 %), прийнятих спільно ЧСДП та ГДП, які включали зміни Конституції, закону, що регулює діяльність Центрального банку та телекомунікацій. У період з 1998 по 2001 рр. ГДП та ЧСДП спільно підготували низку виборчих реформ, спрямованих на підвищення непропорційності результатів виборів. Пропонувалось збільшити з 8 до 35 кількість виборчих округів з невеликою кількістю мандатів, використовуючи модифіковану виборчу формулу *d'Hondt*. Практичне застосування цієї виборчої інженерії посилювало б позиції двох великих партій. *Див. табл. 3.3.*

Проте у 2001 р. Конституційний Суд Чеської Республіки скасував виборчу реформу. Вибори в 2002 та 2006 рр. проходили вже під новим виборчим законом. Згідно нього створювалося 14 виборчих округів (ідентичних до меж регіонів розміром від 5 до 25 мандатів), використовуючи формулу *d'Hondt*.

Таблиця 3.3

Моделювання виборів 1998 р. за різними виборчими системами

<i>Партія</i>	<i>К-ть голосів (у %)</i>	<i>к-ть парламентських місць за діючою виборчою системою</i>	<i>к-ть парламентських місць за новою виборчою системою</i>
ЧСДП	32,31	74	103
ГДП	27,74	63	83
КПЧМ	11,03	24	5
ХДС–ЧНП	9,00	20	6
УС	8,60	19	3
Коаліція	19,05	39	–

Джерело: Klíma M. Kvalita demokracie v České republice a volební inženýrství. Praha: Radix, 2001. P. 114.

Опозиційна угода певною мірою розкриває причину нестабільності попередніх урядів. Йдеться, насамперед, про те, що політичні партії часто поєднують парламентську діяльність з позапарламентською, намагаючись залишитися максимально конкурентними після виборів, або навіть у той момент, коли вони повинні співпрацювати на рівні уряду. Бачення наступних виборів, в яких партії повинні захищати свої позиції, певною мірою змушує опонентів дистанціюватись один від одного. Відповідно однією з причин формування урядів меншості стало домінування на політичній сцені країни основних політичних гравців – ЧСДП та ГДП, які перманентно змінювалися при владі. Враховуючи даний чинник, менш впливові парламентські партії змушені чіткіше визначитися зі своїми ідеологічними пріоритетами, майбутнім статусом і союзниками та зважати на ймовірні наслідки вступу до коаліції. Сама участь у них часто вимагала необхідних поступок та корегування певних програмних пріоритетів, особливо по відношенню до тих урядів, які не достатньо програмно близькі. Для громадськості часто залишалися незрозумілими зусилля партійних лідерів, спрямовані на пояснення необхідності входження до коаліції і перед ними поставала загроза втрати частини електорату. За таких обставин, перебування в стані опозиції залишалося на той час досить вигідним тактичним маневром з огляду на наступні вибори.

Проте зближення опозиції з владою в довгострокових перспективах може становити загрозу для міжпартійної конкуренції, а відтак і демократії. Даний тип поведінки яскраво демонструє реакція ряду партій на зближення ЧСДП та ГДП. Угода принципово вплинула на формат міжпартійного змагання в 1998–2002 рр. У вересні 1998 р. менш впливові партії – УС, яка відкололася від ГДП наприкінці 1997 р. – на початку 1998 р. разом з ХДС–ЧНП та позапарламентськими ГДА та ДС, утворили опозиційну за своїм характером «коаліцію чотирьох» (*Quadrilateral coalition*). Головною причиною її створення стала критика ЧСДП та ГДП за підписання опозиційної угоди, котра розглядалася як картельна змова, спрямована на обмеження демократичних інститутів Чеської Республіки. «Коаліція чотирьох», після злиття УС та ДС та виключення ГДА, яка страждала фінансовими проблемами, пізніше змінила назву на «Коаліцію». Суперечки між її членами та дефіцит реалістичних політичних альтернатив по відношенню до двох великих партій призвели до того, що наприкінці січня – початку лютого 2002 р. вона розпалася.

Подальше формування відносин по лінії «уряд – парламентська опозиція» у значній мірі залежало від типу партійної системи та впливовості партій. У другій половині 1990-х рр. конфігурація партійної системи істотним чином не змінилася, оскільки не з'явилося нових політичних партій. Натомість базовим політичним силам вдалося закріпити свій вплив. Зокрема, в цей період ГДП, ХДС–ЧНП, ЧСДП працювали на чотирирівневій організаційній структурі – місцевій, районній, регіональній та національній.

В 2003 р. в стосунках між владою та опозицією намітилися нові лінії конкуренції. В лютому відбулися президентські вибори. Згідно Конституції вони відбувалися непрямым шляхом на спільному засіданні обох парламентів палат. В результаті урядова коаліція, яка мала більшість голосів в нижній палаті однак потерпала від розколу в межах домінуючого ЧСДП, не змогла просунути свого кандидата на посаду президента. Натомість кандидат від опозиції В. Клаус від ГДП обраний на третьому голосуванні. Такими чином, опозиція істотно розширила свій вплив на метакапітал держави. Склалася ситуація, коли ГДП мала одночасно опозиційний та провладний статус.

Таким чином, в Чеській республіці в 1990-ті рр. в умовах стабілізації партійної системи поляризованого плюралізму простежувалась тенденція до створення в Палаті депутатів двох конкуруючих коаліцій – лівоцентристської та правоцентристської за постійної підтримки провладної більшості центристською партією. Саме поділ на «ліві – праві» став основою розмежувань на рівні «влада – опозиція».

Взаємовідносини між урядом та парламентською опозицією залежали від типу уряду, партійної дисципліни, рівня співвідношення політичних сил. Практика «чергування» у владі ЧССД та ГДА дозволила апробувати певні інституційні «правила» політичної гри в діапазоні від конфронтації, зі спробами опозиції скористатися правом вотуму недовіри, до співпраці та підписання так званої «опозиційної угоди». Перманентне чергування партій з досвідом суб'єкта та об'єкта флуктуації залишає незмінним полюси політичного поля, але змінює місцями агентів політичного вирівнювання та політичної стратифікації. Встановлені патерні відносини між опонентами не сприяють різкій флуктуації, мінімізують негативне значення звичайних та дивних атракторів і позитивно впливають на динаміку демократизації.

3.4. Стосунки влади та опозиції в Угорщині: контекст, інституційні чинники, потенціал та результативність

Трансформаційні процеси, які відбувалися в Угорщині на початку 1990-х рр. змінили об'єктивну структуру політичного поля, посиливши політичну суб'єктність не лише провладних, але й опозиційних партій. Досягнуті в результаті круглого столу домовленості щодо подальшого функціонування демократичних інститутів одночасно визначили певні правила взаємодії між ними. Проте такий інститут кооперативної взаємодії мав тимчасовий характер і окреслив лише контури міжпартійної конкуренції як інструменту розподілу та перерозподілу метакапіталу держави між основними політичними гравцями. Встановлені параметри мали екзогенний характер, а основною ціллю стало надання режиму ознак демократичності. Звідси подібними залишалися до періоду перших демократичних виборів і стратегії накопичення суспільних

капіталів. Для опозиційних партій – це боротьба з комуністичним режимом, а для комуністичних структур – пристосування до нової політичної системи через конвертацію наявних в них капіталів.

Під час переходу до демократії процес конвертації капіталів не падає під один стандарт, так як накопичення в одному інституційному середовищі не означає автоматичне відтворення в іншому. Тому після перших демократичних виборів партії намагалися врахувати у своїх стратегіях нове співвідношення сил, інституційний дизайн а також тенденції до посилення міжпартійної конкуренції.

Якісні характеристики, темпи і результати демократизації політичної системи в Угорщині значною мірою визначалися тим, наскільки ефективно політичні партії скористалися конкурентними умовами для накопичення та конвертації різних форм капіталів на початку трансформаційного періоду. Вже на етапі перших демократичних виборів вони змогли швидко заповнити вакуум політичного поля, а обрані стратегії виявилися успішними як для них, так і для демократизації політичного режиму.

Реалізація демократичного принципу більшості дозволила на початку 1990-х рр. посилити значимість парламенту, а відтак і парламентської боротьби у встановленні певних правил, яким підпорядковувався процес конвертації капіталів. Найістотнішим з цих цілей є підняття або щонайменше утримання індивідуальної чи групової суспільної позиції а також, як підкреслював Р. Бурдьє – суспільного престижу. Однак як ціль, так і інші інтереси та цінності, підлягали в період зміни режиму значним коливанням, що не могло позначитись на практиці накопичення соціального капіталу новоствореними партіями. На початку 1990-х рр. в Угорщині домінували три складових інтересів і цінностей, які істотно впливали на подальше його формування як на мікро-, так і на мезорівнях: успадковані, які походили з минулої соціалістичної системи; виникаючі з самої сучасності, з природи перехідного періоду, що створювало різні можливості стику між демократично обраною владою, публічними фінансами і приватним капіталом; інтереси та цінності, які відзначалися функціонуванням Угорщини в рамках світової демократичної системи. Одним з базових складових соціального капіталу є

впливи, пов'язані з горизонтальними зв'язками між людьми, що є потенційним внеском на макрорівні в формування соціальних мереж. За даними *WVS* у 1990 р. серед формальних інститутів найбільшу довіру отримала церква (2,61 з 4 максимальних). *Див. рис. 3.2.* Проте в 1995 р. вплив релігійних інституцій на формування мережі горизонтальних зв'язків послабився до позначки 2,35. *Див. рис. 3.3.* Соціальний капітал все ж залишався сприятливим для формування партій клерикального типу, зокрема ХДП. Індекс довіри до профспілок в 1990 р. становив всього 2,05 та зменшився до 1,93 в 1995 р. Такі низькі показники свідчать про нездатність організації трансформуватися в реальне представництва інтересів громадян.

Поступово чинником соціальних комунікацій стає преса та телебачення. В 1995 р. рівень довіри до них становив відповідно 2,11 та 2,33. Можна припустити, що ЗМІ посилювали інтерес громадян до політики та сприяли виборчій активності. Дослідження показало, що 17,03 % опитаних дискутували про політику [372, 1995].

Більшість угорців віддавала перевагу малим формальним групам. Важливість друзів в сфері реалізації громадянської участі позитивно оцінили 38,33 % респондентів [321, с. 9]. Натомість участь в громадських організаціях залишалася низькою та не інтенсивною. В 1995 р. членами профспілок виявилось лише 8 % опитаних. Угорці віддавали перевагу релігійним (9,4), спортивним (8,3), благодійним (2,46), мистецьким (2,13), організаціям. *Див. рис. 3.3.* Зазначимо, що в 1992–1994 рр. простежувалася висока динаміка створення ГО. Сама ж їх структура не мала нічого спільного з групами тиску, аналітичними центрами або з суспільно-політичними організаціями, що значною мірою обумовлювалося значною фінансовою підтримкою зі сторони держави та громадян. Переважна їх частина в певних сферах дублювала державні функції, залучаючи кошти на соціальні чи благодійні цілі. Згідно з національним законодавством кожен платник податків міг перерахувати 1 % зарплати до зареєстрованих релігійних організацій і ще 1 % до інших громадських організацій. Тому в структурі ГО значну удільну вагу становили благодійні організації, діяльність яких спрямовувалася на допомогу соціально незахищеним верствам населення. Близькими до

політики залишались такі правозахисні організації як Угорський гелі-сінський комітет та Угорський союз ліберальних свобод. Проте вони істотно не впливали на формування державної політики, а рівень залученості громадян в їх діяльність залишався досить низьким.

Характерно, що значна кількість політичних партій, які визначали якісні характеристики перехідного процесу в кінці 1980-х рр. вийшла з середовища легальних чи нелегальних ГО. Зокрема, Федерація молодих демократів утворилася з незалежного експертного руху коледжу. В той же час АВД сформувалася в рамках організації «Мережа соціальних ініціатив». Проте політична інертність громадських організацій на початку 1990-х рр. робила їх малоперспективними в якості соціального капіталу для створення нових політичних проектів. В другій половині 1990-х рр. інтенсивність створення ГО істотно знизилась а на політичному полі не з'явилося нових впливових партій.

В умовах низького рівня формування інститутів громадянського суспільства досить динамічно протікали процеси накопичення та конвертації суспільних капіталів на рівні групових та індивідуальних акторів. Перші демократичні вибори до Національних зборів Угорщини, які відбулися в березні 1990 р., принесли успіх правій опозиційній партії УДФ. За неї віддали голоси 42,75 % виборців. Друге та третє місце посіли відповідно СВД та НПДВ. До парламенту також увійшли 22 депутати від постопозиційної Фідес. Партія виникла в 1988 р. як антикомуністична структура, що дозволило акумулювати протестний електорат. Основу її соціальної бази, складала ліберально орієнтована молодь, котра перебувала на етапі політичної соціалізації та виборювала ідеї демонтажу старої комуністичної системи, побудови демократії, ринкової економіки, вступу країни до ЄС.

Опозиційні партії зробили ставку на символічному капіталі, акцентуючи увагу виборців на цінностях, ідеях, символах, протиставленні. Перший демократичний уряд сформовано з постопозиційних УДФ, ХДНП та НПДВ. Він користувався підтримкою 59 % парламентарів. Прихід до влади опозиції започаткував хвильову динаміку циркуляції політичних еліт та кардинально змінив політичний, економічний та соціокультурний контекст вибору політичними акторами стратегій приходу до

влади. Для партій основна з них відображала специфіку трансформаційних соціумів і полягала у тісному взаємозв'язку між політичними та економічними полями. Задекларованою ціллю став перехід економіки на ринкові відносини, що передбачало приватизацію державної власності та розвиток приватного підприємництва, розширення та захист економічних прав та свобод громадян. Проте демократизація ставили перед елітою певні дилеми щодо вибору оптимальної стратегії накопичення капіталів. Нестабільність економічного розвитку, постійна міжпартійна конкуренція, зміни структури політичного поля, ризик зменшення дивідендів від політичних інвестицій змушували соціальних агентів на етапі біфуркації робити постійну корекцію цілей та засобів. Рух, який зупиняється у роздумах перед вибором шляху Ю. Лотман назвав точкою біфуркації [88, с. 204]. Для політичної еліти в залежності від ситуації з'являлася значна кількість біфуркаційних точок, які фіксували ризик зменшення дивідендів від політичних інвестицій. Формальна демократія давала право вибору між накопиченням економічного капіталу шляхом впровадження ринкових відносин та активізацією тіньових схем і задіяванням неформальних інституцій.

Економічна політика постопозиційних партій мала на меті конвертацію метакapіталу держави у символічний капітал та політичний капітал популярності. Не маючи власних бізнесових інтересів, уряд не здійснював приватизацію на благо «наближених кіл», що приваблювало іноземних інвесторів. За даними ООН та Світового банку в Угорщині в 1990–1996 рр. зафіксовано найвищий сумарний вплив прямих іноземних інвестицій на душу населення, які становили 1 256 дол. В Чехії даний показник становив 674, в Польщі – 351, в Словаччині – 190 [209, с. 69]. Прямі іноземні інвестиції в економіку країни залишалися найвищими серед країн Центрально-Східної Європи і в 1990–1994 рр. сягали сумарно приблизно 6,5 млн дол.

В Угорщині в 1994 р. зафіксовано один з найбільших кумулятивних індексів економічної лібералізації (він складається з суми річних індексів лібералізації впродовж 1990–1994 рр. Максимальне його значення 4,5). В Польщі цей показник становив 4,14, в Чехії відповідно 3,61, в Словаччині 3,47 [289, с. 405]. При цьому ступінь економічної свобо-

ди досягнув 87 %, що на 50 % більше, ніж в 1989 р. [64]. Імплементация реформ детермінувала накопичення економічного капіталу в середовищі провладних партій. Проте даний процес значно уповільнився в силу того, що в Угорщині, як і в Польщі та Чеській республіці, утворився «капіталізм без капіталістів». Як постопозиція, так і партійна номенклатура, не стали власниками великого економічного капіталу.

Одночасно для провладних партій виникли загрози втрати домінуючих позицій у політичному полі. Однією з причин стало те, що накопичення та конвертація суспільних капіталів відбувалося в умовах зростаючого контрасту між формальною демократизацією та соціальною дезінтеграцією. Після політичних та економічних системних перетворень, соціальні відтерміновувалися на невизначений час. Це породило широке суспільне невдоволення, наслідки якого значною мірою сприяли перетіканню політичного капіталу від влади до опозиції.

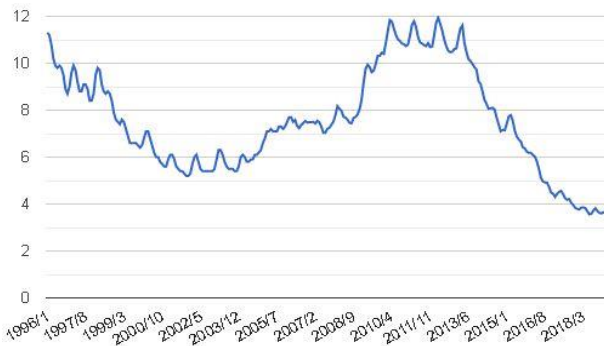
Системні зміни в Угорщині були добре спланованим політичним і економічним проектом, який передбачав формальну демократизацію і приватизацію з чіткими «імпортними» перспективами. Однак його істотним недоліком виявилася слабка розробка соціальної складової. Вона базувалась на припущенні, що економічні та політичні процеси призведуть до створення сильного середнього класу, котрий міг би стати головним суб'єктом усіх подальших трансформацій. Вважалося, що загострення соціальних проблем носило тимчасовий характер і пов'язувалося з перехідним періодом, а відновлення економіки мало б автоматично вирішити всі соціальні проблеми, сприяючи реінтеграції угорського суспільства.

Проте в умовах впровадження ринкових реформ дефіцит соціальної інтеграції лише посилювався та викликав кризу. Однією з причин став симбіоз доринкової та ринкової Угорщини. Модернізаційні зусилля уряду не були настільки сильними та синхронними, щоб охопити всю країну та «синхронізувати» або забезпечити однорідність процесів. Державний соціалізм з його примусовою соціальною інтеграцією та плановою економікою сприяв згуртованості економічно активного населення в якому переважали працівники з низькою кваліфікацією. Однак така згуртованість істотно послабилася в процесі приватизації, мар-

кетизації, оскільки значна частина низькокваліфікованих працівників в нових умовах не могла влаштуватися на роботу. Ці групи не повністю інтегрувалися в економічному та соціальному плані і залишилися поза межами ринку праці, що зазвичай компенсувалося схемами дострокового виходу на пенсію. В Угорщині на той час зафіксовано близько п'яти мільйонів економічно активних громадян. Більше чотирьох мільйонів продовжували працювати в дев'яностих роках. Багатогранний процес маргіналізації низькокваліфікованих людей спричинив появу великого соціального класу з низькими доходами, що охоплював третину населення [133, с. 7]. Започатковані модернізаційні процеси в економіці мали наслідком соціальну нерівність та зростання безробіття. В 1996 р. він становив 11,2 %. *Див. рис. 3.6.*

Рис. 3.6

Динаміка рівня безробіття в Угорщині в 1996–2018 рр.

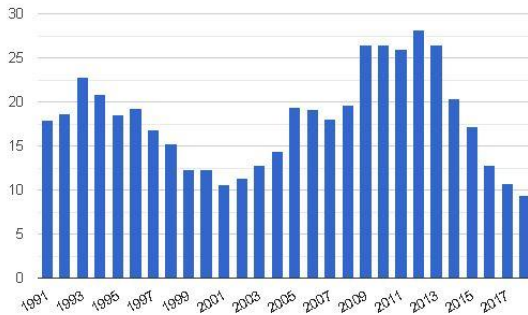

Джерело: Hungarian Central Statistical Office

Найбільш постраждала від цього молодь віком 15–24 років. За даними Світового банку в Угорщині спостерігався ріст безробіття серед цієї категорії з 17,97 % в 1991 р. до 22,76 % в 1993 р. В 1996 р. рівень безробіття серед молодих людей становив 19,25 %. Далі спостерігається поступове зниження її рівня до 10,63 в 2001 р. *Див. рис. 3.7.*

Значна частина населення також постраждала від дестабілюючого ефекту зменшення соціального захисту та отримання недостатнього рівня державних послуг у сфері освіти та охорони здоров'я.

Рівень безробіття серед молоді в Угорщині в 1991–2017 рр. (у %)

Джерело: Hungary: youth unemployment. The World Bank. URL: <https://www.the-global-economy.com>

Таким чином, процес інтеграції країни до міжнародної конкурентоспроможної економіки залишав за собою велику маргіналізовану групу, виключену не лише з результатів економічного зростання, але і з гідних умов життя. Пожвавлення економіки, яке почалося в 1997 р. не призвело до економічної та соціально-політичної реінтеграції.

Започатковані модернізаційні процеси в економіці мали наслідком соціальну нерівність та зростання безробіття, що посилювало маргіналізацію суспільства, соціальне невдоволення, розчарування та песимізм в соціальній конструкції демократії і поєднувалося в політичному вимірі з процесами демобілізації та кризою участі. Одну з причин останньої можна концептуалізувати як незавершеність проекту демократії щодо поступового включення великої кількості соціальних груп у політичне життя. Соціально-економічна трансформація та низька соціальна інтеграція перешкождали формуванню демократичної моделі поведінки на рівні певної групи. Далася ознаки нерозвиненість інституцій громадянського суспільства.

На цьому фоні в першій половині 1990-х рр. відбувалися процеси акумулювання політичного капіталу в опозиційному таборі. Зокрема, колишня правляча партія Угорщини УСРП напередодні виборів на своєму з'їзді відмовилася від комуністичної ідеології та ревізюнувала

в бік соціал-демократії, перетворившись на Угорську соціалістичну партію (УСП). Проте соціалістичні ідеї на той час ще не знайшли своїх прихильників. Партія на виборах 1990 р. отримала лише 8,55 % голосів виборців і разом з іншими лівими не увійшла до парламенту.

Після поразки УСП виступала з обережною, але послідовною критикою дій уряду. В цей час основною опозиційною силою залишався Союз вільних демократів. Під час першої каденції парламенту УСП намагалася по можливості зближуватися з СВД. В 1994 р. соціалісти здобули абсолютну більшість голосів (54,6 %), що дозволило їм сформувати фракцію чисельністю 209 депутатів. У порівнянні з 1990 р. рівень підтримки партії в 1994 р. зріс в три рази (з 10,89 % до 32,99 %). З метою формування уряду СНП взяла в союзники своїх колишніх опонентів з постопозиційного табору – лібералів СВД. Разом вони контролювали 72 % голосів у парламенті до виборів 1998 р. [14, с. 114].

Така тактика свідчила про умовний характер ліній відмінностей між «лівими–правими», що розділяли посткомуністичний та постопозиційний табори. Зближення позицій партій нагадувало гру з нульовою сумою. УСП потребувала постійного союзника з центристських сил. Для лібералів підтримка соціалістів означала необхідність постійного ведення такої гри. В іншому випадку лавірування між лівими та правими спричинило б втрату частини електорату, якому було б складно пояснити зміну політичних союзників. Соціалістично-ліберальна коаліція до чергових виборів 1998 р. користувалася підтримкою 72 % депутатів.

Репозиціонування політичних сил в 1994 р. демонструє циклічний характер політичного розвитку країни, коли виведена в результаті приходу до влади опозиції політична система прийшла в стан рівноваги за рахунок статусного та економічного капіталу «модернізованої» соціалістичної партії. Такі форми капіталів накопичувалися ще до перехідного періоду за рахунок вдалої економічної політики реформованої компартії. В 1989 р. ступінь економічної свободи в Угорщині залишався найвищим серед країн ЦСЄ і становив 37 % (в Польщі 23 %, в Словаччині та Чехії – 0) [64]. Тому на фоні погіршення економічного становища громадян, спричиненого політикою постопозиції, відбулося

перетікання економічного капіталу до соціалістів та конвертація його в політичний як бонус за минулу ефективну економічну політику.

Взявши за основу цінності традиційної європейської соціал-демократії та володіючи набутому раніше досвіду, кадровому потенціалу та збереженій організаційній структурі, УСП зайняла домінуюче положення в лівоцентристській частині партійного спектру. Перемога партії-наступниці на парламентських виборах 1994 р. «стала першим вражаючим політичним результатом виходу з розчарування в перехідному періоді і розчаруванням, що склалося внаслідок економічних і соціальних проблем, сприйнятих виборцями (зростання безробіття, соціальної нерівності, інфляція, невизначеність щодо майбутнього тощо). Проте через жорсткі заходи економії, здійснені кабінетом Д. Горна після 1995 р., виборці швидко втратили будь-які ілюзії, що соціалісти зможуть надати їм такий самий рівень соціального забезпечення, яким користувалися в «золотий вік» державного соціалізму в 1980-х рр.

У період 1989–1996 рр. в країні спостерігався спад економіки. Економічна криза призводила до зниження рівня легітимності владної еліти. Тому перебування в опозиції позитивно впливало на процес конвертації статусного капіталу партії в політичний. Таким становищем вдало скористалася Фідес, яка поступово почала займати нішу правого центру. Накопиченню політичного капіталу партією сприяли також зміни до виборчого законодавства. Починаючи з 1994 р. знято заборону діючим мерам міст балотуватися до парламенту в якості кандидатів. Це стимулювало регіональну владну еліту політично визначитися та взяти участь у парламентських виборах. Для провідних партій з'явилася реальна можливість поповнити свій кадровий ресурс за рахунок мажоритарної складової, мобілізувавши авторитетних кандидатів з високим рівнем статусного капіталу. В даному випадку йдеться про стратегію обміну капіталів між груповими акторами та окремими політичними гравцями. В силу недостатньої кількості капіталів задля приходу до влади, політичні актори утворюють коаліції з впливових в регіоні лідерів-політиків, які вже володіють політичним капіталом популярності.

Накопичення політичних та інших видів капіталів, а також розмір прибутку у разі успішної реалізації конвертаційної стратегії стимулю-

вали Фідес впливати на уряд в межах певних встановлених інституційних рамок та процедур. Йдеться, насамперед, про процедури імпліменту, інтерпеляцій, критики дій уряду під час виступів, діяльність в парламентських комісіях тощо. Проте урядова коаліція соціалістів-лібералів спиралася на парламентську більшість, яка нараховувала понад 2/3 депутатів. Така чисельна перевага дозволяла їй вносити зміни до Основного закону, мінімізувати критичний потенціал опозиції та отримати більший доступ до контролю та розподілу специфічного метакapіталу держави. У випадку ефективного розподілу податкових надходжень та прийняття популярних рішень така політика призвела б до зростання сукупного соціального капіталу провладних партій. Проте політичний капітал уряду, за концепцією німецького дослідника Р. Мюнха включав також і кредитні політичні ресурси, які отримувала партія на демократичних виборах [300, с. 170]. Такі ресурси мають нестійкі характеристики і залежать від ефективності правлячих партій скористатися метакapіталом держави. Критерієм ефективності можуть виступати ріст економіки, покращення соціальних стандартів, консолідація демократії тощо. Вони здатні динамізувати перетікання різних форм капіталів в політичний, особливо під час виборів.

Парламентські вибори 1998 р. принесли успіх партії «Фідес», яка утворила коаліцію з постопозиційними НПДВ і УДФ. Характерно, що Фідес намагалася долучити до сукупного суспільного капіталу капітал міжнародної підтримки. З цією ціллю впродовж 1992–2000 рр. вона входила до Ліберального Інтернаціоналу а в 2001 р. приєдналася до Європейської народної партії. Таке позиціонування дозволило, з одного боку, збільшити свій статусний капітал за рахунок входження до впливових європейських політичних структур. З іншого боку, Фідес отримувала капітал міжнародної підтримки зі сторони впливових європейських політиків. З огляду на перспективи вступу країни до ЄС для партії зростали шанси на входження до Європейського парламенту.

Діяльність нового уряду характеризує тісний взаємозв'язок політики та економіки. Накопичення економічного капіталу здійснювалося на платформі національного етатизму і проявлялося в сприянні угорському бізнесу та дискримінації іноземних інвесторів при наданні дер-

жавних контрактів. Такий «популістський економічний націоналізм» знайшов вияв у формі ренаціоналізації ряду компаній та банків. В результаті перерозподілу власності *Postabank* та *Hungarian Development Bank* повернуто під контроль держави. Політика уряду призвела до зменшення довіри до нього зі сторони інвесторів. Послаблення зовнішнього репутаційного капіталу компенсувалося нарощуванням політичного капіталу в середовищі угорського бізнесу. В умовах нестабільної економічної ситуації для бізнесменів залишалось важливим максимально ефективно провести процеси приватизації найбільш рентабельних основних фондів, що передбачало підтримку економічного курсу уряду.

В міжелекторальний період усі економічні та інституційні реформи уряду оцінювалися з метою інтеграції Угорщини в ЄС до середини 2001 р. Задля цього В. Орбан скористався економічним капіталом попередньої влади (рівнем розвитку економіки) та продовжив здійснювати політику реформ, встановлюючи нові макроекономічні напрями та дотримуючись успішної антиінфляційної політики. Проте задекларована стратегія реформування суспільства не завжди співпадала з конвертаційною стратегією, яку вона втілювала для реалізації власних планів. Адміністрація Фідес уповільнила реалізацію пакету «Бокрос» – програми стабілізації економіки, започаткованої попереднім соціально-демократичним урядом, яка передбачала значні скорочення витрат на соціальне забезпечення. Тим самим В. Орбан через «імітаційну модернізацію» намагався накопичити соціальний капітал та конвертувати його в політичний з мінімальними втратами. У зв'язку з цим продовжено розбудову успадкованої системи соціального захисту, збережено страхування на випадок інвалідності та безробіття, соціальне забезпечення та державну програму для інвалідів. Уряд спрямовував зусилля для боротьби з бідністю, яка міцно закріпилася в сільській місцевості серед ромської меншини, впровадивши політику реабілітації та реінтеграції. В результаті В. Орбану вдалося знизити рівень безробіття з 9,5 % в 1998 р. до 7,1 % в 2002 р. *Див. рис. 3.4.* Проте уповільнення реалізації програми стабілізації економіки призвело до росту дефіциту бюджету з 7,4 % від ВВП в 1998 р. до 8,8 % в 2002 р. [229].

Фідес прагнула використати статусний адміністративний капітал для посилення клієнтеліських мереж на рівні інституцій місцевого самоврядування. Експерти фонду Бертельсманна, відзначаючи повільний ріст територіальної інституційної децентралізації, зафіксували тенденцію до призначення після 1998 р., значної кількості адміністративних посад представниками НПДВ та симпатиками Фідес [228, с. 3]. Можна припустити, що партія в такий спосіб намагалася закріпити домінуюче положення партійної еліти на загальнодержавному рівні. Цей приклад показує, що взаємозв'язок всередині владної еліти ґрунтується на стратегіях сільової взаємодії що супроводжується ростом клієнтелістської мережі.

Впродовж 1998–2002 рр. коаліція на чолі з В. Орбаном здійснювала спроби «корекції» перехідного періоду в певних сферах. Фідес намагалася посилити вагу в метакapіталі держави, збільшивши контроль над Центральним банком, наглядовими органами, судовою гілкою влади. Зокрема, обмежувалося фінансування Конституційного Суду. В цьому ж контексті варто розглядати спроби уряду тиску на пресу, який посилювався після прийняття в 1996 р. закону про ЗМІ. Він зобов'язував здійснювати призначення до Опікунської ради для суспільних медіа з представників провладних та опозиційних партій. Не дивлячись на його демократичність формування ради відбувалося виключно прихильниками Фідес, що призвело до надмірного представництва правлячої партії у громадському радіо і телебаченні. Якщо взяти до уваги, що три з п'яти національних телеканалів належали державі, то можна також говорити про певну заангажованість у висвітленні політичних питань. Проте в 2002 р. близько 70 % радіо- і телестанцій та 220 комерційних телеканалів і 30 приватних радіостанцій залишались у приватній власності. За даними *Freedom House* рівень свободи преси в країні становив в 2002 р. 23 (0 – найвищий, а 100 – найнижчий показник) [197].

В. Орбан також намагався послабити контролюючі функції парламентської опозиції. З цією метою обмежувався час на парламентські дебати щодо ефективності урядової політики. Представники опозиційних партій поступово витіснялися з усіх важливих парламентських комітетів і не мали можливості брати участь у слідчих комісіях. Однак такий адміністративний ресурс не міг стати капіталом в довгостроковій перс-

пективі. Угорщина на той час досягла значного прогресу в політичній трансформації. Вона мала розгалужену систему стримувань та противаг. Демократичні інститути та процеси, засновані на верховенстві права, консолідувалися швидше, ніж у всіх інших посткомуністичних країнах Центральної та Східної Європи. Тому навіть у період правління Фідесу дотримувалися конституційні та статутні гарантії незалежності судів. Конституційний суд продовжував діяти як сильний, незалежний орган і реалізовував правозахисні функції. Швидка консолідація демократичних інституцій, заснованих на верховенстві права, перешкодила В. Орбану реалізувати стратегію акумулювання капіталів для здійснення домінуючого впливу на метакапітал країни.

Вибори 2002 р. продемонстрували, що не дивлячись на елементи антидемократичної поведінки, в країні зберігалася міжпартійна конкуренція. Вони зафіксували появу в політичному полі двох протилежних за ідеологічним знаменником політичних таборів – традиційного націонал-популістського, що включав правлячу Фідес, та соціалістичного – представленого УСП. В якості засобу для накопичення політичного капіталу, мобілізації та поляризації електорату, Фідес та УСП використовували громадські дебати. Така форма міжпартійних взаємовідносин не сприяла визнанню та врегулюванню конфліктів а їх поглибленню так як громадськість втягувалася до міжпартійного протистояння.

Незалежні громадські організації, мозкові центри, які могли б відігравати роль посередника між партіями залишалися на той час в Угорщині малоефективними. Зокрема, профспілки поступово втрачали привілейоване становище, що супроводжувалося різким скороченням членства. Більшість неурядових організацій орієнтувалися переважно на ринкові послуги, ніж на активне зміцнення партисипативної демократії. Все це не дозволяло партіям використовувати їх в якості ресурсу та «вписати» в схему конвертації суспільних капіталів.

Поразка Фідес на виборах у квітні 2002 р. призвела до третьої демократичної зміни влади після 1994 та 1998 рр. Прихід УСП позитивно вплинув на якість демократії та політичної культури в Угорщині, які постраждали від поляризаційної політики уряду В. Орбана. Новий соціально-демократичний уряд усунув багато недоліків, викликаних його

попередником. Він повернув до парламенту демократичні практики, поважав конституційну роль опозиції, встановив фінансову незалежність судової влади від виконавчої. З травня 2002 р. провладні та опозиційні партії знову мали рівне представництво в Опікунській раді для суспільних медіа.

Суперечливий і неоднозначний вплив на демократизацію справляла поляризація партійної системи за лінією «ліві – праві» та формування двох потужних блоків навколо Фідес та Угорської соціалістичної партії, які періодично змінювали один одного. Наявність в партійній системі двох домінуючих партій, з одного боку, свідчила про чітку фіксацію в політичному полі поділу на правоцентристів та лівоцентристів. Така двополюсна система координат не дозволяла укладати між ними коаліційні угоди та змушувала інші партії враховувати цей чинник у розробці своїх коаліційних стратегій. В ході «кругообігу» еліт в населення сформувалася культура довіри до тих, хто знаходився при владі і в опозиції. Впевненість громадян у дотриманні правил демократичної гри політиками зростала мірою розвитку інституту виборів як форми конвенційної участі.

Проте поляризація носила швидше умовний характер і лише частково відображала основні лінії розмежування в суспільстві. Дві з них стосувалися релігії та номенклатури (політичний клас комуністичної системи, а в більш загальних рисах, відношення і ставлення до нього та до минулої системи). Третьою лінією залишався традиційний поділ на місто та село (аграрно-промислова опозиція). Проте угорська політична культура залишалася в основному однорідною. Ми не можемо говорити про конфліктуючі між собою етнічні чи релігійні групи. Тому такі розщеплення не стали домінуючими і розподіл населення за ними не є чітким.

Найбільш виразно політичні табори розділяло відношення та причетність до комуністичної системи з її системою цінностей. Поділ на лівих та правих є важливим для розуміння конвертаційних стратегій групових акторів та причин диференціації на провладні та опозиційні, утворення політичних союзів, зміну балансів сил та підходи сторін до

формування урядових коаліцій як чинників накопичення політичного капіталу.

Розмежування особливо загострилося в 1990–1994 рр., коли відбувся демонтаж комуністичної системи а кредит довіри виборців отримала постопозиція. Однак з часом, в умовах погіршення економічної ситуації в ході проведення ринкових реформ, набули актуальності проблеми соціального захисту та зміни економічної політики. Така ситуація дозволила соціал-демократам з їх управлінським досвідом очолити уряд в 1994 р.

Відмінності між двома блоками штучно інспірувалися та поглиблювалися під час кожної виборчої кампанії. Критика перехідного процесу та обіцянка його виправити шляхом проведення успішної трансформації виявилася дієвим політичним інструментом приходу до влади для конкуруючих партій. Наприклад у 2002 р. успішний кандидат на посаду прем'єр-міністра, П. Медгессі, пообіцяв «перехід до добробуту». Міф про «вкрадений перехід» став домінуючим на правому боці політичного спектра як важлива ідеологічна аксіома, а потім почав поступово займати і центр.

Поділ дозволяв основним гравцям накопичувати політичний капітал за рахунок перерозподілу між собою політичного ринку. Цим можна пояснити зміни поведінки партій, які намагалися ідентифікувати себе в певній ідеологічній площині. Зокрема Фідес на початку 90-х виступала опонентом правоцентристських партій, позиціонуючи як ліберальна центристська партія, котра не може бути коаліційним союзником лівоцентристських структур. З 1994 р. вона змінила свою тактику, лавіруючи між двома блоками [358, с. 61]. В 1996 р., у значній мірі непомітно для громадськості, В. Орбан прийняв характерну консервативну праву позицію, коли Фідес почала сприйматися як правоцентристська, ліберальна, провідприємницька партія. Найважливішими цінностями названо «національний інтерес, любов до рідної країни, націю, християнство, чистоту, честь» [260, с. 187].

Для розширення політичного поля діяльності Фідес створилася сприятлива ситуація. Центристські партії залишалися досить слабкими і репрезентовані в основному АВД. Правоцентристською можна вважати

постопозиційну УДФ, яка обрала союзниками ХДНП та НПДГ. Після послаблення УДФ та АВД Фідес стала домінувати на центристському та правоцентристському політичному фланзі. В кінцевому результаті основними конкурентними силами в Угорщині стали на правому фланзі Фідес, а на лівому – УСП. Всі інші політичні партії поступово визначалися зі своїми союзниками в двополюсній системі координат. Відповідно, уряди 1990–1994 рр., 1998–2002 рр. вважаються правими, тоді як у 1994–1998, 2002–2006 рр. виконавчу владу в країні представляли ліві уряди.

Перетікання політичного капіталу від влади до опозиції можна пояснити нестійкою динамікою довіри виборців. Про це свідчать соціологічні дослідження проведені до та після парламентських виборів 2002 р. За даними дослідницького центру Медіанс в міжелекторальний період загальні зміни довіри до базових політичних інституцій в країні піддавалися незначним коливанням. Найвищий рівень підтримки здобули президент республіки та Конституційний суд. Кожен з них набрав близько 60 балів по 100-бальній шкалі. Нижче середнього в рейтингу зафіксовано положення парламенту та уряду. Політичні партії знаходилися в нижній межі ранжування, отримавши близько 30 балів [363, с. 54].

Такі дані резонують з результатами опитування, проведеного угорським дослідницьким центром *TÁRKI* в жовтні 2001 р. Респондентам запропоновано ранжувати довіру до інституцій в діапазоні від 1 до 7. Президент отримав 4,46 бала, прем'єр-міністр – 3,84, політичні партії та депутати по 2,99. Характерно, що вищі позиції утримували профспілки з результатом 3,10 [355].

Після парламентських виборів 2002 р. *TÁRKI* провів повторне опитування. Воно підтвердило стабільно високий рейтинг Президента (4,59) та ріст довіри до нового прем'єр-міністра (4,31 бала). Водночас пропорційний ріст політичного капіталу у вигляді довіри демонструють парламентські партії та депутати, які набрали відповідно 3,57 та 3,52 [190]. Порівняльний аналіз двох досліджень демонструє, що верхня межа довіри до політичних партій та депутатів після чергових виборів у відсотковому відношенні складає в цілому 51 % та спадає на 8 % наприкінці парламентської каденції. Тому можна припустити, що саме в період

роботи парламенту відбувається перетікання політичного капіталу від провладних до опозиційних партій. Цей процес відбувається частково і за рахунок незначного зменшення довіри до Президента, який, як правило, є представником однієї з політичних сил в умовах поляризованої партійної системи.

Перетікання політичного капіталу не можна розглядати одновекторно. Залежно від багатьох ендогенних та екзогенних чинників він може мати і зворотній ефект. Скажімо, в результаті успішної урядової політики чи низької ефективності політичної опозиції рейтинг влади може зростати. Політичний капітал влади в певній мірі можна виразити через рівень задоволеності громадян станом демократії в країні. Скажімо, дослідження TÁRKI показує, що в період з червня 1999 р. по січень 2001 р. рівень оцінки діяльності уряду був вищим, ніж задоволеність демократією, але нижчим рівня задоволеності роботою опозиції. Проте у січні 2001 р. позначка задоволення роботою уряду почала підніматися до верхньої межі, а у квітні 2002 р. задоволеність діяльності опозицією знизилася. Характерно, що збільшення частки громадян, котрі позитивно оцінили уряд, корелює зі збільшенням задоволеності демократією [363, с. 54].

У дослідженні TÁRKI, проведеному в липні 2002 р. (тобто після парламентських виборів) 48,9 % респондентів виявили задоволеність демократією, в той час як 39,8 % залишалися не задоволеними. Значне задоволення від демократії зафіксовано в 1,3 % опитаних, в той час як велике незадоволення продемонструвало 10 % [355]. Такі результати схожі в значній мірі з висновками Європейського соціального дослідження проведеними в 2002 р. Ф. Газсо. Вчений виявив залежність між задоволеністю демократією та соціально-економічним статусом респондентів (рівнем життя, освітою, рівнем урбанізації) [363, с. 55].

Разом з тим рівень задоволеності громадян демократією відображає суб'єктивну оцінку впливу переходу. Ті, хто вважає себе переможеним, швидше за все намагаються спроектувати свої негативні почуття розчарування як невдоволення демократичною реформою. Разом з тим Ж. Еньєді додає, що задоволення / незадоволення політичною системою та економічними умовами в країні залежить від партійних преференцій.

Порівняння даних 1994 та 1998 рр., наприклад, показало, що більш прихильне ставлення до НАТО, ринкової економіки, європейської інтеграції показали виборці, чия партія виграла вибори та сформувала уряд [189, с. 701]. Іншими словами політичний капітал партії, як правило, досягає свого максимуму після виборів та формування уряду. Припускаємо, що більшість виборців, чії партії набули провладного характеру, є задоволеними наслідками плебісцитарної демократії та певний час залишаються в очікуванні від соціально-економічного ефекту політики нового уряду.

Таким чином, в 1990-х рр. правова неврегульованість статусу опозиції, висока фракціоналізація парламенту, низька партійна дисципліна спричинили появу звичайних атракторів у вигляді перманентних урядових криз, що супроводжувалося перегрупуванням політичних сил та формуванням нового уряду. Їх детермінантом також став конфліктний характер взаємовідносин між владою та опозицією, який значною мірою зумовлений стартовими умовами, що першопочатково закладали основи для поділу політичного поля між силами, що мали найбільший сукупний капітал – комуністами та постопозицією. Відповідно патерні взаємовідносини з початку формування інституту конструктивної взаємодії влади та опозиції у вигляді круглих столів переносилися в нові суспільно-політичні умови та слугували збереженню диспозицій політичного поля. Такий поділ дозволив накопичувати індивідуальним політичним акторам з цих таборів символічний та статусний особистісний та делегований капітали з подальшою їх конвертацією в політичний.

Поява двох полюсів відображала дихотомію «ліві – праві» в політичному спектрі. При цьому стабільність не завжди була основною метою діяльності політичних партій та їх лідерів. В пошуках власної ідентифікації та завоювання симпатії електорату підтримка внутрішньої нестабільності та радикалізації настроїв суспільства все ж залишалась ресурсом для мобілізації в прихильників крайньо правих чи крайньо лівих ідеологічних течій. Тому заради накопичення сукупного капіталу, опозиційні сили часто вдавалися до дій, які сприяють руйнуванню попереднього стану рівноваги, що неоднозначно впливало на темпи та ефективність демократизації політичної системи. В нашому випадку у

моделюванні явищ та процесів враховувалась множинність дійових осіб, кожна з яких має власне бачення, впливає на поведінку інших, що призводить до появи нелінійного процесу і вносить певну невпорядкованість чи хаос у взаємовідносинах між політичними опонентами.

РОЗДІЛ 4

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ВІДНОСИН МІЖ ОПОЗИЦІЄЮ ТА ВЛАДОЮ ПІСЛЯ ВСТУПУ КРАЇН ВИШЕГРАДСЬКОЇ ГРУПИ ДО ЄС

4.1. Опозиція і проблеми розвитку демократії в Польщі

Наявність політичної опозиції, як правило, свідчить про змагальну партійну систему, де кожна з конкуруючих партій є носієм певної ідеології. Тим самим на практиці закріплюється плюралізм як основний принцип демократії. Проте сам по собі поділ на владу та опозицію ще не є гарантією подальшої демократизації. Що стосується випадку Польщі, складним в силу мінливого характеру статусу парламентських політичних партій залишається питання вирішення самої опозиції. Загалом можна виділити декілька маркерів, які свідчать про умовність її розмежування з провладними партіями. По-перше, низька партійна дисципліна, що призводила до міжфракційних переходів депутатів. Скажімо, представники правлячих партій УС в 2000 р. та ПСП в 2003 р. поповнили опозиційний табір.

По-друге, парламентська опозиція залишалася на початку 2000-х рр. досить фракціоналізованою. В 2005 р. вона складалася з представників 5 парламентських партій, об'єднаних в депутатські групи та фракції загальною чисельністю 303 депутати. В 2007 р. до її структури входили представники 4 політичних партій (загалом 219 депутатів) [355, с. 214]. Виникнення нових опозиційних фракцій зумовлювалося не стільки ідеологічними розбіжностями, скільки конкуренцією за лідерство. Зокрема, в березні 2004 р. після розколу в Союзі демократичних лівих сил виникла Польська соціал-демократія.

По-третє, простежувалася тенденція до постійного зменшення показника ефективної кількості парламентських партій. Зокрема, в 1991 р. він становив 9,8, в 1993 р. – 3,9, в 1997 р. – 2,9, в 2001 р. – 3,6, в 2005 р. – 4,0, в 2007 р. – 2,82 [348, с. 315]. За таких обставин на початку 2000-х рр. спостерігаємо формування урядів меншості. В 2003–

2004 рр. діяв коаліційний уряд меншості М. Міллера, а в 2005–2006 рр. однопартійний уряд меншості К. Марцинкевича. Коаліційні уряди меншості формуються з двох чи більше парламентських партій, а однопартійний уряд з однієї парламентської партії. Спільною їх характеристикою є відсутність абсолютної більшості парламентських мандатів. Відповідно, щоб отримати вотум довіри таким урядам необхідно заручитися підтримкою такої більшості. З іншого боку, важко назвати опозиційними партії, які офіційно висловили вотум довіри сформованим урядам. В такий спосіб заявили про свою лояльність в 2005 р. ПСП, Самооборона та Ліга польських родин [335, с. 221]. Підтримка опозиції, яка фактично залишалася чисельно більшою, сприяла збільшенню тривалості урядів. Наприклад, в Польщі за період 1990–2015 рр. середня тривалість коаліційних урядів меншості становила 0,6, однопартійних урядів меншості 0,92, а коаліційних урядів більшості 1,45 [103, с. 263]. Тобто сумарно уряди меншості проіснували приблизно однаковий часовий проміжок як і уряди більшості, що є суттєвим в досягненні демократичної стабільності.

Специфікою урядів меншості є значна увага відносинам з опозиційними партіями в парламенті, оскільки будь-який конфлікт з ними може мати наслідком висловлення вотуму недовіри уряду. Представники опозиційних партій, які формально становлять парламентську більшість, виявляються в досить вигідній ситуації, змушуючи уряд діяти більш відповідально. Тому уряди меншості враховують не лише розстановку політичних сил, але й певні домовленості досягнуті в ході його створення і є більш еластичними, інституційно чутливими, підзвітними, прозорими в реалізації своєї політики. В силу того, що прийняття законопроектів вимагає схвалення опозиційними фракціями, активно задіюється міжпартійна, позапартійна моделі взаємовідносин у формі спільної роботи в парламентських комісіях, робочих групах по узгодженню законопроектів. Проте такі уряди прийнято вважати нестабільними, мінливими та неефективними.

Якщо взяти до уваги, що до опозиційних ми відносимо партії, які не беруть участь у формуванні уряду, не входять до владних інституцій та займають критичну по відношенню до влади позицію, то вини-

кає питання, чи є політичне поле двополюсним з чіткою встановленою демаркаційною лінією між владою та опозицією? Швидше за все йдеться про властивість агентів займати одночасно позиції не лише в декількох полях (скажімо в економічному, культурному, політичному), а й в межах одного політичного поля. Відповідно перерозподіл цих меж відбувається узгоджено і є свого роду адаптаційним механізмом, що дозволяє партіям не втратити статусний капітал та сприяє стабільності функціонування демократичних інституцій як критерію демократизації.

Поступово в партійній системі Польщі спостерігаємо більш чіткий розподіл політичного поля між основними гравцями. Такий висновок можна зробити з даних щодо фракціоналізації парламентських партій. А. Романюк та В. Литвин вважають, що «чим більшим є цей показник, тим ефективніша внутрішня демократичність партійних систем. І навпаки, зменшення рівня фракціоналізації урядових партій є індикатором росту їх сили та збільшення розміру (кількість мандатів у парламентах)» [103, с. 382]. Такий підхід, на нашу думку, можна застосувати і для опозиційних партій.

Відмітимо, що рівень фракціоналізації політичних партій в Польщі станом на 2015 р. залишався одним з найнижчих серед Центрально-Східної Європи і складав 0,6. Досить низькі показники зафіксовано також в Угорщині (0,50) та Словаччині (0,65). При цьому спостерігається тенденція до зменшення рівня фракціоналізації урядових партій у порівнянні з опозиційними. Різниця між показниками складає в Польщі 0,16, в той час як в Чехії – 0,07, Словаччині – 0,3, Угорщині – 0,31. З одного боку, це є свідченням нижчого рівня внутрішньої демократичності урядових партій у порівнянні з опозиційними. Характерно, що в інших країнах Вишеградської групи в цей період найбільшими фракціоналізованими урядовими партіями виявилися словацький «Напряма – Соціал-демократія» (Смер) та Фідес. Щодо опозиційних партій, то в Польщі станом на 2015 р. вони залишалися найменш фракціоналізованими (0,90). Найбільший рівень фракціоналізації спостерігався в Словаччині (0,96) та Угорщині (0,96), що проявлялося в існуванні значної кількості розрізнених опозиційних груп та фракцій. Відповідно урядо-

ві партії в Польщі, Словаччині та Угорщині виявилися більш впливовими ніж опозиційні [103, с. 382].

З другого боку, така статистика підкреслює формування урядових кабінетів на основі кооперування незначної кількості партій навколо найсильнішої та однієї з найбільших за розмірами. Скажімо, коаліційний уряд Д. Туска у період з листопада 2007 по жовтень 2011 рр. складався з двох парламентських партій: правоцентристської «Громадянської платформи» та домінуючої ПСП. В якості найсильнішої опозиційної партії виступала права партія ПіС. Як бачимо, в Польщі спостерігається тенденція до перманентного формування та збереження двох протилежних полюсів. *Див. додаток Б.*

Домінування в партійній системі Польщі ГП та ПіС призвело до змін в ідеологічній складовій поділу на владу та опозицію, що супроводжувалося переходом від конкуренції по лінії «ліві – праві» до «праві – правоцентристи». Варто зазначити, що від парламентських виборів 1993 р. до виборів в 2005 р. опозицію формували партії та угруповання опозиційні до старого режиму (1993–1997 та 2001–2005 рр.) [116, с. 580]. Вони акцентували на антикомунізмі та біполярності, що робило опозицію білатеральною за своїм характером. Посткомуністичні партії перебували в опозиції в 1997–2001 рр. В Чехії відповідно лінії розмежування між провладними та опозиційними партіями лежали між лівоцентристськими та правими / правоцентристськими партіями. Найменш помітною ідеологічна дистанція, як і впливовість опозиційних партій, в Словаччині та Угорщині.

Якщо розглянути рівень електоральної підтримки урядових / опозиційних партій в 1989 / 1990–2015 рр. в динаміці, то в середньому урядові партії отримували в країнах Вишеградської групи від 40 до 50 відсотків підтримки. Баланс підтримки в розрізі «провладні / опозиційні» партії становив в Польщі 54,2 / 45,8, в Словаччині 56,0 / 44,0, в Чехії 53,6 / 46,4 [103, с. 385]. В ряді випадків спостерігалось наділення електоральною підтримкою провладних партій менше ніж опозиційних (Польща та Словаччина). В даному випадку маємо вже наслідки демократизації та стабілізації партійних систем, коли в результаті встановлених короткотермінових правил взаємодії виникає уряд меншості.

У випадку Угорщини згортання демократизації супроводжувалося тенденцією до посилення провладної партії «Фідес».

На практиці високий рівень фракціоналізації урядових партій хоч і свідчив про внутрішню демократичність партійної системи загалом, однак не розкриває функціональну сторону діяльності правлячих партій в контексті впливу на демократизацію. В якості *case study* розглянемо складні та суперечливі процеси функціонування демократії в Польщі після 2015 р. Ця реперна точка знаменувала перемогу партії «Право і справедливість» на парламентських виборах у жовтні 2015 р. ПіС отримала 37,58 % голосів та сформувала однопартійний уряд більшості на чолі з Б. Шідло. Відмітимо, що лідер партії Я. Качинський, володіючи значним статусним та репутаційним капіталом хоч і не мав офіційної посади в уряді, все ж зберіг важелі впливу на виконавчу владу. У парламенті ПіС підтримувала Кукіз'15 – антисистемна популістська партія, створена у 2015 р. колишнім рок-співачом П. Кукізом. На виборах вона набрала 8,81 % голосів. За ГП, яка перебувала при владі з 2007 по 2011 рр. і з 2011 по 2015 рр., віддали голоси 24 % виборців.

Того ж року представник ПіС А. Дуда виграв президентські вибори. З того часу сформований представниками цієї партії однопартійний уряд, заручившись підтримкою парламентської більшості та президента, почав поступово здійснювати кроки, що не сприяли зміцненню демократії. Незалежна судова влада у Польщі зіткнулася з сильним політичним тиском. Йдеться, насамперед, про зміни до закону про Конституційний суд і процедуру виборів нових п'яти членів Конституційного суду у листопаді–грудні 2015 р. Згідно нового закону рішення Конституційного суду тепер мали прийматися двома третинами, а не простою більшістю голосів. Правила ускладнювали прийняття рішень і спричинили відкладення резолюцій у нагальних питаннях. Конституційний Суд визнав цей закон неконституційним.

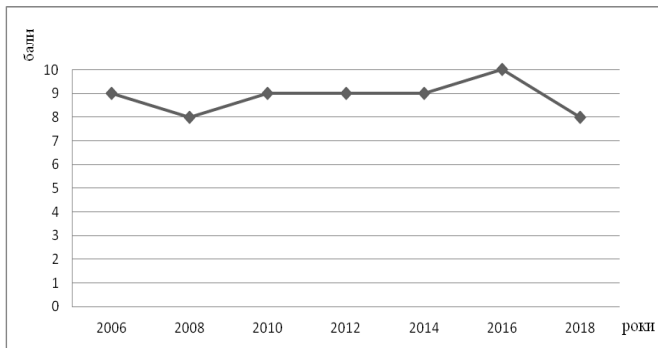
Політичним втручанням в судову систему розглядаємо об'єднання кабінетів генерального прокурора та міністра юстиції. Як результат, за даними фонду Бертельсманна в 2014–2017 рр. з 9 до 7 зменшився показник незалежності судової влади. Антидемократичним за своєю суттю

був закон про державні засоби масової інформації. Все це спровокувало наприкінці 2015 р. масові маніфестації на підтримку демократії.

Реакцією ПіС на активізацію прямих форм політичної участі стало внесення змін до закону, що регулює проведення громадських зборів. Він мав на меті надати пріоритет зібранням, організованим органами державної влади, церквою та релігійними організаціями, а також «періодичним зборам» (тим, що проводяться регулярно). Така жорстка регламентація істотно обмежувала свободу зібрань. Негативна реакція опозиції, Комісара Ради Європи з прав людини та директора Бюро ОБСЄ змусили Президента не підписувати цей законопроект та надіслати його до Конституційного суду на експертизу. За даними фонду Бертельсманна в період 2014–2017 рр. з 10 максимальних до 8 балів зменшився показник свободи вираження поглядів. На 1 позицію (з 10 до 9) знизився індикатор, що діагностує стан дотримання прав на зібрання та асоціації. *Див. рис. 4.1.*

Рис. 4.1

Зміни індикатора свободи вираження поглядів в 2006–2018 рр.

*Примітка: опрацьовано автором за даними Фонду Бертельсманна.
Джерело: VTI Country Report. Poland. 2018.*

Взагалі на той час всі основні політичні гравці, як і громадяни, звикли до демократичного характеру інституцій та процедур навіть якщо вони дотримувалися різних поглядів на те, як слід організувати демократію. Це є однією з ознак консолідованої демократії. Загалом у Поль-

щі демократичні інститути можуть виконувати свої функції і політичні рішення приймаються відповідно до законних процедур відповідними органами. Проте коли ПiС взяла на себе владу, в демократичній практиці стали проявлятися системні недоліки. Зокрема, рішення Конституційного Суду частково реалізовувалися на фоні обмеження підзвітності виконавчої влади. Спостерігалися розбіжності між урядом та президентом, з одного боку, і Конституційним судом, з іншого. Крім того, хоча державне управління та державна служба залишалися професійними та аполітичними, уряд ПiС змінив провідний адміністративний персонал на невідомий раніше. В результаті рівень його політизації істотно зріс. Все це негативно позначилося на стабільності демократичних інституцій та зниженні відповідного індикатора з 10 в 2014 р. до 8 в 2017 р. За даними ВТІ на 20 % знизилися індикатори ефективності та легітимності функціонування демократичних інституцій, поділу влади. Загалом демократичний статус країни в результаті приходу до влади ПiС опустився з позначки 9,5 до 8,6 (з 10 максимальних) [156].

Роль асоційованого капіталу в конвертаційних стратегіях правлячої еліти добре ілюструє Індекс сприйняття корупції. Щорічно міжнародна організація *Transparency International* проводить подібні опитування в різних країнах. Характерно, що серед держав, що входять до ОЕСР Польща набрала 62 бали в Індексі сприйняття корупції і входить до 12 найбільш корумпованих [284, с. 2]. Оцінка рівня корупції в державному секторі країни здійснюється за шкалою від 0 (дуже корумпований) до 100 (дуже чистий). Характерно, що в 2012–2015 рр. країна поступово піднімалася по шкалі менш корумпованих країн з 58 до 63. Однак після цього спостерігається ріст сприйняття корупції. В 2017 р. рейтинг Польщі опустився до позначки 60. Політична корупція є викликом для чесного бізнесу, оскільки політики використовують свої позиції для отримання вигоди, конвертуючи політичний капітал в економічний, що супроводжується укоріненням практики непотизму та кронізму. На думку керуючого директора *Transparency International* П. Морейри «корупція відштовхується від демократії, щоб створити порочний цикл, коли вона підриває демократичні інститути, а, в свою чергу, слабкі інституції менш здатні контролювати корупцію» [226].

Характерно, що незважаючи на інституційні зміни та негативні тенденції в розвитку демократії, партійні переваги польських виборців залишалися відносно стабільними з часу виборів. У січні 2017 р. *CBOS* провела соціологічне дослідження «Актуальні проблеми та події», яке показало, що у випадку проведення нових парламентських виборів 41 % виборців голосували б за ПіС, 18 % за ГП, 11 % за Новочесну і лише 9 % за популістську Кукіз'15 [313].

Як бачимо, країни зі статусом консолідованих демократій, стикаються з проблемами уповільнення її темпів та недемократичною поведінкою владних еліт, яка має підтримку у виборців. Тому 2015 р. є певною реперною точкою, яка знаменує перехід від зміцнення до послаблення демократії. Такі реверсивні процеси вимагають особливої уваги та пояснення природи режимних змін та інвесторів політичного капіталу. В якості методологічного інструменту використаємо пояснювальний потенціал теорії конвертації суспільних капіталів. Емпіричні дослідження, які провели Р. Патнем, П. Норіс, П. Пакстон, Р. Інглхарт довели казуальний зв'язок між стабілізацією демократії, економічним процвітаням та високим рівнем соціального капіталу в суспільстві. При цьому важливим є аналіз стану соціального капіталу країни на мікро-, мезо-, макрорівнях та виявлення механізмів та практики його використання політиками як ресурсу.

В стратегічних урядових документах підкреслюється значущість соціального капіталу для розвитку Польщі. Наприклад, в «Стратегії розвитку краю на 2007–2015 рр.» визначено, що істотною ціллю уряду та органів місцевого самоврядування має бути «зміцнення соціального капіталу та підтримка громадянського суспільства як можливості артикуляції інтересів та потреб громадян та діяльності, спрямованої на їх реалізацію в тому числі через суспільну самоорганізацію» [345]. В «Стратегії регіонального розвитку краю 2010–2020: регіони, міста, сільські райони» зазначається важливість суспільного капіталу як істотного чинника, що впливає на суспільний та економічний розвиток краю. Він розглядається як елемент, котрий характеризує якість життя громадян» [255].

Визначення науковцями рівня соціального капіталу в країні та його потенціалу відрізняється в залежності від використання теоретичних

підходів. Однак узагальнені висновки не є оптимістичними. Дж. Чапінський в аналітичній довідці «Суспільний капітал. Суспільний діагноз 2007» визначає рівень соціального капіталу поляків як низький [173, с. 267]. Аналогічні результати містяться у аналітичних звітах Центру дослідження громадської думки, в яких наголошується, що поляки демонструють низький рівень загальної довіри або низьку формалізовану соціальну активність [379, с. 72].

У даному випадку цілком виправданим є розгляд соціального капіталу на макрорівні. В такій концептуальній побудові сталі соціальні зв'язки належать не лише окремим індивідам, соціальним групам а є власністю соціуму в цілому. Структурним виміром макрорівневого соціального капіталу є соціальні мережі у формі різноманітних громадських організацій та інших формальних та неформальних інституцій колективної дії, які мають капіталогенеруючий ефект. Збільшення кількості та активізація товариств, фондаций та інших організацій, які більш чутливіші до соціально-політичних та соціально-економічних змін, ніж особистісні соціальні мережі, може потенційно сприяти розвитку суспільної солідарності, виборчій активності, підтримці легітимності демократичних інституцій та в цілому розвитку громадянського суспільства як чинників демократизації.

У Польщі, спостерігається тренд до зростання кількості громадських організацій. У 2012 р. зареєстровано понад 80 тис. НУО (11 000 фондів і 72 тис. товариств). Ця цифра не є значно вищою у порівнянні з періодом до 2010 р. (12 тис. фондів, 81 тис. товариств) [318, с. 6]. Таким чином, в рік створювалося в середньому близько 4 тис. товариств, в тому числі менше ніж 1 тис. фондів, що призводило до так званого «старіння» третього сектору. Більше того, зростання кількості організацій не супроводжувалося істотним зростанням членської бази, що є додатковим підтвердженням як «старіння» сектору, так і відсутності готовності до соціальної активності. *Див. табл. 4.1.*

Характерно, що існує казуальний зв'язок між освітою, активізацією суспільної діяльності та виборчою активністю. Такий висновок можна зробити з дослідження, проведеного в 2011 р. в рамках проекту «Суспільний діагноз 2011». Його результати показали, що 25 % громадян

з вищою освітою належать до громадських організацій. 24,9 % з них здійснюють суспільно-корисну діяльність, 80,5 % опитаних брали участь у парламентських виборах 2010 р. Натомість респонденти з середнім рівнем освіти проявляють значно меншу громадсько-політичну активність – відповідно 13,7 %, 14,2 %, 69,8 % [376, с. 90].

Таблиця 4.1

Динаміка членства в неурядових організаціях Польщі в 2003–2011 рр.

Роки	2003	2005	2007	2009	2011
чисельність, тис.	12,2	12,1	15,1	13,2	14,8

Джерело: Czapiński J., Sulek A., *Diagnoza społeczna 2011. Warunki i jakość życia Polaków. Raport. Contemporary Economics. Vol. 5, Issue 3. c. 65.*

Не змінився у порівнянні з попереднім періодом і характер діяльності організацій. Головним напрямком їх активності залишався спорт (53 %) та освіта (47 %). За підрахунками польської дослідниці Й. Пжеволоцької лише кожна десята неурядова організація займалася розвитком громадянських ініціатив, які могли б призвести до накопичення суспільного капіталу [318, с. 15].

Важливим чинником котрий може пояснити механізми конвертації капіталів провладними та опозиційними партіями є розгляд соціального капіталу на макрорівні через мережі неформального спілкування індивіда і міжособистий рівень довіри. Дослідження, проведені *European Social Survej* в 2004 р. показали, що лише 11,3 % поляків схильні довіряти більшості людей [173, с. 258]. По цьому питання поляки займають останню позицію серед країн, охоплених дослідженням. В 2007 р. на таке ж питання позитивно відповіли 11,5 % опитаних. Дослідження *CBOS* 2006 р. продемонстрували, що 79 % поляків «в стосунках з іншими потрібно бути дуже обережними». Поляки найбільше довіряють родині (99 %), дальшій родині (88 %), співпрацівникам (70 %), сусідам (75 %). Не довіряють таким публічним інституціям як політичні партії (61 %), сейм та сенат (54 %), публічній адміністрації (50 %), судам (51 %). Високий рівень довіри спостерігався до костелу (81 %), війська (76 %), Європейського Союзу (62 %), поліції (59 %), локальної влади (56 %) [378].

Дані *European Social Survej (ESS)* за 2012 р. засвідчили меншу довірливість поляків у порівнянні з іншими європейськими державами [345].

Соціологічні опитування проведені Центром досліджень суспільної думки (CBOS) в 2010 р. також підтверджують низький рівень довіри поляків та високий рівень недовіри в міжлюдських стосунках (4 пункти з 10 максимальних) [192]. Аналіз розвитку соціального капіталу свідчить також про низький рівень довіри поляків до публічних інституцій, включно з владними, брак почуття спільноти, спільних підходів до розвитку компетенцій, перевага індивідуальних відносин. Однією з причин такого явища може слугувати інформатизація суспільства, яка робить ставку на індивідуалізм. В процесі технологічного розвитку міжособистісні контакти стають все більш віртуальними. Такі «мережеві відносини», незважаючи на їх необмежену кількість, позбавлені аспекту реальності. З іншої сторони, це дозволяє політичним партіям конвертувати соціальний капітал в політичний через комунікаційні канали. Можливість реалізації політичного капіталу громадянського суспільства в свою чергу визначається природою та потенціалом політичної партії як медіативного агента. Інтернет дає можливість створити образ партії, котрий часто не відповідає фактичному стану. Така гра в віртуальну демократію має абсолютно протилежні для демократизації наслідки і дозволяє партії у випадку приходу до влади конвертувати політичний капітал довіри в економічний.

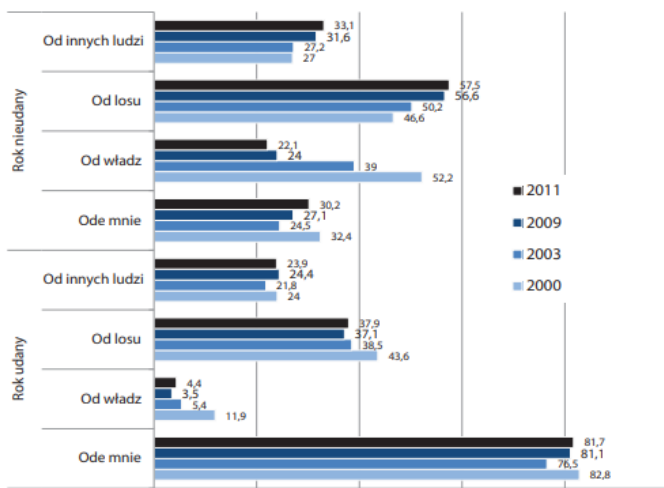
В механізм конвертації соціального капіталу в політичний закладений ще один суперечливий момент, який пов'язаний зі *стилем причинної атрибуції* як схильності людини до з'ясування причин власного стану, поведінки та наслідків дій чи стану, поведінки та дій інших людей через конкретні чинники [30, с. 10]. В контексті дослідження такий аспект є важливим з точки зору виявлення залежності між ефективністю діяльності проурядових партій та рівнем задоволеності життя громадян. Виникає питання: чи може покращення соціально-економічного становища громадян стати гарантією підтримки проурядових партій на наступних виборах та чинником конвертації соціального капіталу в політичний?

Дослідження показали атрибутивну схильність поляків пов'язувати відповідальність за власне життя не з владою, іншими людьми, а перш за все з собою (що добре, то я, що не так – це не я). Беручи до уваги

схильність поляків до егоїзму, Й. Чапінський сформулював теорію соціальної невдячності, в якій звертається увага на асиметричність соціального сприйняття системних реформ на макрорівні: ті, хто отримує користь від них з самого початку показують мало вдячності за це їх творцям, вбачаючи в основному в собі причини покращення умов власного життя, а саму зміну на краще істотно не відчують. Тоді як ті, хто вважає себе постраждалим в результаті реформ, звинувачують у погіршенні своїх життєвих умов авторів реформ та переживають зміни на гірше набагато емоційніше [182, с. 92]. Мовою цифр це виглядає наступним чином. В 2011 р. 81,7 % опитаних заслуги за вдалий рік відносять в основному до себе і в дуже незначній мірі до влади (4,4 %). Відповідальність за те, що минулий рік був невдалим, частіше покладається на органи влади (22 %) і рідше на себе (30,2 %). Відмітимо важливу деталь – в цій категорії спостерігається істотне зниження важливості чинника влади (з 52,2 % в 2000 р. до 22 % в 2011 р.) у випадку невдалого року і відповідно з 11,9 % до 4,4 % у випадку вдалого року. Див. рис. 4.2.

Рис. 4.2

Чинники успішного / невдалого року для поляків

Джерело: Czapiński J., Sulek A., Stan społeczeństwa obywatelskiego. Diagnoza społeczna 2011. s. 237.

Якщо взяти до уваги поступовий ріст відсотка поляків задоволених своїм життям (з 69,2 % в 2000 р. до 80,9 % в 2011 р.), то така тенденція може пояснити динаміку конвертації соціального капіталу в політичний від влади до опозиції на початку 2000-х рр. та поступове уповільнення його в силу зменшення важливості владного чинника (вертикальна взаємодія) у соціальній взаємодії на фоні зростання особистісного чинника та важливості контактів на горизонтальному рівні.

Разом з тим напередодні парламентських виборів спостерігається зростання значимості оцінки поляками чинника влади в якості життя. Найвищий показник зафіксовано в 2000 р. коли основними опонентами були провладні ліві на чолі з СЛД та праві АВС та СС. Зниження його значення є помітним в міжелекторальний період, що може теж свідчити про поступову трансформацію соціального капіталу в політичний капітал опозиційних партій. Проте варто виділити і сильні сторони розвитку суспільного капіталу: ріст освіти, активний третій сектор, вільний доступ до інформації.

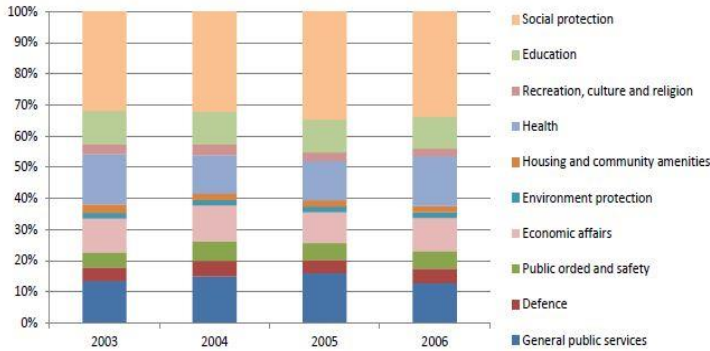
Таким чином, на основі аналізу індикаторів та сучасного політичного процесу в Польщі з'ясовано, що демократизація в країні відбувається на тлі перманентного формування та збереження двох протилежних полюсів. Навколо них вибудовують свої стратегії інші політичні гравці. При цьому сам поділ на «ліві – праві», «правоцентристи – праві» досить умовний і відображає швидше не так релігійні, політичні, соціокультурні розмежування в суспільстві, як властивості політичного поля зберігати дихотомічний характер. Відхилення від демократії збільшує дистанцію між двома конкуруючими / конфліктуючими провладною та опозиційною партіями, що автоматично акумулює потенціал сили полюсу. Тому взаємовідносини між владою та опозицією набувають характеру сили стратифікації та вирівнювання, що дозволяє зменшити «дефіцит демократії» та привести політичну систему в стан рівноваги.

4.2. Сучасні тенденції патерних відносин влади та опозиції в Словаччині

У вересні 2002 р. в Словаччині відбулися чергові парламентські вибори. У них взяло участь 70,1 % виборців. Суб'єктами виборчого процесу стали 25 партій і лише 7 з них подолали п'ятивідсотковий виборчий поріг. РЗДС В. Мечіяра отримала 19,5 % голосів, що виявилось недостатнім для формування нового уряду. 15,09 % отримав Словацький демократичний християнський союз (далі СДХС). Смер з 13,46 % голосами посіла третє місце. До парламенту увійшла КПС з 6,33 % підтримки [261, с. 61]. Партія экс прем'єр-міністра М. Дзурінди СДХС посіла друге місце і досягла успіху у формуванні правоцентристського уряду у партнерстві з Партією угорської коаліції, ХДР і АНО. Владній коаліції вдалося досягнути значного поступу в реалізації секторних реформ в системі охорони здоров'я, шкільництві, в соціальній та податковій системах. Ці реформи, разом з ростом притоку інвестицій, вступом до ЄС та функціонуванням нових галузей промисловості, створили передумови для швидкого економічного зростання на наступному етапі. Відповідно, прогнозований ефект від конвертації економічного капіталу в політичний відтермінувався, але в найближчій перспективі дозволяв накопичити статусний капітал у вигляді бренду «влада, що здійснює реформи». Зростання статусного капіталу відбувалося також за рахунок успішної реалізації зовнішньої політики та вступу країни до ЄС та НАТО в 2004 р.

Владна еліта зробила також ставку на соціальний капітал. Скажімо в 2003–2006 рр. частка видатків з бюджету на соціальний захист населення залишалася найбільшою. *Див. рис. 4.3.* Проте впровадження пакету неоліберальних реформ у багатьох аспектах відбувалося без широкої соціальної підтримки. Більшість соціальних суб'єктів все ще залишалися занадто слабкими і між ними не встановилися міцні горизонтальні зв'язки щоб грати ефективну роль вето гравців.

Структура основних урядових видатків в Словаччині в 2003–2006 рр.

Джерело: Eurostat.

Позитивним ефектом від реформ став ріст іноземних інвестицій та безпрецедентне економічне зростання з 2006 р. Проте уряду так і не вдалося накопичити соціальний капітал в силу незадоволеності населення реформами у сфері охорони здоров'я, соціальної політики та трудових відносин. Уряд не зміг справитися з високим рівнем безробіття та недостатньою пропозицією робочої сили, особливо у регіонах з традиційним та тривалим рівнем безробіття. Хоча порівняно з 2003 р. рівень безробіття у 2006 р. знизився з 17,4 % до 13,3 % [333, с. 25].

По-друге, це впливало з самої природи соціального капіталу, який має властивості приватного блага, котре індивіди використовують та накопичують задля досягнення власних цілей. Відповідно запроваджені реформи не могли відразу дати ефект у вигляді поліпшення якості і доступності освіти. Проте з часом освітній сегмент міг визначально впливати на структуру соціального простору, посилюючи міжособистісну довіру та підтримуючи символічні чи матеріальні обміни. З огляду на те, що ні владна, ні політична еліта не є власниками соціального капіталу, його конвертація в політичний відбувається за конкурентних умов, коли політикам надається більша довіра, певний кредит суспільства за наслідки задекларованої та реалізованої політики. Якщо сума довіри (політичний капітал) перевищує певний мінімум, то політична

інституція є більш конкурентною на політичному ринку і має вищі шанси прийти до влади.

Підтримка політичної сили на рівні соціальних груп та мереж відображає попит та пропозицію на політичному ринку і тому через певний цикл та ж група може знову надати кредит довіри політикам, які дали можливість започаткувати дієву систему частково інституціоналізованих відносин взаємного розпізнання. Подібну циклічність конвертації соціального капіталу в політичний спостерігаємо на прикладі репозиціонування політичних партій в двохвимірній системі координат «влада–опозиція». Прорахунки владної еліти давали шанс опозиційним популістським партіям зорієнтованим на націоналізм та патріотизм. Парламентську опозицію на той час представляли Народна партія – Рух за демократичну Словаччину В. Мечіяра, лівоцентристська популістська Смер–СД та крайньо ліва КПЧ. На думку словацького дослідника Г. Месежнікова «опозиційні партії, особливо найсильніша серед них Смер–СД, в 2002–2006 рр., постійно виявляли незгоду з реформами, займали критичні позиції щодо поступу влади в процесі вступу до ЄС та НАТО, вживаючи при цьому протиінтеграційну риторику» [295, с. 60]. Опоненти звинувачували провладні партії в корупції та клієнтелізмі. Таку конфліктну лінію поведінки парламентської опозиції слід розглядати як частину передвиборчої стратегії. Для її представників було вкрай важливо посилити свої позиції напередодні президентських виборів 2004 р. В результаті кандидат від опозиції В. Мечіар в першому турі отримав найбільшу кількість голосів серед претендентів (32,7 %). У другому турі, з явкою лише 43,5 %, І. Гаспарович виграв з 59,9 відсотками, а словаки відкинули людину, який втягнув їх в міжнародну ізоляцію в 1990-х рр.

Конфліктна лінія поведінки стала перспективною саме для Смер–СД, яка таким чином зберігала статусний капітал (імідж «принципової опозиції»). В силу того, що ріст довіри до влади має тенденцію до падіння, для неї наступив сприятливий момент для нарощування економічного, соціального капіталів за рахунок протестного електорату. Партія, маючи парламентський статус, створила серйозну конкуренцію всередині поля опозиції. Для цього вона поєднувала парламентські та

позапарламентські форми роботи. Дискредитація уряду стала частиною передвиборчої стратегії Смер–СД і мала ціль наростити символічний капітал (опозиція в боротьбі з корупцією). Проте за популістською риторикою приховувалось узгодження інтересів насамперед з певними економічними групами інтересів. Інтереси громадян-довірителів не були пріоритетними.

Відмітимо, що опоненти провладної більшості в цілому не виконували функцію конструктивної опозиції. Натомість цю нішу поступово зайняли представники третього сектору. В Словаччині після поразки В. Мечіяра на виборах 1998 р. сформувалася «неформальна коаліція незалежних «мозкових» центрів», неурядових організацій, освітніх установ та дослідницьких інститутів, які щороку критично аналізували внутрішньополітичне життя, зовнішню політику, економіку та суспільство [36, с. 240]. Будучи політично нейтральними вони виконували функцію суспільного контролю за діяльністю як владних, так і опозиційних інституцій. Це загалом сприяло поліпшенню рівня міжпартійної конкуренції та якості політичних змагань у Словаччині.

В червні 2006 р. в Словацькій Республіці відбулися нові парламентські вибори. Основне питання, що розділяло суспільство і політику було пов'язане з ефективністю основних соціально-економічних реформ, що проводились кабінетом М. Дзурінди. Йшлося, насамперед про масштабні реформи в сфері оподаткування, трудових відносин, соціальної політики, пенсій, охорони здоров'я, державного управління, судової системи і освіти. Словаччина сприймалася як лідер реформ в регіоні. Проте більшість громадян не відчували на собі реальний ефект від цих реформ. Тому вибори проходили в ситуації істотного розколу в громадській думці щодо оцінки загальної ситуації в Словаччині. Соціологічні опитування показали, що лише 47 % респондентів позитивно оцінювали недавні події в країні, в той час як 49 % опитаних вважали, що суспільство рухається в неправильному напрямку. Такі діаметрально протилежні погляди громадян все ж не призвели до високого рівня мобілізації електорату. Рівень виборчої фреквенції становив менше 55 %. Це був найнижчий показник з моменту падіння комунізму. На думку словацької дослідниці З. Буторової «в результаті соціально-економічна

проблематика, а саме – ступінь, в якій держава повинна брати участь в економіці, домінував у виборчій кампанії 2006 р.» [163, с. 1101].

Опозиційні партії в міжелекторальний період намагалися врахувати такі песимістичні настрої виборців та розширити своє електоральне поле. Так Смер – СД поступово змінила свою ідеологію в сторону соціал-демократії, виступаючи з постійною критикою соціальних наслідків політики уряду. Вона висувала гасла сприяння солідарності, справедливості і рівних можливостей. В економічній сфері пропонувала відмінити єдиний податок, обіцяла знизити податки на основні товари (продукти харчування, медикаменти тощо) і ввести прогресивне оподаткування з більш високими показниками для людей з виключно високими доходами і для монополій. Партія також взяла на себе зобов'язання підвищити мінімальний розмір оплати праці, витрати на соціальний захист та охорону здоров'я, а також скасувати непопулярні платежі за медичну допомогу. Деякі з цих передвиборчих гасел впливали з угоди з Конфедерацією профспілок. Профспілки обіцяли підтримати Смер–СД у виборчій кампанії. Натомість, партія взяла на себе зобов'язання виражати їх інтереси у випадку входження до уряду. В такий спосіб їй вдалося переманити виборців від лівої КПС. Приклад Смер–СД демонструє тенденцію до того, що основні парламентські політичні партії починають робити ідеологічну прив'язку на ліво-правому континуумі, намагаючись закріпитись та розширити свій вплив передусім за рахунок конкурентів. Така фіксація позицій дозволяє отримувати політичний капітал у вигляді відносно стабільної підтримки так званих «ідейних» виборців.

СДХС–ДП, як ініціатор більшості реформ, позиціонувала себе в якості провідної реформаторської і проринково орієнтованої політичної сили. Її виборча стратегія зосереджувалась на позитивних результатах проведених реформ. Лідери партії грали на контрастах, пропонуючи виборцям визначитися між продовженням ініційованих реформ, або їх призупиненням, розуміючи під цим підтримку опозиції.

Ще однією групою партій, які працювали в одному електоральному полі, однак мали різний статус, були опозиційна СНП і провладна Партія угорської коаліції. Вони створювалися у відповідь на національні та етнічні проблеми. Перебуваючи при владі, Партія угорської коаліції

сформувала імідж «відповідальної партії», яка керувала країною і проводила політику, з якої всі громадяни (а не лише етнічні угорці) могли відчувати свою політичну суб'єктність. Їй вдалося забезпечити майже таку ж частку голосів депутатів в парламенті як це було зроблено чотири роки тому.

Популістська риторика В. Мечіара в основному ігнорувалася націоналістично орієнтованим електоратом і НП–РЗДС поступово втрачала популярність. Впродовж 2002–2006 рр. вона виконувала роль лояльної опозиції, яка іноді підтримувала на законодавчому рівні законопроекти від уряду М. Дзурінди. Партія намагалась уникнути конфронтації з провладними партіями що в результаті призвело до падіння її підтримки виборцями більш ніж на 10 %. Відмітимо, що раніше РЗДС презентувала себе як широкоспектральний рух. Її нейтральність дозволяла здійснювати популістську політику і лавірувати між націоналізмом та лівоцентризмом, відтягуючи голоси виборців від класичних лівих та правих партій [270, с. 76]. Проте, з розвитком партійної системи та жорсткішою конкуренцією за нішу в політико-партійному спектрі, попередня тактика виявилася неефективною.

СНП вдало цим скористалася, намагаючись акцентувати увагу виборців на словацькій етнічній ідентичності. СНП та НП–РЗДС ставили націоналізм та патріотизм найвищим в ієрархії цінностей з раціонального розрахунку, що конвертація культурного капіталу в політичний відбувається циклічно, а його придбання є валідним результатом. З метою отримання більшого обсягу капіталу ситуативні союзники використовували популізм в якості інструменту, який дозволяв долучити до сукупного капіталу соціальний, символічний та ін.

За результатами голосування ліва популістська партія Смер–СД здобула найбільшу підтримку виборців, вигравши 50 зі 150 місць. Партія СДХС–ДП М. Дзурінди зайняла друге місце, в той час як деякі з її потенційних партнерів по коаліції так і не змогли подолати виборчий поріг в 5 %. СНП отримала 20 парламентських місць, НП–РЗДС – 15 [338]. Такий результат дозволив лідеру Смер–СД Р. Фіцо сформувати коаліцію з крайньо-правою СНП і НП–РЗДС. Парламентську опозицію представляли СДХС–ДП, ХДР та Партія угорської коаліції. Мінімально ви-

грашна коаліція нараховувала 85 депутатів [286, с. 121]. Незважаючи на істотну підтримку в парламенті уряд мав низький ступінь ідеологічної сумісності. При його формуванні бралися до уваги, насамперед, показники кількості місць якими володіли партії.

Спільним знаменником для всіх партій став популізм у різних його формах прояву. Формування урядової коаліції з середовища таких партій не випадкове і мало зовнішньополітичний контекст. Їх лідери керувалися раціональними міркуваннями, що ЄС гарантував вільну міжпартійну конкуренцію для країн що приєдналися. Однак він створював перешкоди для недемократичної практики реалізації влади, особливо на етапі приєднання. Після вступу Словаччини до ЄС, як результат відповідності копенгагенським критеріям, інтенсивність інституційного впливу міжнародних гравців, особливо на партійну політику Словаччини, істотно знизилася. Тому за таких обставин популістські партії не ставили пріоритетом отримання дивідентів від статусного капіталу за рахунок інтегрування в політичне поле ЄС. На рівні стратегій конвертацій капіталів це проявлялося у відкритому ігноруванні чинника міжнародного (або європейського) прийняття (або неприйняття) до своїх коаліційних альянсів радикальних і популістських партій. Це стало однією з основних причин формування правлячої коаліції з середовища «м'яких» і «жорстких» популістів після парламентських виборів 2006 р.

Вибори 2006 р. засвідчили істотні зміни в структурі політичного поля. По-перше, жодна нова партія не увійшла до парламенту. Це свідчило про те, що основні політичні гравці (Смер–СД та СДХС–ДП) в основному визначилися зі своїми союзниками, розділивши між собою сегменти політичного поля. *Див. додаток В.* По відношенню до попередніх виборів то виглядало досить контрастно.

По-друге, відбулося загострення міжпартійної конкурентної боротьби на правій стороні партійного спектру, який залишався досить фрагментованим. Причинами непорозумінь стали, насамперед, розбіжності в підходах щодо релігійних питань та суперництво за лідерство всередині консервативного табору. Характерно, що етнічні питання продовжували формувати партійну конкуренцію з тією ж силою, що і в минулому.

По-третє, істотним чином змінилися партійні преференції виборців. Якщо раніше громадяни висловлювали зацікавленість питаннями, пов'язаними з характером політичного режиму, демократією та націоналізмом, то в 2006 р. більш помітними і рельєфнішими стали, на думку словацького науковця Д. Малової, соціально-економічні проблеми [279, с. 1103]. Зміна пріоритетів виборців дозволила Смер–СД стати єдиною значимою некомуністичною лівоцентристською партією.

Успадкований рівень економічного розвитку створив комфортні умови для нового уряду на чолі з прем'єр-міністром Р. Фіцо. Коаліційний уряд включав учасників які критикували ліберальні реформи і використовував популістські методи звернення до виборців. Так, декларуючи необхідність повного перегляду реформ попереднього уряду правоцентристських партій, на рівні практичної політики це виявлялося в прагматичному поєднанні селективних заходів перегляду попередніх реформ в деяких областях (оподаткування, охорони здоров'я, трудове право, пенсійне забезпечення) і збереження наслідків реформ в інших областях без їх подальшого поглиблення і розробки [295, с. 60]. «Реформа» режиму добробуту під керівництвом Р. Фіцо була далеко не систематична і швидше стосувалася одноразових прямих платежів у вигляді Різдвяних бонусів для пенсіонерів, допомоги при народженні дитини тощо. Проте така політика дозволяла додатково залучити соціальний капітал з середовища соціально незахищених верств населення. В той же час, уповільнення темпів приватизації не сприяло формуванню середнього класу та появі нових економічних груп з середовища іноземних інвесторів як потенційного економічного капіталу Смер–СД.

Маючи доступ до метакapіталу держави партії вдалося накопичити також і статусний капітал, як результат його перерозподілу за рахунок коаліційних партнерів. Смер–СД в особі її лідера Р. Фіцо поступово утверджувалася як надійний захисник словацького національного та державного інтересу. Прем'єр-міністр вдало скористався адміністративним та делегованим політичним капіталом і, будучи керівником вищої виконавчої влади, активно протидіяв претензіям нового угорського уряду щодо надання угорського громадянства для угорців, які проживають за кордоном. Таким чином, Р. Фіцо вдалося заручитися під-

тримкою не лише націоналістично орієнтованого електорату Смер–СД, але й частково СНП і НП–РЗДС.

Накопичення політичного капіталу партією дозволило наростити індивідуальний делегований капітал Р. Фіцо, що надавало процесам конвертації більш парціальний характер, які змінювалися під впливом не лише середовища, але й власних інтенцій індивіда. Міжнародні та вітчизняні експерти, окремі політичні лідери відразу поставили під сумнів стабільність і відповідальність нової коаліції. Зокрема, в жовтні 2006 р., лівоцентристське угруповання ЄС – Партія європейських соціалістів, тимчасово припинила членство Смер–СД у своїй структурі через участь в коаліції з СНП, яку керівництво вважало екстремістською.

Проте коаліція виявилася не лише стабільною, але й популярною впродовж 2007 р. завдяки успадкованій стабільній економіці. Ситуація всередині уряду ускладнилася в листопаді після звільнення прем'єр-міністром призначеного за квотою НП–РЗДС міністра сільського господарства М. Джурена. Кадрові перестановки в уряді спровокували конфлікт між Р. Фіцо і В. Мечіяром, що істотно послабило єдність коаліції [23, с. 134].

У 2008 році, уряд Р. Фіцо де-факто призупинив процес впровадження ліберальних реформ. З того часу стали помітними наступні негативні тенденції: розширення державного втручання в економіку і соціальну політику, кумівство в заповненні державних і громадських посад, збільшення етноцентричного елементу у внутрішній політиці [339]. Правляча коаліція намагалася нівелювати законодавчі ініціативи опозиційних депутатів. З її сторони ставали все більш помітними зусилля, спрямовані на акумуляцію владних ресурсів в країні з метою отримання додаткового політичного капіталу (владних повноважень) для впливу на вирішення соціальних проблем (наприклад, наслідків світової економічної кризи). В якості одного з інструментів для досягнення таких цілей використовувався партійний клієнтелізм. В свою чергу, це призводило до подальшої маргіналізації опозиції і звуження політико-правового поля її діяльності та, відповідно, ослаблення механізмів контролю виконавчої влади. Постійні протистояння між правлячою коаліцією і опозицією, загострення проблем зі встановленням систем

стримувань і противаг мало наслідком погіршення індексу демократії в країні. За даними Британської економічної групи *The Economist Intelligence Unit (EIU)* він опустився з позначки 7,4 в 2006 р. до 7,35 в 2010 р. (максимальний показник 10) [180].

Дефіцит демократії поглиблювала світова економічна криза, яка не минула й Словаччину. Уряд Р. Фіцо не зумів впоратися з її негативними наслідками. Як результат – підвищення дефіциту бюджету з 1,9 % ВВП в 2007 р. до 7,8 % в 2010 р. [280, с. 1123]. Водночас в результаті рейтинг ефективності уряду за даними *The Worldwide Governance Indicators* знизився з 79,02 в 2006 р. до 76,08 у 2010 р. (максимальний показник 100) [357]. Тому опозиційні правоцентристські партії СДХС–ДП і ХДР разом з новоствореними «Свобода і солідарність» (СіС) та партією угорської меншини «Міст–Хід» намагалися максимально скорегувати передвиборні програми і наблизити їх до базової теми виборчої кампанії.

Новостворена технократична за своїм характером, СіС, побудовувала передвиборчу програму з акцентом на антикорупційній тематиці. Вона намагалася позиціонувати себе як ліберальна партія, не дозволяючи «старим» компартійним працівникам і співпрацівникам таємної поліції ставати її членами. Основою соціального капіталу СіС стала молодь і особливо ті, хто вперше прийшов проголосувати. Задля швидкої мобілізації опозиційно налаштованого електорату активно використовувалося онлайн спілкування через соціальні мережі. Одним з результатів таких віртуальних контактів стало залучення молоді до формування електронної петиції щодо проведення референдуму. Отже, політична партія через мобілізацію горизонтальних мережевих структур активно формувала політичну повістку дня, накопичуючи соціальний капітал і тим самим агрегуючи та артикулюючи свої інтереси на виборах. Як бачимо СіС врахувала мінливі характеристики соціального капіталу який набуває в залежності від ситуації різні функціональні форми.

В 2010 р. відбулася третя повна ротація партій при владі на основі виборів. Попередні зміни статусу з провладних на опозиційні відбулися в 1998 та 2006 рр. У свій час С. Гантінгтон запропонував тест на консолідовану демократію, який передбачав дворазову зміну партій

при владі. Третя ротація влади свідчила, що в Словаччина знаходиться саме на такому етапі свого розвитку. Парламентські вибори 2010 р. принесли успіх правоцентристським партіям в якості реакції на незадовільну роботу попереднього уряду. Проте вони показали, що стратегія конвертації капіталів виявилася знову успішною для Смер–СД. Партії вдалося накопичити соціальний капітал за рахунок політики захисту соціальних інтересів, культурний та символічний – за рахунок іміджу захисника національних інтересів. Вона створила яскравий символ-бренд, який був більш доступний для виборців-споживачів, ніж детально розроблена і обґрунтована ідеологічна програма. В результаті рівень електоральної підтримки партії у порівнянні з попередніми виборами партії зріс на 5,65 %. В той же час колишні коаліційні партнери Смер–СД істотно втратили частку націоналістично налаштованих виборців. СНП – 6,6 %, а Партія угорської коаліції відповідно – 7,35 %.

Можна припустити, що Р. Фіцо вдалося залучити в якості ресурсу соціальний капітал. Це зумовлено тим, що постійний притік економічного капіталу з фондів ЄС сприяв поступовому економічному вирівнюванню територій в тому числі найбільш віддалених сільських територій, до яких пішли інвестиції в розвиток інфраструктури. Тим самим стали розвинутішими горизонтальні зв'язки, розвивався середній клас. Відповідно початковий досвід членства Словаччини в ЄС позитивно оцінювався на відносно високому рівні серед більшості населення. У цій ситуації підтримка проєвропейської орієнтації плюс соціальний захист означало б вловити думку більшості, що є характерно для природи популістських партій.

Не дивлячись на те, що Смер–СД здобула найбільшу підтримку виборців набравши 34,8 % голосів, вона так і не змогла сформувати коаліцію більшості. Вибори розчистили шлях для правоцентристського коаліційного уряду на чолі з І. Радічовою. До нього увійшли СДХС–ДП, НДР і дві нові партії – ліберальна Партія свободи і солідарності (далі СіС) і Міст–Хід.

Тогочасна коаліція мала незначну чисельну перевагу над сильною і помірно інтегрованою опозицією (79:71) [354, с. 11]. Відносини між урядом та опозицією подекуди були дуже інтенсивними та різкими і

супроводжувалися періодичними політичними кризами. Причинами стали значна партійна фрагментація парламенту яка призводила до формування мінімально вирашних коаліцій, ідеологічно різнорідного уряду та парламентської опозиції. За таких умов парламентська опозиція залишалась досить ідеологічно та організаційно роз'єднаною і включала в себе політичні партії, що охоплювали політичний спектр від лівих до правих. Складно було говорити про появу конструктивної опозиції, що є невід'ємним елементом західноєвропейських парламентських демократій.

Характерно, що розрив між провладними та опозиційними таборами не проходив традиційною віссю розмежування «ліві – праві», як це зазвичай склалося в інших країнах Вишеградської групи. Однією з причин стали раціональні підходи партійного керівництва до формування коаліцій. Високий рівень фракціоналізації парламенту фактично унеможлилював появу широких коаліцій, натомість сприяв виникненню мінімально вирашних коаліцій. У силу того, що під час їх утворення бралася до уваги, насамперед, чисельність фракцій, то ідеологічна сумісність партій не відігравала роль домінуючого інтеграційного чинника. Нову урядову коаліцію, як правило, формували партії, між якими під час виборів спостерігалось зближення позицій та подібність програмових положень стосовно політики уряду. У результаті, як в провладну більшість, так і в парламентську опозицію, входили різні за назвою політичні партії зі схожою ідеологічною складовою та електоральною базою. З огляду на те, що парламентська діяльність тісно пов'язана з підготовкою до нових парламентських виборів, то прив'язка до своїх союзників унеможлилювала перехід партій у табір опонентів. Це априорі перешкоджало формуванню урядових коаліцій за ідеологічною ознакою. Така ситуація створювала оптимальні умови для появи при владі партій з досвідом урядування.

В країні поступово вимальовувалася нова міжпартійна модель взаємодії між парламентською та позапарламентською опозицією, яка з електорального періоду переносилась на міжелекторальний. Такий характер стосунків дозволяв чіткіше окреслити дисконтинуацію між політичними силами в розрізі «провладні – опозиційні». Узгоджені під

час виборів дії робили стосунки між політичними партнерами в статисти провладних більш прогнозованими, що надавало політичному процесу рис передбачуваності.

У той же час, в дихотомії «уряд – парламентська опозиція» простежувалися тенденції до набуття цими відносинами певної розмитості та непрозорості. Йдеться про вплив економічного капіталу в структурі сукупного капіталу партій, що проявлявся в посиленні політичної суб'єктності партій підприємницького типу та взаємозалежності бізнесу та політики. Їх створювали безпосередньо бізнесмени або лідери, котрі отримували від них фінансування. До виборів такі бізнес-партії, як правило, займали критичну позицію щодо уряду. Таку опозиційність можна також вважати технологічним прийомом, використання якого підвищувало ефективність мобілізації розчарованого діяльністю уряду електорату. Прихід до влади нових політичних партій у вигляді індивідуальних проєктів можна пояснити «втомлюваністю» виборців від постійної ротації влади, розчаруванням від невисокої ефективності урядової діяльності та пошуком «нових облич» в політиці. Можна погодитися з Я. Ярошем, що «за відсутності сталої соціальної бази й мінливості процесів політичної структуризації політичні партії є переважно не виразниками інтересів певних соціальних груп, а технологічними проєктами фінансово промислових груп, зростання кількості яких корелює з початком чергової електоральної кампанії» [131, с. 2].

З приходом до влади лідери бізнес-партій намагалися отримати ренту від вкладених політичних інвестицій через використання непрозорих схем розподілу метакapіталу держави, що посилювало такі негативні для демократизації явища як корупція та клієнтелізм. Тому бізнес-партії намагалися увійти не до опозиції, а до складу парламентської більшості. Ідеологія для подібних партій відігравала другорядну роль і залишалась ефективним засобом приходу до влади. За своєю характеристикою це партії лідерського типу які не потребували внутрішньопартійної демократії так як програмними документами не передбачалися механізми ротації в керівних структурах партії, а призначення на посади ставало реальною практикою. Бізнес-партії не були вкоріненими в громадянські суспільні організації або соціальні рухи. Одним з

прикладів є Свобода і солідарність. Вона була утворена в 2009 р. Р. Суліком – колишнім власником середнього підприємства «*Fax & Copy*», який до того часу не проявляв значну активність в політичному житті. Окрім нього, партію фінансували ще три середні підприємці, які не були зацікавлені в розширенні членства. В 2009 р. партія нараховувала лише 100 членів, а в листопаді 2016 р. її чисельність зросла до 170. Як слушно зазначає словацький вчений Ю. Марушяк, «успіх на парламентських виборах та навіть участь в уряді не спонукає такі партії створювати територіальні структури або вдосконалювати механізми внутрішньої демократії» [285, с. 179]. На відміну від Смер та Міст–Хід, які активно здійснювали організаційну розбудову як на загальнонаціональному так і на регіональному рівнях, СіС істотно не була в цьому зацікавлена.

Після парламентських виборів 2010 р. в Словаччині утворилася нова конфігурація партійної системи, яка включала в себе потужну Смер–СД, дві середні партії (СДХС–ДП і СіС) і три менші партії (ХДР, Міст–Хід і СНП). В даний період «в країні залишався розділ партійної системи на два блоки з різним характером: блок національно-популістських партій, до якого входили Смер–СД та СНП і блок програмових партій, які утворювали СДХС–ДП, СіС, ХДР та Міст–Хід [295, с. 68]. Ця роздільна лінія істотною мірою впливала на природу міжпартійних відносин, включаючи використовувані стратегії коаліції, а також доступ партії до влади, їх політичний стиль та прихильність до певного типу політичної культури.

10 березня 2012 р. Смер–СД здобула переконливу перемогу на дострокових парламентських виборах, отримавши 83 місць в парламенті зі 150. Залучившись підтримкою лівих виборців вона домоглася підтримки 44,4 % голосів виборців. При цьому рівень виборчої фреквенції становив 59 % [163, с. 1098]. Це дозволило Смер–СД сформувати однопартійний уряд на чолі з Р. Фіцо. Прихід партії до влади не випадковий. На фоні інших структур з досить низьким рівнем організаційної розбудови, Смер–СД вдалося створити розгалужену мережу на трьох територіальних рівнях – національному, регіональному та окружному. Географія поширення партії відображала політичні та адміністративні

регіони країни. Лише на півдні Словаччини, де чисельно переважали етнічні угорці, вона діяла менш активно [281, с. 6].

Успіх Смер–СД у значній мірі залежав від високого рівня централізації, що дозволяло при мінімальному рівні партійної демократії уникнути внутрішньої опозиції та фракціоналізації. Це партія лідерського типу згрупована навколо харизматичного Р. Фіцо. Він здійснював безпосередній контроль над територіальними партійними підрозділами, включаючи відбір кандидатів на вибори різних рівнів.

Смер–СД виявилася дуже ефективною у залученні нових виборців за рахунок ефекту «файлу Горили» – документу, який просочився в пресу і опосередковано вказував на високий рівень політичної корупції під час останнього уряду М. Дзурінди у 2005–2006 рр. Оприлюднення документу призвело до масових політичних протестів в грудні 2011 р. При цьому партія провела потужну виборчу кампанію, яка фокусувалася на критиці правоцентристських партій через брак компетенції в уряді та низьку спроможність піклуватися про соціально незахищені суспільні верстви.

Однопартійний уряд мав досить слабку і роздроблену парламентську опозицію. Перешкодою для її об'єднання та реалізації контрольних функцій стала правляча Смер–СД, яка, маючи абсолютну більшість голосів в парламенті, постійно відкрито здійснювала спроби її послабити. Останнє, зокрема, проявилася в порушенні процедурних процесів через нехтування законними вимогами опозиційних депутатів.

Роздробленість опозиції та досить потужні позиції Смер–СД можна пояснити розстановкою суспільно-політичних сил. На той час партійна система Словаччини залишалася попри відкритість досить фрагментованою. Домінуюча на лівому фланзі партійного спектру Смер–СД, фактично не стикалася з реальною конкуренцією зліва. Серед правоцентристських партій спостерігалася відсутність потужних структур. Партія М. Дзурінди СДХС–ДП поступово втрачала своїх депутатів в парламенті, частина з яких виходила з її лав або змінювала партійну приналежність. Процес відбувався на фоні посилення впливу партії «Мережа», заснованої колишнім членом ХДР Р. Прохазкою. Під час президентських виборів 2014 р. він став третім найуспішнішим кандидатом, на-

бравши 21 % голосів у першому турі. Деякі уламки від «старих» правоцентристських партій сприяли появі нових індивідуальних проєктів (Нова, Зміни, Скок). За рахунок підприємницьких партій відбулося зростання рівня фрагментації правоцентристського табору [18, с. 19].

Істотно перешкоджала позитивній динаміці демократизації діяльність популістських партій. Зокрема, Смер–СД з метою збереження сукупного капіталу, в основі якого був делегований партійний капітал та особистий символічний капітал її лідера Р. Фіцо, використовувала «жорсткі» варіанти популізму [294, с. 9]. Він проявлявся у питаннях зовнішньої політики та прав меншин; нечіткій та неоднозначній політичній програмі, декларації щодо «популярного» характеру власної політичної лінії, а не конкретних пропозицій щодо політики. Такий популізм дозволяв залучати ширший діапазон різних видів капіталів, яким володіли виборці. Основною конвертаційною стратегією Р. Фіцо стало інвестування власних ресурсів для отримання політичного капіталу, делегованого як посадою лідера партії, так і пізніше прем'єр-міністра. При цьому за даними соціологічних опитувань спостерігалось збільшення символічного капіталу та капіталу особистої популярності лідера.

В цей період в Словаччині значну роль у сукупному капіталі владної та опозиційної еліти продовжував відігравати економічний капітал. Йдеться насамперед про тенденцію до створення бізнес-партій та виокремлення нових опозиційних еліт. У 2012 р. до парламенту увійшла партія «Звичайні люди та незалежні особистості» (далі Олано) під керівництвом бізнесмена І. Матовича. Одночасно діяла праворадикальна партія Котлеба – Народна партія «Наша Словаччина» під керівництвом бізнесмена та мільйонера Б. Коллара. Проте економічний капітал партій мав скоріше прихований, латентний характер і залишався необхідним фінансовим ресурсом партії з подальшим обміном на політичний капітал. Натомість ці партії в міжелекторальний період для збільшення сукупного капіталу обрали опозиційну стратегію беручи до уваги, що символічний капітал є визначальним для отримання кредиту на владу від населення у формі політичного капіталу. Однак, на той час в партійній системі Словаччини домінуючими залишалися партії з розгалуженою організаційною структурою та чітко окресленою ідеологією.

«Бізнес-партії», а також підприємницькі партії, не маючи чіткої ідеологічної позиції та стабільної електоральної бази, в пошуках прихильності нових виборців змушені були укладати нові вигідні політичні союзи з сильнішими традиційними партіями.

Інституційна нестійкість партій за їх високої електоральної волативності змушувала й «стандартні» партії запозичувати нові виборчі технології в бізнес-партій в силу їх значної конкурентоспроможності. Підвищення електоральної підтримки партій, які керувалися моделлю «бізнес-фірми», а також проникнення практики підприємницької діяльності в діяльність інших політичних партій, спровокувало нові політичні конфлікти в Словаччині. Напередодні парламентських виборів у березні 2016 р. представники правлячої партії Смер–СД, як і спікер Національної ради Словацької Республіки П. Пеллегрині, інтерпретували ці тенденції як конфлікт між «стандартними» та «нестандартними» політичними партіями [285, с. 194].

Значну вагу в структурі сукупного капіталу ряду популістських партій націоналістичного спрямування займає капітал міжнародної підтримки. Йдеться, насамперед, про Росію, яка в такий спосіб намагається посилити свій вплив на метакapітал держави у випадку отримання такими партіями владного ресурсу. Країна має власні геополітичні інтереси в Центрально-Східній Європі. Цей регіон для неї є стратегічним в плані надання можливостей для опосередкованого втручання в загальноєвропейські та трансатлантичні інституції шляхом проникнення в економічне, політичне та інтелектуальне середовище окремих країн. Росія зацікавлена в експорті економічного, символічного, соціального та культурного капіталів у прямій та опосередкованій формі та перетворенні його в політичний капітал мезорівня. Останній дозволяє їй впливати на прийняття вигідних політичних рішень шляхом поєднання дипломатичного тиску, особистих і професійних контактів, економічних преференцій і енергетичної залежності. Припускаємо, що проникнення економічного та культурного капіталу з Росії здійснювалось через соціальний капітал, свого роду мережу зацікавлених осіб, яким вигідна підтримка економічних і культурних контактів. Такі контакти базуються скоріше на фінансових вигодах, ніж на ідеологічних або політичних

переконаннях. Проте з огляду на можливості конвертації економічного капіталу в політичний це дає змогу Кремлю здійснювати політичний вплив на певних чиновників та уряди, ускладнюючи вироблення єдиних позицій ЄС та НАТО, а також сприяє міжнародному співробітництву Москви.

Привабливі ділові контракти, пожертвування на політичні кампанії а також різні форми фінансової корупції дозволяють В. Путіну застосовувати політичні важелі впливу та переконувати ключових політиків підтримувати російські інвестиції. Зокрема в енергетичному секторі Словаччина істотно залежить від постачання природного газу з Росії, яке становить близько чверті від її загального обсягу. В 2002–2006 рр. під керівництвом правоцентристського уряду М. Дзурінди були задіяні значні російські інвестиції в Словаччині. Це включало приватизацію нафтопровідної компанії «*Transpetrol*» російським ЮКОСом та «*Cargo Slovakia*» іншим російським інвестором. Досить конroversійним є словацько-російський спільний проект побудови ширококоліїної залізниці.

Анексія Росією Криму та причетність до військових дій на Сході України мали наслідком введення в 2014 р. економічних санкцій проти Росії зі сторони ЄС. Це змусило В. Путіна переглянути стратегію по відношенню до держав Вишеградської групи з метою відновлення попередньої схеми конвертації економічного капіталу в політичний та посилення свого впливу в регіоні. Сприятливою обставиною для таких намірів є відмінності між країнами в підходах щодо східної політики та реакції на напад Росії на Україну. Варшава більш наполеглива у фокусуванні політики ЄС і НАТО і розглядає трансатлантичні відносини як першочергові. Навпаки, Угорщина, Словаччина та Чехія є більш обережними. Всі три уряди певний час не наважувалися підтримувати санкції проти Москви з економічних причин, особливо там, де існувала висока залежність від енергопостачання з Росії.

Деякі уряди Вишеградської групи зосереджують увагу на своїх безпосередніх національних інтересах, а не на більш значних довгострокових стратегічних розрахунках. Агресивні дії Росії щодо України не переконали Угорщину розірвати контракт з Росатомом на модернізацію та розширення атомної електростанції в Пакші. В свою чергу прем'єр-

міністр Словаччини Р. Фіцо навіть виступив проти ідеї посилення американської військової присутності в Центральній Європі. Він також залишив за собою право накладати вето на подальші санкції ЄС, якщо вони завдадуть шкоди економічним інтересам Словаччини.

Розглядаючи багаточисельні ідеологічні та персональні зв'язки між російськими бізнесменами, політиками, дипломатами та організаціями країн Вишеградської групи, вчені П. Креко, Л. Гіурі та Е. Згут зробили припущення, що вони не є випадковим. На їх переконання «такі зв'язки Кремля та підтримка сепаратистських, ревізійоністських та ультра націоналістичних організацій мають на меті підірвати регіональну стабільність і в основному послабити зв'язки з Україною» [259, с. 9]. Характерно, що більшість праворадикальних організацій раніше зосереджувалися переважно на питаннях етнічних, релігійних та сексуальних меншин. Однак після української кризи вони перенаправили свою увагу на геополітичні проблеми. Ці організації не агітують відкрито проти НАТО та ЄС, а скоріше намагаються проявляти особливу симпатію авторитарному режиму В. Путіна в Росії, розглядаючи його як ідеологічну та політичну модель, котру варто запозичити та одночасно проявляючи в риторичі та діях негативне ставлення до України. Однією з таких НУО є *Slovak Revival Movement*, яка має тісні зв'язки з російськими націоналістичними організаціями «Народний Собор», «Стяг», «Доброволец». Тим самим через неурядові громадські організації, як свого роду соціальні мережі відбувається вплив на формування громадської думки. При цьому в якості ресурсу використовуються довготривалі слов'янські настрої серед словацьких політиків та інтелектуалів. Проросійський табір включає в себе ортодоксальних комуністів, євроскептиків, радикальних націоналістів, популістів та різні антизахідні сили.

Опосередкований зв'язок з російським економічним капіталом простежується і в деяких популістських партіях націоналістичного спрямування, які скористалися розколом в громадській думці щодо оцінки введення санкцій проти Росії. Частина населення вважала, що такі дії негативно позначаються на економіці країни, яка мала налагоджені економічні відносини з Росією. Саме прихильністю такого типу електорату скористалася популістська партія СНП. Після 2014 р. вона поси-

лила антиєвропейську риторичку, пов'язуючи конфлікт в Україні з експансіоністською політикою ЄС. В 2016 р. в партії різко зросла кількість прихильників. На парламентських виборах 5 березня за неї віддали голоси 8,64 %, що дозволило отримати 15 зі 150 мандатів у парламенті.

4.3. Влада та опозиція як чинники демократизації політичної системи Чеської Республіки

Одним з наслідків вступу Чеської республіки до ЄС в 2004 р. стало створення ще одного центру міжпартійної конкуренції – Європейського парламенту. Вхідження до нього дозволяло партіям конвертувати політичний та статусний капітал національного рівня у їх наднаціональні аналоги, в той же час накопичуючи капітал міжнародної підтримки як свого роду індикатору перетікання політичного капіталу (довіри) до політичних партій. Вибори обумовлювали зміни структури відносин «влада – опозиція», даючи шанс опозиційним партіям отримати владний ресурс в рамках ЄС або зафіксувати позиції провладних партій.

Екзогенний чинник також впливав на урядову стабільність. Восени 2004 р. в країні загострилася парламентська криза. Вона була зумовлена поразкою правлячої партії ЧСДП на перших виборах до Європейського парламенту. До цього додалася роздробленість правлячої фракції, що мало наслідком відставку прем'єр-міністра В. Спідла та уряду. Сформована однопартійцем С. Гросом коаліція зменшувала шанси на серйозні реформи в найближчому майбутньому. Діяльність прем'єр-міністра швидко поставила під сумнів ефективність кадрових рішень, реформування поліції та економічної політики, які, у поєднанні з крихіткою коаліції, ускладнювали уряду подолання головних недоліків системи: відсутність прозорості та ефективного регулювання, низької громадянської активності та політичної участі.

Уряд С. Гроса так і не вдалося справитися з корупцією. Владна еліта, з одного боку, породжувала і структурувала практику реагування на випадки корупційних дій зі сторони не владних суб'єктів на макрорівні. В той же час, вона залишала за собою негласне право отримання економічної ренти від дій в більш значимих масштабах. Перетин полі-

тичних та економічних інтересів ставав предметом спекуляцій у вищих ешелонах влади, що частково пояснюється відсутністю прозорості у великих угодах. В експертній оцінці міжнародної організації «*Transparency International*» щодо розповсюдження у політичному полі країни клієнтарно-патронажних стосунків обґрунтовується думка, що клієнтелізм у призначенні державних контрактів, переважає на багатьох рівнях державного управління країни [240]. Підтверджують такий висновок і результати зовнішнього аудиту державних закупівель, проведених у Празькій ратуші у 2003 р. Вони показали, що всі 133 перевірених контракти були незаконними [150]. Незважаючи на виявлені Вищим аудиторським бюро масові порушення та перевитрати на різні урядові контракти, політики ігнорували дані висновки. Чинне законодавство навіть не дозволяло даній інституції вводити санкції проти чиновників.

Проте в процесі вступу Чехії до ЄС наприкінці 2003 р. парламент ухвалив новий закон про державні закупівлі. Він мав на меті посилити контроль за корупцією та гармонізувати законодавство з Європейським Союзом. Закон встановлював додаткові виключення з правил закупівель та обмежував подання апеляцій на рішення, що вимагало сплати відносно високих адміністративних зборів та додаткової плати зі сторони особи, що подала апеляцію.

Також проблематичною залишалася нездатність уряду прийняття ефективного законодавства щодо врегулювання конфлікту інтересів чи лобістської діяльності в системі виконавчої та законодавчої влади. Загалом населення вважало, що політики отримують фінансові вигоди від свого статусу і використовують вплив в незаконних цілях. За даними соціологічного опитування, проведеного *Eurobarometer* в 2004 р., лише 18 % опитаних довіряли трьом політичним інститутам (парламенту, уряду та політичним партіям) [320, с. 19]. *Див. табл. 4.2.*

Таблиця 4.2

**Рівень довіри політичним інститутам
в країнах Центрально-Східної Європи в 2004 р.**

<i>Країна</i>	<i>Рівень довіри парламенту, уряду, політичним партіям (у %)</i>
Болгарія	13
Польща	6
Словакія	15
Словенія	23
Угорщина	24
Чехія	18

Джерело: Public opinion in the European Union. Eurobarometer. 2004. с. 19.

Критики також вказують на тривалу практику призначення політичними партіями осіб на службу в державному управлінні, навіть на нижчих рівнях, і наглядових радах компаній, що частково належать державі. Таким чином партія влади намагалася зберегти політичну впливовість неформальних інститутів, які базуються на клієнтарно-патронажних зв'язках та особистій лояльності. Дані патримоніальні принципи хоч і не домінують над формальними, проте все ж залишаються важливим чинником конвертації політичного та статусного капіталів в економічний у вигляді ренти. Можна припустити, що вони є значущими в діяльності акторів на загальнодержавному та регіональному рівнях.

Проблема корупції в країні носила системний характер та істотним чином не змінювалася в процесі перманентної ротації влади. За даними *Freedom House* індекс корупції в 2004 р. зафіксовано на рівні 3,5. В 2009–2013 рр. він знизився до 3,25. Проте з 2014 р. відбулося поступове зростання показника до позначки 3,5. *Див. табл. 4.3.*

Чеська Республіка в демократичному транзиті. Аналіз базових індикаторів (за даними Freedom House)

NIT Edition	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
National Democratic Governance	2.75	2.75	2.75	2.75	2.75	3.00	2.75	2.75	2.75	3.00
Electoral Process	1.50	1.50	1.25	1.25	1.25	1.25	1.25	1.25	1.25	1.25
Civil Society	1.50	1.75	1.75	1.75	1.75	1.75	1.75	1.75	2.00	2.00
Independent Media	2.25	2.50	2.50	2.50	2.50	2.75	2.75	2.75	2.75	2.75
Local Democratic Governance	1.75	1.75	1.75	1.75	1.75	1.75	1.75	1.75	1.75	1.75
Judicial Framework and Independence	2.25	2.00	2.00	2.00	1.75	1.75	1.75	1.75	1.75	1.75
Corruption	3.25	3.25	3.25	3.25	3.25	3.50	3.50	3.50	3.50	3.50
Democracy Score	2.18	2.21	2.18	2.18	2.14	2.25	2.21	2.21	2.25	2.29

Примітка: за даними Freedom House.

Джерело: Nations in Transit 2018. Czech Republic. Freedom House.

Перманентне відтворення після «розриву» з комунізмом «спадщини минулого» у вигляді неформальних мереж та патрон-клієнтських практик з боку як владних, так і опозиційних елітних груп, свідчило про спільні (можливо і узгоджені) взаємовигідні раціональні стратегії накопичення соціального капіталу макрорівня. Результативність боротьби з корупцією є одним з індикаторів демократизації політичної системи в напрямку впровадження нових стандартів управління, підзвітності та прозорості урядових рішень та дій, а також поліпшення якості самої демократії. На той час Чехія нагадувала повністю функціонуючу демократію, стабільну і прогнозовану, з ефективними механізмами стримувань і противаг, але вона не мала лідерського потенціалу, спроможного здійснювати зміни, необхідні для підвищення ефективності, підзвітності та транспарентності влади. В результаті, рейтинг національного демократичного управління зупинився на рівні 2,50, що є посереднім для консолідованої демократії.

Після парламентських виборів 2006 р. в країні настала політична криза, зумовлена неможливістю сформувати як лівий, так і правий уряд. Ліві партії ЧСДП, КПЧМ і правоцентристські ГДП, ХДС–ЧНП,

Зелені контролювали по 100 місць. Попри те, що президент В. Клаус призначив прем'єр-міністром М. Тополанека від ГДП, правлячий кабінет міністрів перебував у вкрай хиткому становищі. Політична ситуація в Чехії відзначалася постійною боротьбою між слабким правочентристським коаліційним урядом та посиленою опозицією сформованою навколо ЧСДП та КПЧМ, а також зростаючими внутрішніми розбіжностями у великих політичних партіях. Два основні розриви міжпартійної боротьби та внутрішні розбіжності в партіях мають під собою політичний контекст і стосуються підходів до реалізації економічних реформ в сфері пенсійного забезпечення та охорони здоров'я, дебатів про глибину процесу європейської інтеграції. Цей політичний розвиток супроводжувався постійно зростаючим розчаруванням громадян політичними партіями та діяльністю уряду.

Вибори дозволяють продемонструвати як позначається на якості демократії зміна партій при владі і як загалом змінюється метакапітал держави. Соціал-демократи, які очолювали уряд з 1998 р. по 2006 рр. втратили частину політичного капіталу на фоні посилення ГДП. Така ротація в цілому призвела до покращення якісних параметрів демократії. За даними *ВТІ* рівень державності не змінився впродовж 2003–2010 рр. і досягнув найвищих 10 балів. *Див. табл. 4.4.* Цей індикатор включає в себе створення, функціонування та консолідацію демократичних структур. Конституційний порядок не зазнав істотних змін після запровадження в 1996 р. верхньої палати (сенату).

Таблиця 4.4

**Оцінка стану демократизації в Чеській Республіці
(за даними Фонду Бертельсманна)**

<i>Роки</i>	<i>2003</i>	<i>2006</i>	<i>2008</i>	<i>2010</i>
Державність	10,0	10,0	10,0	10,0
Політична участь	10,0	10,0	10,0	10,0
Верховенство права	10,0	9,0	9,3	9,5
Стабільність демократичних інституцій	10,0	9,5	9,5	10,0
Політична та соціальна інтеграція	10,0	8,8	9,0	9,5
Загальний стан демократичного прогресу	10,0	9,5	9,5	9,8

*Примітка: шкала ранжується від 1 (найнижчий показник) до 10 (найвищий).
Джерело: Bertelsmann Stiftung 2003, 2006, 2008a, 2010b. ВТІ.*

Дані таблиці демонструють стабільну динаміку політичної участі, яка є найвищою в регіоні. Для *VTI* це один з ключових критеріїв політичної трансформації, котрий засвідчує наявність політичної свободи, що включає вільні вибори. Політична участь також передбачає право політичної організації впливати на процес прийняття рішень; можливість для політичних партій, НУО та груп громадян представляти свої інтереси та інтереси своїх членів.

В країні гарантується право на об'єднання в різноманітні громадські організації та територіальне представництво інтересів громадян. Хоча спостерігаються досить слабкі зв'язки між політичними партіями та групами інтересів під час законодавчого процесу. В той же час таблиця 4.3 демонструє негативну динаміку в діяльності соціал-демократів в галузі верховенства права. У порівнянні з 2003 р. в 2006 цей показник знизився на 10 % (з 10,0 до 9,0). Проте після виборів 2006 р. зафіксовано позитивні зміни. В 2008 р. він дорівнював 9,3, а в 2010 – 9,5.

Хвилеподібна динаміка простежується і в таких індикаторах як стабільність політичних інституцій та політична та соціальна інтеграція. Щодо першого, то він відображає певну фрагментацію та поляризацію партійної системи, в якій домінують ЧСДП та ГДП та вирізняються п'ять-шість парламентських партій, які відображають весь спектр політичних ідеологій. *Див. додаток Г.* Нестабільність в діяльності партій лежить в площині не стільки конфліктності міжпартійних взаємин, скільки низького рівня партійного членства. Чехи мають низьку партійну ідентифікацію та невисокий ступінь підтримки політичних партій. Тому з метою збільшення соціального капіталу, отримання більшої підтримки та залучення нових членів, партії намагаються мобілізувати громадян, допомагаючи різним організаціям, зокрема клубам пенсіонерів чи жіночим клубам. Під час виборів вони включають до своїх регіональних виборчих бюлетенів значну кількість позапартійних.

Стабільність функціонування політичних інституцій залежала також від рівня професіоналізму партійної еліти. В даному випадку можна говорити про конвертацію культурного, символічного капіталу та капіталу особистої популярності в політичний. Даний процес тісно пов'язаний з трансформацією політичних еліт. В перехідний період вона складала-

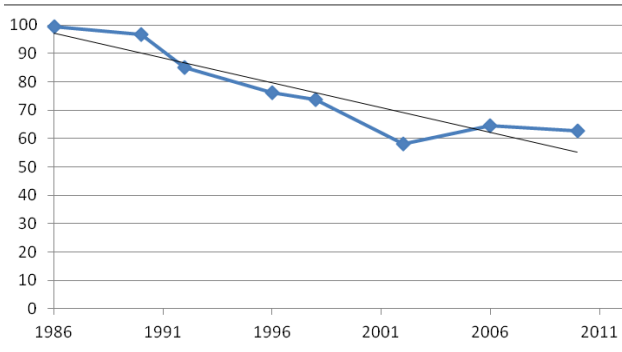
ся з трьох досить розрізнених груп. До першої віднесемо реформістів періоду Празької весни, представників культурної інтелігенції разом зі студентами-лідерами кінця 1980-х рр. та лояльними до нового режиму кадрами з комуністичної партійної номенклатури. У середині 1990-х рр. вони зійшли з політичної арени і були замінені представниками так званої «сірої зони», тобто в основному тих, які не брали участь в публічній сфері за комуністичного режиму або відігравали в ньому незначну роль. Спостерігався перехід від аматорства до професійної політики. Тим самим досягнуто стабілізації процесу рекрутування політичної еліти, про що свідчить високий фаховий рівень обраних депутатів [275, с. 15].

Стабілізації політичних інституцій сприяла демократизація виборчих процедур. Всі вибори були чесними та прозорими, а учасники дотримувалися правил. Проте з 2003 по 2006 рр. індикатор стабільності знизився відповідно з 10,0 до 9,5. Такі зміни продиктовані труднощами, що виникли у створенні коаліції більшості. З того часу обговорювалася зміна виборчого законодавства. Питання ще більше ускладнилося після остаточного результату парламентських виборів 2006 р., коли впродовж семи місяців уряд меншості не міг отримати довіру в парламенті.

В той же час специфікою партійної системи залишалася фрагментована політична сцена та низька здатність досягнення політичного консенсусу в парламенті. Зокрема, під час президентських виборів 2008 р. лише в третьому турі 281 народний депутат (200 депутатів та 81 сенатор) переобрали президента В. Клауса на другий термін. Президентські вибори ще раз продемонстрували чітке розмежування в біполярному політичному полі. Провідна партія коаліційного уряду ГДП та частково християнські демократи підтримували В. Клауса. Зелені, будучи частиною тодішньої правлячої коаліції, разом із соціал-демократами спільно підтримували Я. Швейнара.

Боротьба за метакapітал держави між двома блоками партій відбувалася на фоні загального зниження суспільних настроїв щодо участі у публічній сфері. Це виражалось не лише в критичному ставленні громадян до партій, а й в поступовому падінні явки виборців в 1992–2002 рр. *Див. рис. 4.4.*

**Рівень виборчої активності громадян Чеської Республіки
під час виборів в Палату депутатів в 1986-2010 рр. (у %)**

Примітка: в 1986 та 1990 рр. подано дані до Чеської народної Ради. З 1992 р. – до Палати депутатів.

Джерело: опрацьовано автором за Balík S., Hloušek V, Holzer J. *The political system in the Czech Republic...* P. 15–16.

Якість демократизації політичної системи залежить також і від дотримання в державі принципу верховенства права. Аналіз даного індикатору показує, що чеська судова система зіткнулася з корупцією. Підтвердженням є дослідження *Transparency International* 2009 р. згідно з яким її віднесено до третьої найвищої категорії корупції серед судових систем світу.

Аналіз демократизаційних процесів в Чеській республіці буде неповним без характеристики соціального капіталу. Одним з його видів є діяльність громадських організацій, які створюють на макрорівні мережі та відносини і тим самим дають можливість співпрацювати та діяти узгоджено. Зростання різноманітних неурядових організацій, асоціацій, фондів може свідчити про ріст соціального капіталу. Сектор НУО можна розглядати з економічних та політичних перспектив. Між ними не обов'язково існує чітке розмежування, а навпаки, вони взаємно перетинаються. З економічної точки зору існування та розвиток даного сектору є інституційною відповіддю на недоліки держави та ринку. Громадські організації вивчають запити, проблеми та заповнюють нішу реалі-

зуючи різноманітні соціально-економічні проекти. У громадянський сектор виділяються значні фінансові ресурси. Як і інші форми бізнесу, особливо малий і середній, значна частина волонтерських організацій і фондів до того ж є економічно активними. Вони займаються продажем продукції або наданням платних послуг. Неприбутковий сектор, разом з прибутковим (комерційним), є частиною національної економіки і спроможний мобілізувати значні людські ресурси.

НУО мають по своїй природі аполітичний характер. Згідно з класифікацією Європейської комісії, однією з ознак НУО є незалежність, особливо від уряду та інших органів державної адміністрації, політичних партій та комерційних організацій [267, с. 16]. Проте громадянський сектор відіграє посередницьку роль в просторі між державою та ринком, владою та суспільством, задовольняючи потреби та інтереси громадян. При цьому він реалізує компенсаторну функцію, зменшуючи соціальну напруженість та гостроту політичних конфліктів. Це досягається шляхом надання можливості громадянам брати активну участь у діяльності різноманітних НУО та збільшення ступеня обізнаності щодо їхніх прав та обов'язків. Виражені в діяльності організацій побажання та вимоги громадян можуть поступово набувати характер політичних вимог, які потім стають частиною політичного процесу [317, с. 48]. Припускаємо, що розвинута мережа громадянської активності є чинником демократизації політичної системи.

НУО здатні діагностувати та пропонувати як на макро- так і на мікрорівні варіанти виправлень недоліків в окремих секторах, що є свого роду реакцією на негнучкість держави реагувати на нові потреби. Уряди часто бракує достатньої інформації для прийняття ефективних рішень щодо оптимального розподілу ресурсів. Одним з інституційних бар'єрів є власний бюрократичний апарат. Бюрократія, як раціональний суб'єкт, виробляє товари та послуги через державу в кількостях, що перевищують соціально оптимальний рівень, але потім не несе витрат на власні (часто неефективні) рішення. З цієї точки зору НУО в ідеалі мали б становити для конкуруючих політичних партій соціальний та економічний капітал як свого роду інструмент проникнення в мережу громадянського суспільства з ціллю політичної мобілізації та отримання політично-

го капіталу у вигляді довіри. Проте така схема виявилася не життєздатною в Чехії з ряду причин. Однією з них стали суперечливі тенденції в структурі НУО. З одного боку, відбувалося розширення сектору громадянських організацій. За даними державного реєстру, у квітні 2017 р. функціонувало близько 130 тис. НУО, що на 6 000 більше, ніж на кінець 2014 р. [343].

З іншого боку, ріст відбувався на хвилі зниження рівня довіри до них. Згідно з опитуванням, проведеним Центром досліджень громадської думки Інституту соціології Академії наук Чеської Республіки (CVVM) у березні 2017 р., лише 36 % респондентів довіряли таким організаціям, 51 % висловили недовіру, 13 % не змогли чітко визначитися. Це не набагато нижче ніж результати попереднього опитування, проведеного у вересні 2014 р., коли 48 % респондентів довіряли НУО, а 36 % – ні [184].

Громадськість ставила під сумнів безкорисливість мети НУО. Їх образ погіршувався через пряму підтримку політичних партій. Іншим проблемним аспектом є невисокий рівень транспарентності в діяльності багатьох НУО, роль їхніх керівних органів часто незрозуміла, а щорічні звіти не надають всебічної та змістовної інформації про внутрішнє управління або фінансові аспекти (наприклад, операційні витрати) [166]. Відзначимо, що в країні так і не створено ефективну модель правового регулювання діяльності неурядових громадських організацій. Йдеться, передусім про непрозорий механізм фінансування, недосконалу податкову політику щодо неурядових організацій. Тому станом на 2011 р. у Чехії на 199 громадян припадає лише одна НУО [119, с. 20]. Характерно, що в країні спостерігалася негативна динаміка розвитку громадянського суспільства. За даними *Freedom House* країна опустилася в рейтингу з 1,5 в 2009 р. до 2,0 в 2017 р. *Див. табл. 4.4.*

Інституційний та структурний розвиток чеського громадянського суспільства зростав з точки зору кількості нових інституцій, проте якість громадянської культури все ще залишала бажати кращого. Чеські НУО все ще занадто залежали від державної підтримки (приблизно дві п'яті фінансування) [303]. Диверсифікація фінансових ресурсів у бюджетах громадських організацій існувала в основному за рахунок трьох-чотирьох окремих джерел. Проблема полягає в непропорційному розмірі

коштів, наданих цими окремими джерелами. Загалом, одне чи більше двох джерел забезпечує понад 80 % всього доходу для НУО. Вони, як правило, є фінансово забезпеченими впродовж декількох місяців, або, щонайбільше, на наступний рік. Тому пасивна позиція НУО у фандрейзингу призводила до абсолютної залежності від державних, регіональних та місцевих субсидій. Скажімо, у 2003 р. 36 % опитаних НУО (453) сформували свій портфель зі збору коштів лише з державних субсидій. У 2005 р. неприбутковий сектор отримав 122,3 млн євро з національного загального бюджету та 50 млн євро з регіональних бюджетів. Дохід від власних видів діяльності організацій становив 20 %. Інші джерела: бізнес (11 %), фонди (10 %), індивідуальні донори (7 %), членські внески (6 %), іноземні посольства (2 %) та інші джерела (5 %) [347].

Інша частина НУО за умов несформованої традиції волонтерства, незначного рівня довіри населення та низької підтримки з боку бізнес-структур, залишалася залежною від фінансової допомоги з-за кордону. Попри те, зовнішнє фінансування організацій часто спрямовувалось прямо чи опосередковано на зміцнення та підтримку демократичних інституцій в різних секторах, що підривало міцність рентоорієнтованих еліт та викривало недемократичну поведінку окремих політичних лідерів. Це стало однією з причин використання президентом М. Земаном владного інформаційного ресурсу для негативного висвітлення НУО.

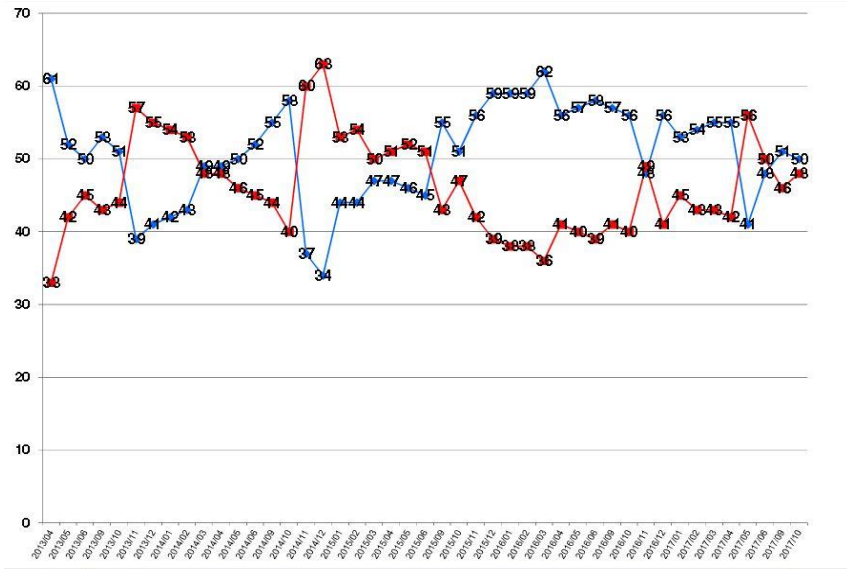
Переважає більшість громадських організацій Чехії мають аполітичний характер. Впродовж означеного періоду спостерігалися поодинокі випадки активізації їх політичної участі. Зокрема в 2003 р. інтелектуали та художники мобілізувалися проти підйому Комуністичної партії, яка стала другою найпотужнішою партією в опитуваннях громадської думки. НУО не є пріоритетом для уряду, а самі організації не прагнуть до радикальних законодавчих змін [166].

Горизонтальний зріз соціальної взаємодії громадян можна простежити на прикладі волонтерства. Воно дозволяє соціально незахищеним людям інтегруватися в суспільство, сприяє налагодженню соціального діалогу між різними віковими групами. Волонтерство допомагає розвивати почуття цінності членів суспільства. Загалом складно отримати достовірні дані про загальну кількість волонтерів в Чеській Республіці.

Соціологічне опитування, проведене в 1999 р. показало, що 8 % населення відносять себе до цієї категорії. З загальної чисельності населення 10 200 000 це приблизно 816 000 осіб. В іншому дослідженні, проведеному в 2004 р., повідомлялося, що їх нараховувалося 568 243. В 2006 р. Чеський статистичний офіс повідомив про 871 020 добровольців, а в 2007 р. вже фігурувала цифра 1 215 363 [366, с. 4]. Проте чи можемо розглядати зростаючу роль волонтерства як вияв зрілості громадянського суспільства? Чи є воно соціальним капіталом партій? Чеський професор М. Фріч (Fríč) стверджує, що «волонтерство розуміється скоріше як компенсація за відсутність державної допомоги, ніж як природний вияв громадянського життя» [347, с. 5].

Напрямки та якісні характеристики демократизації політичної системи Чеської республіки залежали не лише від групових але й від індивідуальних стратегій конвертації суспільного капіталу, які здійснювали вплив на об'єктивну структуру політичного поля. В якості такого прикладу виступає М. Земан. В 1993–2001 рр. він очолював ЧСДП, займав посади Голови парламенту та прем'єр-міністра (1998–2002). В 2013 р. на перших прямих президентських виборах його обрали президентом та переобрали в 2018 р. Владний та політичний статус дозволяв йому поступово накопичувати символічний, делегований та політичний капітали, а також капітал особистої популярності. Проте найбільш прибутковою стратегією для нього виявилася трансформація капіталу міжнародної підтримки в політичний та економічний. 17 жовтня 2014 р. в інтерв'ю російському телеканалу М. Земан критично оцінив застосування економічних санкцій проти Росії та інтерпретував події на сході України як звичайну громадянську війну. Така проросійська риторика призвела до падіння рейтингу президента та активізації протестних акцій населення. За даними Празького Центру вивчення громадської думки *CVVM* рівень довіри до нього за цей місяць знизився з 58 % до 37 %. 60 % опитаних висловили недовіру політику *Див. рис. 4.5.*

Рівень довіри до інституту президента в Чеській республіці в 2004–2013 рр.

Симпатії чехів до Росії в 2010–2015 рр. (у %)

	1 = Very sympathetic	2	3	4	5 = Very unsympathetic	Do not know	Average
November 2010	5	18	37	26	12	2	3.22
October 2012	6	22	37	23	10	2	3.0
December 2013	4	19	41	24	9	3	3.15
January 2015	4	17	34	27	16	2	3.34
December 2015	6	21	36	26	10	1	3.12

Джерело: *Sympatie České Veřejnosti K Některým Zemím. CVVM, 2010. URL: http://cvvm.soc.cas.cz/media/com_form2content/documents/c1/a3804/f3/101082s_pm101221b.pdf. Sympatie České Veřejnosti K Některým Zemím. CVVM. Prosinec, 2015. URL: http://cvvm.soc.cas.cz/media/com_form2content/documents/c1/a7498/f3/pm160203.pdf*

Будь-які заяви М. Земана на підтримку політики В. Пугіна транслиювалися на головних російських інформаційних порталах, що дозволяло отримати чеському президенту додатковий інформаційний ресурс. Він виявився єдиним політичним лідером з країн ЄС, який відвідав Росію в травні 2015 р., з метою участі у відзначенні річниці завершення Другої світової війни. Хоча такий візит є традиційним проте у контексті анексії Криму та напружених відносин між ЄС та Росією він свідчив про лояльність до східного сусіда.

В той же час, оцінки та інтерпретація чеських політиків стосовно політичної дійсності, як правило, обумовлюються об'єктивно існуючою специфікою політичного поля та правовими оцінками Чехії та ЄС стосовно політики Росії. Так, після анексії Криму чеські депутати прийняли резолюцію, в якій дії Російської Федерації визнані насильницьким актом, а уряд офіційно відмовився прийняти кримський референдум. Чеська Республіка також офіційно підтримує політику ЄС щодо Росії. Саме тоді країна залишалася енергозалежною, оскільки 75 % поставок газу йшло з Росії а решта з Норвегії. Тому зближення з Москвою хоч і нагадувало подвійну гру, проте давало для М. Земана шанс тримання дивідендів у вигляді зняття санкцій та виходу на ринки Росії. Проте така політика зближення одночасно несла ризики втрати капіталу міжнародної підтримки зі сторони політичних лідерів країн ЄС.

З іншого боку, М. Земан через відкриту проросійську риторику та опір посиленню економічних секторних санкцій проти Росії намагався накопичувати економічний капітал всередині країни, заручаючись підтримкою тієї частини бізнесменів, які негативно відносились до зовнішньої економічної політики країни. Вони понесли значні фінансові втрати у вигляді інвестицій та ресурсів, спрямованих на вихід на російський ринок. Статистика свідчить, що обсяг торгівлі між Чехією та Росією в 2012–2016 рр. впав на 41 %. У 2012 р. імпорт з Росії склав 154 900 млн крон, тоді як експорт склав 118,024 млн крон. У 2014 р., коли були застосовані санкції, імпорт скоротився до 129,494 млн крон, а експорт – до 113 018 млн крон. У 2015 р. ситуація погіршилася: імпорт становив 103,715 млн крон, а експорт знизився до 78 812 млн крон [177]. Оскільки чеські компанії змогли переорієнтуватися на інші ринки збуту продукції за означений період відбулося загальне збільшення обсягів чеської зовнішньої торгівлі. Проте частина чеського бізнесу, зокрема яка працювала в аграрному секторі, критично віднеслась до продовження санкцій щодо Росії у 2016 р. Зокрема на таких позиціях стояла Аграрна палата, яка представляла підприємців у сільському господарстві.

Використання наративів, що відповідають поглядам російської еліти здійснювалося з прагматичних міркувань. Це простежується на прикладі непрозорого фінансування в 2012 р. президентської кампанії М. Земана зі сторони представника чеської філії Лукойлу М. Неєдли. Його роль в політиці залишається актуальною. В 2014 р. М. Неєдла став зовнішнім радником президента та супроводжував М. Земана під час його політичних візитів не маючи на те відповідних уповноважень [364, с. 30].

В 2017 р. загострилися конфлікти в урядовій коаліції, утвореній ЧССД, АНО та християнськими демократами (ХДС–ЧНП). Вони були викликані головним чином економічною діяльністю А. Бабиша, лідера АНО, віце-прем'єр-міністра і міністра фінансів, пов'язаного з його агрохімічним холдингом «Агроферт». Під тиском поправки до закону про конфлікт інтересів А. Бабиш перевів холдинг до двох трастових фондів, але він все ще мав непрямий контроль над ними через людей, пов'язаних з ним. Цей випадок показує, що політичні лідери, які інвестують в політику свій економічний капітал, намагаються знайти для себе виклю-

чення з правил, що є загрозовим з точки зору зміцнення демократії. Урядова криза закінчилася у другій половині травня угодою між коаліційними партіями. АНО погодилася вивести А. Бабиша з міністерської посади, а І. Пілній (АНО) став новим міністром фінансів. Хоча урядова коаліція пережила кризу, вона перестала виконувати свій порядок денний у парламенті, і відносини між АНО та іншими двома сторонами стали дуже напруженими.

Ці суперечності вплинули на довіру громадськості до уряду. За даними *СVVM* вона різко знизилася з 40 % у квітні до 23 % у травні 2017 р. Довіра до президента також знизилася з 55 % до 41 % і лише частково відновилася в наступні місяці. У жовтні кабінету міністрів Б. Сobotка довіряло 29 % респондентів, а президенту – 50 % [185]. Традиційно муніципальні ради та мери користувалися вищою довірою (відповідно 61 % та 60 %). Лише 14 % громадян були задоволені політичною ситуацією перед виборами до Палати депутатів, 53 % були незадоволені [185].

Парламентські вибори, що відбулися 20 і 21 жовтня 2018 р. мали наслідком високу фрагментацію Палати депутатів. Кількість партій зростала з семи до дев'яти. Значно зміцнила свої позиції АНО, отримавши підтримку 29,6 % голосів виборців і здобувши 78 з 200 місць. На другому місці – ГДП з 11,5 % (25 місць). Переможець виборів 2013 року, ЧСДП, значно втратила, набравши лише 7,3 % (15 місць). Комуністи (КСМК) здобули 7,8 % голосів (15 місць).

Характерно, що до парламенту вперше потрапили дві протестні партії – Піратська партія з 10,8 % голосами та СПД. Т. Окамури з 10,6 %, кожна з яких отримала 22 місця. Піратська партія проводила агітацію під популістськими гаслами прозорості у політиці та запровадження в країні прямої демократії. СПД теж акцентувала на прямій демократії, антиемігрантській риториці, політичному мейнстріму та терористичних загрозах.

Щодо партії «АНО», то її лідеру А. Бабишу вдалося накопичити статусний та економічний капітал та конвертувати його в політичний. Через ЗМІ політтехнологи створили імідж технічної та компетентної партії, здатної керувати державними фінансами. Найбільш помітними

успіхами стали ведення бізнесу в режимі онлайн, високе економічне зростання (понад 4 % у першій половині 2018 р.) та дуже низький рівень безробіття (нижче 3 % у червні) [304]. АНО також використовувала свою давню популістську риторику проти «традиційних політиків» і «традиційних партій» .

Характерно, що АНО, як і іншим впливовим партіям, вдалося отримати політичний капітал за рахунок політичної інженерії. Різні розміри 14 виборчих округів за пропорційної системи певною мірою робили невідповідність між кількістю голосів поданих за партію та кількістю отриманих в окрузі місць. Скажімо, у районах із незначною кількістю місць (5–13) невеликі партії часто не могли виграти, так як їхня підтримка не була вищою, ніж у середньому по країні [330, с. 8]. Тому АНО виграв зі значним відривом у всіх виборчих округах.

Репозиціонування партій при владі в умовах входження країни до ЄС в певній мірі залишалось атрибутом демократичних змін однак не призвело до помітної демократизації політичної системи. Залишалось стабільним забезпечення гарантованих основних прав і свобод, функціонування незалежних засобів масової інформації. Тим не менш, країна та її лідери не запропонували будь-якої великої стратегії просування Чехії до наступного етапу розвитку. Занадто багато реформ залишалися незавершеними у ключових сферах, таких як боротьба з корупцією, система пенсійного забезпечення та охорони здоров'я, передача повноважень регіональним адміністраціям, ефективність судової системи та інтеграція ромської меншини.

Зокрема в країні спостерігався ріст корупції. За даними *Freedom House* в 2009 р. він становив 3,25, а з 2014 р. вже 3,5. З однієї сторони це говорить про низьку результативність громадських інституцій. З іншої сторони, що кожна з правлячих партій накопичувала асоційований неформальний капітал та підтримувала клієнтелістські стосунки. Децю погіршилися значення індикаторів, що стосуються незалежних медіа (з 2,25 до 2,75), громадянського суспільства (з 1,50 до 2,0). Загалом з 2009 р. по 2018 р. Чеська Республіка опустилася в рейтингу демократії (з 2,18 до 2,29) [305].

4.4. Взаємовідносини уряду та опозиції в Угорщині після вступу до ЄС

Входження Угорщини до ЄС в 2004 р. істотним чином не змінило параметри політичного поля та домінуючих акторів. В 2002 р. дві опозиційні одна до одної партії Фідес та УСП сумарно набрали 88,7 % голосів, в 2006 р. 96,8 %, в 2010 р. 72,0 % [341, с. 143]. Такий ступінь концентрації став безпрецедентним в регіоні і означав перехід від партійної системи поміркованого плюралізму до системи з двома домінуючими партіями. *Див. додаток Г.* За статистикою, кількість ефективних партій у партійній системі Угорщини була скорочена до 3. За період 1990–2006 рр. лише 7 партій змогли подолати парламентський поріг в 5 % більш ніж один раз. Чотири з них постійно підтверджували свій парламентський статус.

Збереженню політичного капіталу в провідних партіях сприяв також високий рівень дисципліни в фракціях. Скажімо фракція Фідес в 2002–2006 рр. поповнилася 4 депутатами, в 2006–2010 рр. скоротилася на 2. УСП в 2006–2010 рр. зменшилася лише на 1 депутата. При цьому партіям з 1990 р. вдалося уникнути розколів.

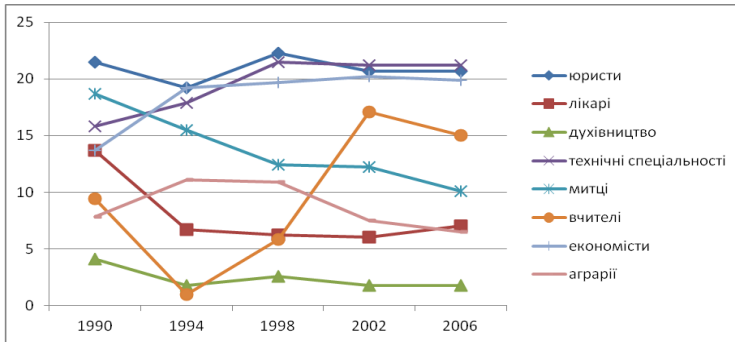
В той же час помітною стала стабілізація соціального капіталу базових політичних партій. Найбільш політично активними і затребуваними в політиці виявилися юристи. В 1990 р. їх частка в депутатському корпусі становила 21,5 % та істотно не змінилася в 2006 р. (20,7 %). *Див. рис. 4.6.* У порівнянні з 1990 р. в два рази зменшилося представництво медичних працівників та духовенства. Відносно стабільно представлені в парламентах різних каденцій аграрії. Отже, якщо на початку перехідного періоду кооптація у правлячу еліту здійснювалася за рахунок інтелектуалів та представників культурної еліти, то пізніше спостерігалася поступове збільшення квоти представників технічних спеціальностей та економістів.

Таку динаміку можна пояснити тим, що в 1990-ті рр. відбулося формування класу менеджерів, нового класу власників, які не походили з номенклатури та постопозиції. Уряд дозволив їм здійснювати приватизацію прибуткових об'єктів. Посилення владної еліти за рахунок техно-

кратів та економістів можна розглядати як етап процесу конвертації економічного капіталу в політичний.

Рис. 4.6

Кваліфікація депутатів угорського парламенту в 1990–2006 рр. (у %)

Джерело: Smuk P. *The Hungarian parliament 1990–2010. Functions and development trends. Časopis pro právní vědu a praxi.* 2010. P. 140.

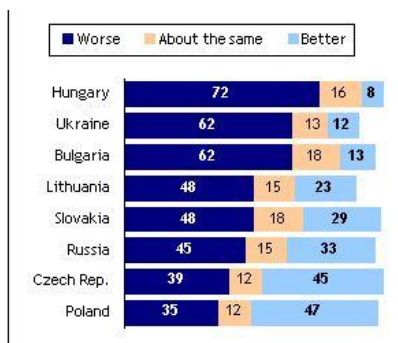
В силу значної питомої ваги Фідес в розподілі суспільних капіталів спробуємо детальніше проаналізувати її конвертаційні стратегії та вплив на демократизацію політичної системи. Партія отримала значний досвід перебування при владі та в опозиції, що дозволило її лідеру В. Орбану наростити капітал особистої популярності. У квітні 2010 р., через вісім років соціалістичного правління, партія, використовуючи поточні економічні проблеми Угорщини після економічного колапсу країни в 2008 р., знову повернулася до влади отримавши більше двох третин парламентських місць.

Характерно, що Фідес використав раціональну стратегію накопичення політичного капіталу з середовища громадян незадоволених демократією та урядом. До революцій 1989 р. Угорщина була економічним піонером серед країн Східного блоку практикуючи «комунізм», який змішував аспекти вільного ринку з плановою економікою. Як наслідок, угорці мали дещо кращий рівень життя, ніж їхні сусіди із залізної завіси. Проте через два десятиліття угорці надають своїм економікам погані рейтинги, і вони, як правило, менш захоплені вільним ринком, ніж інші в регіоні.

За даними соціологічного дослідження Центру П'ю в 2009 р. 72 % угорців вважали, що тогочасна економічна ситуація в країні гірша, ніж за періоду комунізму. Цей показник є найвищим серед досліджених країн Східної Європи. Він в два рази вищий ніж в Польщі. Лише 8 % позитивно оцінювали зміни, а 16 % їх не помічали. Див. рис. 4.7. При цьому лише 46 % угорців схвалювали перехід країни від централізованої до ринкової економіки; 42 % мали протилежну думку. Громадськість ще більш негативно ставилася до інтеграції Угорщини до Європи; 71 % заявили, що їхня країна була ослаблена процесом [218].

Рис. 4.7

Рівень задоволеності життям населення країн Східної Європи в посткомуністичний період

Примітка: опитування проведене Pew Research Center в 2009 р.

Джерело: Pew Research Center. 2010. URL: <https://www.pewglobal.org/2010/04/07>

Угорці також скептично відносилися до наслідків демократичного переходу. Соціологічне опитування проведене журналом *Times Mirror* в 1991 р. виявило, що 74 % угорців схвалювали перехід від однопартійної до багатопартійної системи. Проте в 2009 р. лише 56 % підтвердило подібну думку [369]. Дослідники Центру П'ю, що порівнювали рівні довіри до демократії та вільного ринку між перехідними країнами в 1991–2009 рр., дійшли висновку, що «в Угорщині існує явне розчарування з приводу поточного стану демократії, незважаючи на визнання громадськістю переходу до багатопартійної системи». Дослідження показало, що 77 % угорців не задоволені тим, як працює демократія в

Угорщині; 91 % вважали, що країна знаходиться на невірному шляху [260, с. 184].

Відзначимо зростання питомої ваги Фідес в розподілі суспільних капіталів за рахунок громадян, що скептично ставилися до наслідків демократичного переходу. Такий соціальний капітал виявився найбільш уразливим від розриву між тим, чого вони хочуть від демократії, і тим, як її сприймають. «Розриви» перехідного періоду дозволяли опозиційним партіям накопичувати символічний капітал (обіцянка швидкого завершення перехідного періоду, виправлення соціальних та економічних деформацій, критика ЄС), дистанціюючись від провладних сил та поляризуючи політичний простір.

Міжпартійна конкуренція в таборі опозиції змушувала В. Орбана інструменталізувати загрозу, яку Йоббік становив демократичній системі, запозичивши ряд ідеологічних та політичних постулатів цієї партії. Аргументом партії стала антиреклама: «Якщо ми цього не зробимо, то Йоббік прийде до влади». Мобілізація електорату у такий спосіб принесли на виборах 2010 року 17 % голосів для Йоббік і 53 % для Фідес. З інституціоналізацією та посиленням правого радикалізму попередній двополюсний політичний простір змінився на трьохполюсний, в якому Фідес виконувала роль центрального силового поля, намагаючись закріпити своє положення в метакapіталі держави. З цією метою, спираючись на конституційну більшість, партія провела ряд законодавчих заходів. 18 квітня 2011 р. Державна асамблея 262 голосами ухвалила нову конституцію країни, яка вступила в дію з 1 січня 2012 року. Однією з новацій стало положення щодо обрання голови Конституційного суду в парламенті конституційною більшістю (2/3 голосами). Перед тим його обирали самі члени Суду. Основний закон викликав протест як у країні, так і за кордоном. Зокрема, в доповіді Ради Європи ставилися під сумнів судові реформи, які обмежували незалежність угорських судів. В даний період посилювався тиск влади на ЗМІ. В цьому контексті варто розглядати запропонований урядом закон про ЗМІ, який дозволив би Фідесу здійснювати прямий контроль за пресою. Багато в чому у відповідь на негативний міжнародний резонанс, уряд В. Орбана відмовився від нього. Проте політика щодо ЗМІ не змінилася. *Freedom House*

зафіксував тенденцію до поступового падіння індексу свободи преси в країні. В 2010 р. він становив 23 пункти, в 2011 – 30, а в 2012 р. досягнув найнижчої після 1995 р. позначки 36 пунктів [198]. Це свідчило про зміну статусу свободи преси з категорії «вільна» до «напіввільна».

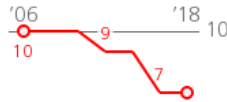
В політичній системі Угорщини надаються значні повноваження виборній парламентській більшості та обраному нею уряду. Після прийняття Основного закону відбулася ерозія системи стримувань і противаг та посилення політичної значимості уряду. Виконавча влада фактично зосереджувалась в руках прем'єр-міністра, а важливі рішення визначалися його близьким оточенням.

Накопичення суспільного капіталу Фідес здійснювалося за рахунок використання адміністративного та статусного капіталу та його трансформації в політичний шляхом штучного заниження рівня міжпартійної конкуренції в результаті зміни виборчого законодавства. Так більшість складових виборчої системи (збільшення частки мандатів, виграних в одномандатних округах, скасування другого туру голосування і так звана «компенсація переможця») стали тими елементами, які посприяли Фідесу в 2010 р. Проте на чергових виборах вони могли б вже принести користь опозиційній силі у випадку росту її популярності. Тому після своєї перемоги на виборах 2010 р. партія вдалася до ревізії виборчої системи. Чимало новел послідовно надавали переваги правлячій партії. Зокрема, уряд міг проводити практично необмежену кампанію під виглядом публічної реклами, тоді як партіям де-факто заборонялася подібна діяльність на комерційних теле- і радіоканалах. Через доступ правлячої партії до майже необмежених державних фінансових ресурсів, вона могла використовувати приховану передвиборну агітацію за межами 50-денного періоду кампанії [230, с. 8]. Більше того, для громадських організацій створювалися умови проведення виборчих кампаній без фінансових обмежень. Очевидно, що цей ресурс залишався вигідним для правлячої партії, котра використовувала статусний та адміністративний капітал для створення та контролю ряду парасолькових організацій. Отже, перешкодою для зміни уряду стала відсутність чесних справедливих умов, що дозволяли б політичним партіям охо-

пити необхідну масу виборців. Динаміку зниження рівня демократичності проведення парламентських виборів демонструє рис. 4.8.

Рис. 4.8

Рівень демократичності парламентських виборів в Угорщині в 2006–2018 рр.

Примітка: за даними ВТІ.

Джерело: Hungary. Country Report. 2018 / ВТІ. URL: https://www.bti-project.org/fileadmin/files/BTI/Downloads/Reports/2018/pdf/BTI_2018_Hungary.pdf (дата звернення: 21.07.2019).

Окремо варто згадати асоціальний капітал у вигляді корупції у вищих ешелонах влади після входження країни до ЄС. З того часу фонди Європейського Союзу стали основним джерелом державних інвестицій і одночасно чинником збільшення економічного капіталу владної еліти у вигляді прибутків від використання непрозорих схем їх розподілу через використання адміністративного ресурсу. Відповідно тема корупції стала головним пріоритетом виборчих кампаній, особливо в середовищі опозиції. Корупційні скандали, які вразили попередній уряд, найбільш ймовірно сприяли переконливій перемозі Фідес у 2010 р.

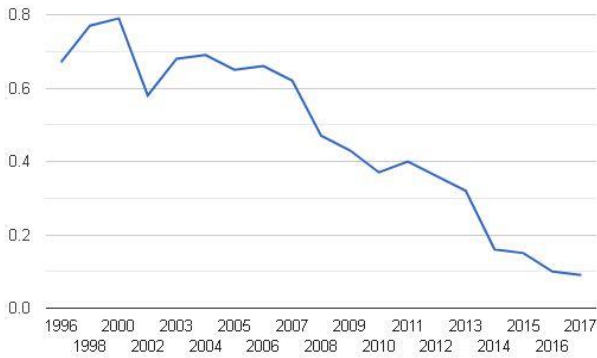
Проте боротьбу з корупцією варто розглядати швидше під кутом зору можливості накопичення символічного капіталу та трансформації в політичний, а не прагнення зняття перешкод на шляху демократизації країни. Прикладом може слугувати прихід до влади В. Орбана, який супроводжувався зростанням рівня корупції на державному рівні. Про це свідчить аналітичне дослідження Будапештського центру дослідження корупції (CRCB), проведене в 2009–2015 рр. Фахівці проаналізували корупційні ризики та рівень конкурентності та інтенсивності державних закупок Угорщини. Бралось до уваги лише фінансування ЄС,

яке витрачалося угорськими громадськими та напівдержавними організаціями (наприклад, змішаними державно-приватними) через державні закупівлі, регульовані Законом про державні закупівлі. Документ базувався на розслідуванні 127 776 договорів, які належали до 86 814 державних закупівель у розглянутий період часу, взятих з веб-сайту Угорського органу державних закупівель. Індикатор корупційних ризиків складався з двох складових: кількості учасників та прозорості тендеру (чи було оголошено чи ні). Конкуренентоспроможність вимірювалася кількістю учасників. Прихід В. Орбана до влади в 2010 р. супроводжувався різким зростанням корупційних ризиків під час державних закупівель. Аналізуючи ризик корупції під час витрат коштів ЄС в Угорщині фахівці дійшли висновку, що, незважаючи на жорсткі нормативні рамки, державні закупівлі з використанням фондів ЄС створюють набагато більші ризики корупції у порівнянні з коштами, закупленими всередині країни, а корупційні ризики особливо виражені для великих проектів. Такий вид корупції часто називають «юридична корупція». Вона не передбачає ні хабарництва, ні змови між бюрократами нижчого рівня та приватними особами і діє через договірні відносини, які приносять вигоду вищим ешелонам політичної та бізнес-еліти [194, с. 75].

Характерно, що корупція носила системний характер і лише поглиблювалася зі зміною влади. Про це свідчить Індекс контролю за корупцією, який здійснював Світовий банк в 1996–2017 рр. *Див. рис. 4.9.*

Індекс визначає, якою мірою державна влада здійснюється для приватної вигоди, включаючи як дрібні, так і великі форми корупції, а також рівень захоплення держави елітами та приватними інтересами. Як бачимо, зміна влади в 2010 р. призвела до росту корупції і така негативна динаміка простежується до 2018 р. Підтверджують таку тенденцію і дослідження німецького аналітичного центру *Transparency International*. За їх даними в 2015 р. Індекс сприйняття корупції в Угорщині в 2010 р. становив 47 зі 100 (де 100 – мінімальний рівень корупції), а в 2016 – 48. *Див. рис. 4.10.*

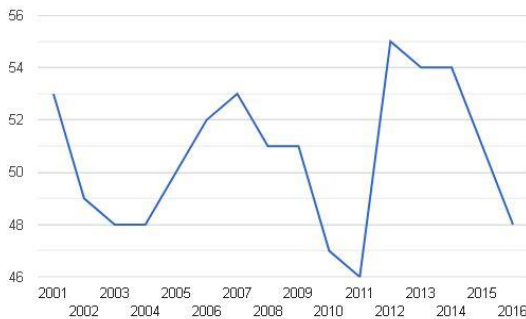
Рис. 4.9

Індекс контролю за корупцією в Угорщині в 1996–2016 рр.

Примітка: за даними Світового Банку.

Джерело: The World Bank. URL: https://www.theglobaleconomy.com/Hungary/wb_corruption

Рис. 4.10

Індекс сприйняття корупції в Угорщині в 2001–2016 рр.

Примітка: складено автором за даними Transparency International.

Джерело: Transparency International. URL: https://www.theglobaleconomy.com/Hungary/transparency_corruption/

Результатом антидемократичної поведінки провладних партій за даними Freedom House стало зниження країни на 5 пунктів в рейтингу демократії в 2010–2011 рр. у порівнянні з 2007–2008 рр. За даними

Фонду Бертельсманна в країні спостерігалася негативна динаміка зміни демократичного статусу: 9,3 (2010 р.); 8,4 (2012 р.); 7,6 (2016 р.), 7,2 (2018 р.) (10 – найвищий бал) [231]. Звіти *Freedom House* загалом відображають подібну ситуацію в нових державах-членах ЄС. Згідно доповіді «Держави у транзиті» за 2011 р. Угорщина посіла останнє місце в рейтингу серед восьми «консолідованих демократій» [306]. При цьому по 7 індикаторам з 8 оцінка стала гіршою, ніж у 2002, 2004 і 2009 рр.

В Індексі демократії за 2011 р. зроблено припущення, що Угорщина є яскравим прикладом негативних тенденцій в демократичних країнах. В доповіді *Freedom House* «Нації в транзиті» за 2013 р. підтримано цю точку зору та відмічено відступ від демократії в «нових країнах ЄС». В документі зазначено, що найбільш яскравим прикладом цього феномену є Угорщина, чії національні ставки в транзиті послабилися і спостерігалася зниження в рейтингу демократичних країн у 2010 та 2011 рр. [307].

На думку Б. Мад'яра «у випадку Угорщини мова йде не просто про викривлену, урізану демократію чи про її дефіцит, бо в цьому випадку це все ж була б демократія, хоча і обмежена. Проте режим, який можна охарактеризувати як мафіозна держава, не вміщається в традиційні рамки інтерпретації, що описують відношення між демократією та диктатурою» [75].

В контексті сказаного залишаються відкритими ряд питань. По-перше, як сталося, що правляча партія зі значним досвідом перебування при владі, знову почала відтворювати елементи недемократичної поведінки шляхом контролю над ключовими політичними інститутами, що призвело до відступу від демократії? По-друге, які стратегії конвертації суспільних капіталів дозволили Фідес в період 2010–2018 рр. постійно отримувати високий кредит довіри від виборців?

Ключовим моментом для пояснення феномену є суперечливі процеси перехідного періоду. Беручи до уваги соціально-політичні індикатори та різкі регіональні відмінності наслідків демократизації, в європейському науковому дискурсі поступово утверджувалася думка, що перехідний період в країнах Центрально-Східної Європи веде до демо-

кратичної консолідації, а у Східній Європі «зворотня» хвиля призвела до утворення особливих регіонально-локальних форм напівдемократії. Приклад Угорщини демонструє нелінійний та суперечливий характер даних процесів. На початку 1990-х рр. в країні відбулася прискорена юридично-формальна інституціоналізація демократії. В кінці 1990-х наступив етап її консолідації. Однак на період вступу до ЄС помітною стала негативна динаміка. Держава увійшла в європейське співтовариство з відставаннями в оцінці демократії, низьким рівнем соціального та одночасно високим рівнем політичного капіталу в двох конкуруючих між собою політичних партіях – Фідес та УСП.

Одним з підходів до пояснення ситуації є неоднорідність соціальних і політичних перетворень. Знаменитий парадокс Р. Дарендорфа полягає в тому, що державна політика (*polity*), економіка і суспільство нових демократій не трансформувалися паралельно чи синхронно, а залишались послідовно асинхронною трансформацією, що навіть заважали одна одній. Взнявши за основу дану концепцію, А. Агх проаналізувала причини та наслідки потрійної кризи в посткомуністичних країнах, змістивши акцент від політичних до соціальних аспектів демократизації. Першою з них стала криза трансформації, яка виникла внаслідок краху протистояння «схід–захід» у біполярному світі. Наступна з'явилася після вступу Угорщини до ЄС. Нарешті, криза конкурентоспроможності, яка детермінована глобальною економічною кризою [133, с. 25]. Даний методологічний підхід дозволяє глибше зрозуміти раціональність стратегій накопичення та конвертації капіталів владною та опозиційною елітою в контексті процесів демократизації країни.

Системні зміни мали екзогенний характер і як наслідок, країна пережила потрійну кризу. Перший її етап детально розглянуто в попередньому розділі. Другий пов'язаний з адаптацією Угорщини до ЄС. Інтеграція поглибила відмінності між специфічною демократизацією та адаптивною європеїзацією. Загальна демократизація була більш-менш успішною в дев'яностих роках, хоча і мала великий контраст між процедурною демократизацією та її ефективністю. Цей контраст ще більше посилювався в адаптивній європеїзації, оскільки членство в ЄС передбачало зміцнення демократії та її консолідацію. Проте базові інститути

залишалися демократичними на формально-правовому рівні. Сам процес демократизації не пройшов глибше, оскільки інститути представницької демократії з автономним громадянським суспільством, демократичною громадянською політичною культурою та сформованим середнім класом виявилися мало вкоріненими. Демократична консолідація не могла бути успішною, коли значна частина населення не залучена до національної та муніципальної політики.

В цей період в Угорщині так і не сформувалося чисельного середнього класу як стабільної соціальної бази політичних партій. Хоча нерівність доходів залишалася не більшою, ніж у «середньому» в країнах ЄС, а частка груп із середніми доходами відповідала середньостатистичним показникам, середній клас в країні залишався вузьким в межах чисельності і слабким з точки зору багатства і доходів частина населення. Більше того, аналіз депривацій, класифікація споживання та багатовимірний аналіз соціальної стратифікації показали, що ця частка «реального» середнього класу, є набагато нижчою, ніж повинна бути, особливо з метою створення стабільної і збалансованої соціальної структури в Угорщині [359, с. 11].

Глобальна економічна криза поглибила кризу демократії в країнах ЦСЄ. В Індексі демократії за 2010 р. зазначалося, що така негативна тенденція з'явилася відразу після початку світової кризи і викликала «найбільше зниження її середньої оцінки» в міжрегіональному вимірі [179]. У звіті за 2011 р. зроблено висновок, що «демократія також розмивається по всій Центрально-Східній Європі». Підкреслювалося, що глобальна криза «закріпила вже існуючий настрій розчарування досвідом та результатами 20-річного переходу. Ряд посткризових досліджень і звітів вказують на подальше зниження рівня задоволеності життям, підтримки ринкових перетворень і демократії, а також довіри до інститутів... апатію і роз'єднання» [180].

Проте на такому фоні населення Угорщини не сформулювало своє евроскептичне почуття, подібне до своїх західних колег. Переважна більшість висловлювала меншу задоволеність демократичною діяльністю своїх національних інституцій, ніж з ЄС. Відповідно таке сприй-

няття дефіциту демократії сприяло перерозподілу політичного капіталу від правлячої еліти до опозиційної.

Для нових країн-членів «навздогінна модернізація», з одного боку, дозволяла залучити до метакapіталу держави економічний капітал з високорозвинених країн ЄС. З іншого боку, економічна інтеграція для відсталих партнерів поглиблювала соціальну поляризацію між «переможцями» та «переможеними». Як наслідок, спостерігався ріст чисельності тих, хто не зміг конкурувати в умовах відкритого європейського економічного простору. Рівень зайнятості в Угорщині в різних категоріях кваліфікованої роботи залишався на рівні розвинених країн-членів, але оскільки відсоток менш кваліфікованих / освічених людей був високим, ця ситуація призвела до зростання рівня безробіття. В Угорщині спостерігалось три етапи економічного розвитку: спочатку спад в 1989–1996 рр., пізніше економічне зростання в 1997–2006 рр., і знову спад в 2007–2013 рр. Лише починаючи з 2013 р. тенденція на ринку праці покращилася, рівень безробіття знизився, а рівень зайнятості збільшився, відчувався дефіцит кваліфікованої робочої сили. Трудова еміграція залишалася постійною, але її зростання уповільнилося [214, с. 25].

Дана динаміка у значній мірі визначала структуру соціального капіталу країни. Відношення працюючих до пенсіонерів становило в 1989 р. 5,216 / 2,422; в 1997 р. 4,251 / 3,104; в 2002 р. 4,296 / 3,103; в 2011 р. 4,279 / 2,980. У відповідності до циклічності економічних процесів змінювався рівень безробіття. В 1989 р. він складав 1,8 %; в 1997 – 9,7 %; 2002 р. – 5,8 %; 2011 р. – 10,9 %. Найвищий показник становив 11,5 у 1993 р., що відповідало першому етапу потрійної кризи. В 2011–2013 рр. рівень безробіття після двадцяти років досягнув найвищої точки у новому періоді спаду. В період економічного зростання (1997–2006 рр.) рівень безробіття в середовищі освіченої молоді з середньою освітою знизився з 21,8 % до 11,7 %. В той же час він збільшився для некваліфікованої молоді (лише з загальною або базовою освітою 8 класів) з 20,2 до 38,2 відсотків. У цілому в 1997–2011 рр. показник економічної активності населення дещо збільшився з 52,8 % до 55,4 % [188]. При цьому економічно активне населення становило 55 %.

Як бачимо, початок світової економічної кризи співпав з періодом, коли Угорщина продовжувала боротися з попередніми кризами і мала мінімальну здатність амортизувати її негативні наслідки. Тому глобальна криза посилила поточну адаптаційну кризу в країні та послабила її конкурентоспроможність. На думку Б. Фаркаса «у європейській інтеграції сходяться моделі старих і нових згуртованих країн, котрі мають спільні якості – модернізація, побудована на залученні іноземного капіталу та низький рівень внутрішніх заощаджень і, як наслідок, зовнішня та / або внутрішня заборгованість. Вони зробили цей регіон особливо вразливим під час кризи» [193, с. 67].

В умовах адаптивної європеїзації відбулося подальше соціальне розшарування суспільства. Криза здатна зруйнувати соціальну взаємодію, що склалася. Формат її найрізніший: від депресії та апатії чи прояву надмірної владності або прагнення втекти від реального світу до становлення ідеології дезінтеграції та відсутності життєвих планів. Тому одним із наслідків потрійної кризи став процес маргіналізації суспільства. Він посилювався в силу того, що бідні верстви також потерпали від скорочень видатків бюджету на сферу освіти, охорони здоров'я та соціальної політики.

Внаслідок економічної ізоляції (безробіття) та соціальної роздробленості (маргіналізація соціальних верств), для партій, які могли б компенсувати негативні наслідки маркетизації економіки, з'явився шанс накопичення соціального капіталу з середовища тих, хто програв від демократизації. Соціальна криза призвела до масштабної демобілізації молоді. Радикальна її частина відреагувала на соціальне виключення шляхом організації масових антиурядових акцій протестів, що почали відбуватися в країні починаючи з 2006 р. Зокрема, Угорський рух солідарності та рух Мілла регулярно організовували масові демонстрації, в яких брали участь близько ста тисяч людей у Будапешті. В цей період активізувалася крайньоправа партія Йобік, яка створила воєнізовану організацію «Угорську гвардію» та примкнула до акцій протестів.

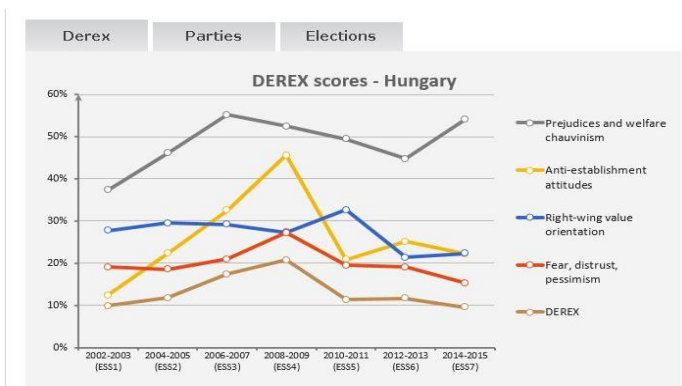
Трагічні антидемократичні події 2006 р. та подальша інституціоналізація вуличних заворушень у наступні роки підірвали демократичну стабільність в Угорщині та створили підґрунтя для національних по-

пулізмів. Цим скористалася Фідес, яка поступово нарощувала політичний капітал за рахунок маргіналізованих груп. Агресивні мобілізаційні кампанії В. Орбана заохочували екстремістів та праворадикалів до жорстких протестів проти уряду в Будапешті в 2006 р.

Радикально налаштована молодь залишалась сприятливою соціальною групою для масштабної мобілізації напередодні парламентських виборів 2010 р. В Індексі Дерекс (*DEREX Index*), що досліджує попит на правий екстремізм в 20 країнах, Угорщина лідувала у відношенні упередженості та крайньо правих ціннісних орієнтацій. Зокрема, восени 2010 р. 49 % опитаних залишались надзвичайно упередженими і 33 % висловили сильні праві цінності [181]. Такі погляди істотним чином не змінилися до 2015 р. на фоні посилення песимізму та зростаючих шовіністичних настроїв. *Див. рис. 4.11.* Тому з метою акумулювання протестного потенціалу молоді, Фідес фактично переписала історію подій 2006 р., перетворивши крайньо правих протестувальників на групу героїчних борців за демократію.

Рис. 4.11

Динаміка радикалізації настроїв населення Угорщини в 2002–2015 рр.

Примітка: опрацьовано дані DEREX Index.

Джерело: DEREX Index. URL: <http://derexindex.eu/countries/Hungary#DereX-html>

Радикалізація настроїв населення відбувалася на фоні посилення розмежувань в політичному полі серед політичних партій. Незважаючи на наявність інституціоналізованих механізмів досягнення консенсусу в

угорській Конституції, майданчиків для громадського дискурсу про політику, взаємовідносини між провладними та опозиційними партіями носили характер протистояння, що супроводжувалося відсутністю консенсусу між двома великими політичними партіями. Проект поляризації політичних еліт угорського суспільства успішно реалізовувався під час урядування Фідес і аплікувався до високої інтенсивності з виборчою кампанією в 2002 та 2006 рр. До виборів 2006 р. політичним партіям вдалося стабілізувати свої позиції в політиці. При цьому ідентифікація супроводжувалася антагоністичною риторикою з тенденцією до інтенсифікації впродовж багатьох років, а електорат виявляв стандартні симптоми апатії до державних справ (політики) і висловлював зниження довіри до демократичних інститутів [363, с. 53].

Результати парламентських виборів 2014 р. підтвердили стабільну підтримку уряду В. Орбана. Переконливу перемогу Фідес здобула і на виборах до Європейського парламенту наступного місяця, в якому він отримав більше 50 % голосів виборців. В Орбан зробив акцент на символічному капіталі, врахувавши негативне відношення громадян до політики ЄС щодо введення міграційних квот. Реакція на кризу мігрантів в Європі стала однаково тривожною для багатьох критиків у країні та за кордоном. У 2015 р. з ініціативи уряду уздовж кордону з Сербією, задля утримання хвилі мігрантів і біженців, які прагнули в'їхати в країну з Близького Сходу та Африки, побудовано огорожу з колючого дроту. В. Орбан характеризував кризу мігрантів як «німецьку проблему» (багато мігрантів сподівалися оселитися в процвітаючій Німеччині) і приєднався до інших лідерів східної Європи у відкиданні закликів до обов'язкових квот на розподіл поселень мігрантів в країнах. 2 жовтня 2016 р. під час референдуму в країні щодо політики мігрантів-переселенців ЄС на запитання: «Чи хочете Ви, щоб Європейський Союз мав право призначати обов'язкове поселення не угорських громадян в Угорщині без згоди парламенту?» більш ніж 98 % з тих, хто голосував відхилили введення ЄС мігрантських квот. Проте, оскільки рівень виборчої фреквенції становив близько 40 %, а не 50 %, необхідних для того, щоб результат був легітимним, то референдум визнано недійсним. Тим не менше, В. Орбан розвернув результат як власну перемогу, побуду-

вавши передвиборчу компанію навколо боротьби з мігрантами. Для популяризації антиміграційного курсу партія використала адміністративний ресурс, зокрема державні ЗМІ.

Згенерована модель міграційної проблеми як загрози погіршення якості життя через ймовірну втрату роботи та зростання рівня безробіття в країні, сприяла конвертації соціального капіталу в політичний. В 2014 р. аналітики ОЕСР на основі аналізу індикаторів добробуту згенерували Індекс кращого життя. За даними рейтингу серед країн ОЕСР в Угорщині зафіксовано вище середнього рівня баланс між роботою та життям (6,2 з 10), освітою та навичками (5,6), житлом, робочими місцями та заробітками (7,8). Проте країна знаходилася нижче середнього за соціальними зв'язками та громадянським залученням (3,7), якістю навколишнього середовища (4,2) [149]. При цьому середній наявний дохід на душу населення дорівнював 16 821 дол. на рік, що нижче, ніж загалом у ОЕСР (42 903 дол.) [149]. Тому для більшості угорців пріоритетними залишалися питання соціально-економічного характеру (збереження роботи та заробітної плати, поліпшення соціально-економічного становища). Нагнітаючи ксенофобію в публічному дискурсі, уряд нав'язував населенню думку про взаємозв'язок між тероризмом, проблемою біженців та безробіттям. При цьому акцент ставився на небезпеці втрати угорцями робочих місць і засобів для існування внаслідок напливу нелегальних мігрантів. Навішування ярликів, використання в риторичі елементів ксенофобії використовувалось швидше не з ідеологічних, а з прагматичних міркувань. Згенерована модель міграційної проблеми як загрози погіршення якості життя через ймовірну втрату роботи та зростання рівня безробіття в країні, сприяла конвертації соціального капіталу в політичний.

Статусний капітал для правлячих партій є тим ресурсом, що дозволяє забезпечувати в країні демократичні права і свободи. Проте доступ до метакapіталу держави несе в собі ризик обмеження політичної конкуренції та поступове згортання демократії. Внесення правок до Конституції, зміна виборчого законодавства, ускладнювали для опозиції реалізації функцій критики та контролю дій влади. Провідний гравець намагався змінити формальні «правила гри». Одним з наслідків такої по-

літики став перерозподіл інформаційного поля. Після 2014 р. Фідес відновила неформальні практики попереднього правління та поступово почала витісняти конкурентів з інформаційного простору, що супроводжувалося поглинанням та переслідуванням незалежних ЗМІ. Зокрема, в тому ж році реорганізовано Громадський телеканал (*MTVA*), який перейшов під контроль Фідес та часто використовувався для дискредитації опозиції. Уряд виділив 80 млрд форинтів (258 млн євро) з державного бюджету на утримання *MTVA*. При цьому програму новин, яку передавала значна кількість телевізійних каналів та радіостанцій редагувало саме центральне державне інформаційне агентство [154]. Це фактично означало фінансування державної пропаганди.

Уряд також прагнув контролювати засоби масової інформації шляхом вибіркового присудження рекламних контрактів і частот радіомовлення. У 2015–2016 рр. провладні засоби масової інформації збільшилися за рекордні темпи частково через створення нових ЗМІ (наприклад *888.hu*, *Lokál*, *Magyar Idők*, *Karc FM*) та через внутрішні реорганізації (наприклад, L. Mészáros купив «*Echo TV*» і придбав незалежні засоби масової інформації (зокрема, тижневик «*Figyelő*»). Проте в Угорщині діють і ряд незалежних ЗМІ. Серед них виділимо комерційний телеканал з загальнонаціональним покриттям *RTL Klub* та *24.hu*.

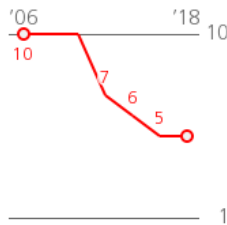
Конституція Угорщини захищає свободу слова і преси, але складне і суперечливе законодавство про ЗМІ, прийняте адміністрацією В. Орбана, підірвало ці гарантії. Фідес фактично домінував на медіа-ринку, витісняючи з інформаційного поля приватні засоби масової інформації шляхом опосередкованого впливу на громадських мовників та підвищуючи профіль дружніх приватних мереж. Так, в жовтні 2017 р. закрито найбільшу незалежну газету Угорщини *Népszabadság*, яка виявила низку скандалів, пов'язаних з правлячою партією. Незабаром її дочірня компанія була продана фірмі, пов'язаній з союзником прем'єр-міністра В. Орбана [198]. Підконтрольні уряду власники також придбали ряд регіональних газет і головний бізнес-тижневик. Тим самим партія намагалася за рахунок статусного капіталу та доступу до метакапіталу держави розширити діапазон інформаційних ресурсів та сформувати на їх основі партикулярні соціальні мережі у різних полях соціального

простору. Контроль над основними ЗМІ дозволяв Фідес безперешкодно здійснювати реконверсію наявних капіталів для створення ефективніших форм, адаптацію політичного капіталу до нових суспільно-політичних умов.

Поглинання інформаційного простору правлячою партією є одним з аспектів проблеми неконтрольованості та зловживання виконавчої влади в Угорщині. На інституційному рівні індикатором такої недемократичної практики може слугувати показник розподілу влади. Згідно з даними дослідження, проведеного німецьким фондом Бертельсманна у період з 2006–2018 рр. він зменшився з 10 максимальних до 5 балів. Див. рис. 4.12.

Рис. 4.12

Динаміка індикатора розподілу влади в Угорщині

Примітка: графік складено за даними фонду Бертельсманна. 10 – найвищий показник, 0 – найнижчий.

Джерело: Hungary Report. 2018. ВТІ.

Диспропорція в розподілі влади корелювала з негативною динамікою рівня демократії в країні і проявлялася в неформальній практиці отримання Фідес та її лідером економічних дивідендів від вкладених політичних інвестицій. Виконавча влада надала собі свободу, просуваючи інтереси союзників та приймаючи рішення, спрямовані на вигоду впливовим діловим суб'єктам, та групам, що належали до її внутрішніх кіл. Тому на початок 2017 р. склалася особлива ситуація, в якій прем'єр-міністр, по суті, працював у симбіозі з такими ключовими акторами як неофіційним радником прем'єр-міністра А. Хабоні, тогочасним міністром кабінету міністрів А. Роганом, урядовим уповноваженим з питань розвитку національної кіноіндустрії А. Вайною.

Через реалізацію владною елітою політики підтримки неформальних інститутів, посиленого контролю правлячої партії над ЗМІ, слабкості політичної опозиції, популістської риторики В. Орбана, Угорщина фактично потрапила в інституційну пастку. Під цим терміном Ю. Мацієвський розуміє «сукупність стійких, але неефективних інститутів, що заважають елітам рухатися у бік демократії, але дозволяють зберігати монополію на політичну владу та ренту, не вдаючись до відвертого авторитаризму» [77, с. 9]. Ситуацію в Угорщині добре демонструє концепція моделезалежного реалізму, яку запропонували С. Хокінг та Л. Млодинов. Згідно неї добре побудована модель створює власну реальність [122, с. 49]. Політичний режим В. Орбана перетворив угорців в пасивних статистів в нав'язаній шляхом використання інформаційного ресурсу реальності, що дозволяла не помічати поступову деформацію демократичних інститутів та накопичення асоціативного капіталу у вигляді корупції, клієнтелізму і т. д. Постійне нав'язування в публічному дискурсі ксенофобії, нагнітання негативного відношення до мігрантів та до міграційної політики ЄС (*негативний політичний капітал*), несприйняття опозиції, а також стабілізація економічного розвитку, дали свої результати. Партія В. Орбана знайшла підтримку в населення країни на парламентських виборах 2018 р. При рівні фреквенції майже 70 % Фідес отримала 48 % голосів, що на 3 % більше ніж у 2014 р. Такі результати дозволили партії утворити коаліцію з християнськими демократами і контролювати дві третини складу парламенту, зайнявши 133 місця. Права партія Йоббік репрезентувала 26 депутатів. Соціалісти зайняли 20 місць.

Значну роль в сукупному капіталі Фідес відігравав політичний капітал у вигляді довіри, яка широко розуміється як позитивне сприйняття дій окремої людини або організації. По відношенню до влади йдеться про підтримку її дій, котрі вважаються правильними і сприймаються як справедливі. В нашому випадку можна говорити про рівень підтримки громадянами курсу на демократизацію політичної системи, що є додатковим легітимізуючим чинником. Відкритість і прозорість рішень і дій уряду можуть в кінцевому підсумку поліпшити державні послуги,

мінімізуючи ризик шахрайства, корупції та безгосподарності державних коштів.

Довіра до владних інституцій, як правило, співвідноситься зі сприйняттям рівня корупції. Нецільове використання державних ресурсів або недемократична поведінка владної еліти формують негативну громадську думку про уряд. Відновлення позитивного сприйняття його діяльності має важливе значення для зміцнення і консолідації демократичних основ сучасних держав і є необхідною умовою для успішного здійснення реформ державного сектору.

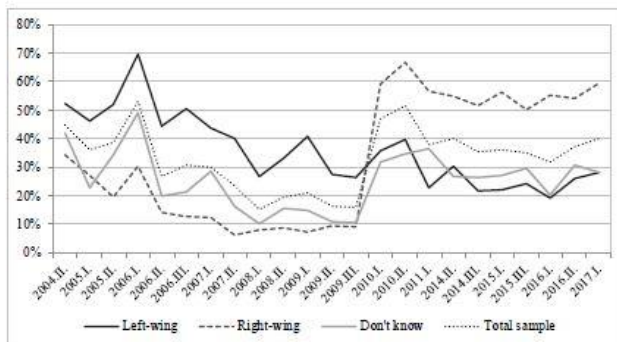
Для аналізу рівня довіри до уряду Угорщини проаналізовано результати світового опитування Геллапа (*Gallup World Poll*). Це єдине дослідження, яке збирає щорічні дані з 2005 р. для країн ОЕСР, а також стратегічних партнерів. Воно зафіксувало ріст довіри до уряду Угорщини з 25 % у 2007 р. до 33 % у 2014 р. Відмітимо, що такі показники залишалися нижчими за середньостатистичний по ОЕСР (42 %) [208].

За даними аналітичного центру *Eurofound* в період 2007–2011 рр. довіра до уряду та парламенту в Угорщині залишалася стабільною на фоні тенденції до зменшення її показників серед інших країн ОЕСР. В 2011–2016 р. спостерігався найвищий серед країн ЄС ріст легітимності владних інституцій (9 з 10) [288]. Соціологічне опитування дозволяє виявити зміни в структурі політичному капіталі Фідес в період з 2010–2016 рр. Наприклад, у 2007–2011 рр. у соціальній групі з найвищим рівнем доходів довіра до політичних інституцій збільшилася на 13 %, тоді як серед угорців з найнижчими доходами спостерігалось зниження даного показника на 3 %. У 2011–2016 рр., періоду безпосереднього правління Фідес, зростання перевищувало середній рівень серед людей середнього віку (35–64 роки), тоді як в людей похилого віку він був значно нижчим. Зростання показників спостерігалось серед тих, хто мав низький статус, і виявився не настільки значним в угорців з високим статусом. Наприклад, у випадку безробітних / неактивних людей та осіб з найнижчим рівнем доходів, зростання політичної довіри було вище середнього, тоді як середнім воно залишалось серед тих, хто мав найвищий рівень доходів та вищу освіту.

Найбільш виразно демонструє процес накопичення політичного капіталу Фідес політичні орієнтації респондентів. Див. рис. 4.13.

Рис. 4.13

Політичні преференції респондентів, що довіряють уряду (у %) (2007–2016)

Примітка: опрацьовано за даними Eurobarometer.

Джерело: European Commission (2007–2016). Eurobarometer / European Commission. <http://ec.europa.eu/commfron-toffice/publicopinion/index.cfm>

Опитування, проведені Eurobarometer демонструє зміни довіри до уряду відповідно до політичних уподобань респондентів. Вона досягла низьких рівнів впродовж кризових 2007–2009 рр. серед тих, хто мали правий і лівий політичні погляди. При цьому найбільш контрастно падіння спостерігалось в середовищі прихильників правих. Політика поляризації, яку постійно проводила партія, дозволила збільшити рівень підтримки насамперед за рахунок правих сил. Ріст довіри до уряду після виборів 2010 р. зріс з 10 % до 60 % серед тих, хто мав праву політичну орієнтацію. Коливання в довірі між лівими та правими в 2010 р. становила приблизно 30 пунктів, що на 10 пунктів менше ніж це було в 2006 р.

На зміни в рівнях довіри впливають багато чинників, включаючи економічні перспективи, політичні зміни (наприклад, вибори) або інші важливі події. У випадку уряду В. Орбана позитивна динаміка рівня його підтримки зумовлена рядом причин. По-перше, це акумулювання економічного капіталу у вигляді стабільної економіки. Угорці в цілому позитивно сприймають соціальні гарантії уряду. За даними OECD

60 % опитаних задоволені медичними послугами, тоді як у країнах ОЕСР – 71 %. 56 % задоволені системою освіти, порівняно з 67 % в середньому по ОЕСР. 44 % висловлюють впевненість у судовій системі, порівняно з 54 % у країнах ОЕСР [288]. Фідес також вдалося накопичувати економічний капітал у вигляді податкових пільг для молодих сімей з декількома дітьми.

По-друге, Фідес наростила гендерний капітал за рахунок широкого залучення жінок до державного сектору. За даними *International Labour Organization* в 2013 р. частка жінок в цій сфері становила в середньому 60,4 % [237].

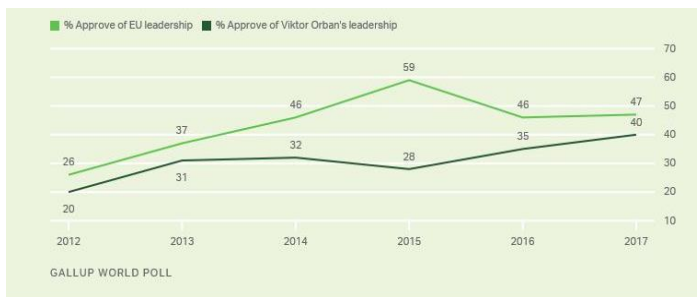
Не можна недооцінювати і потенціал громадських організацій в структурі сукупного соціального капіталу партії. Зауважимо, що в Угорщині існують численні ГО, які заробляють частину своїх доходів шляхом надання експертизи політичним партіям. Йдеться про різноманітні мозкові центри, консалтингові структури. На думку З. Енієйди Фідес виробила стратегію проникнення та вбудованості в середовище традиційних правих еліт, духовенства та ветеранських організацій [190, с. 7]. Пропонуючи посади для представників цих кіл, партія створювала лояльне середовище, продукуючи виникнення нових парасолькових організацій правого крила з середовища консервативних викладачів університетів, аналітичних центрів і груп тиску. Тим самим шляхом проникнення відбувалося постійне акумулювання та трансформація культурного капіталу в політичний. Партія не лише інтегрувалась з організаційними структурами ГО, а й перетворювала їх на партійні платформи.

Значну вагу в сукупному соціальному капіталі партії відіграв особистий репутаційний та делегований політичний капітал її лідера В. Орбана. Він очолював Фідес в період з 1993 по 2000 рр. При цьому певний час політик одночасно суміщав посади голови партії з посадою прем'єр-міністра. У січні 2000 р. партійний з'їзд проголосував за відділення посад прем'єр-міністра і голови партії і В. Орбан залишив посаду глави партії. Проте з 2003 р. він повернувся до керівництва Фідес. Це дозволило накопичувати індивідуальний політичний, адміністративний та делегований капітал партії. За даними *Gallup World Group* якщо загалом європейським лідерам довіряло в 2012 р. 26 % угорців, а в 2017 р.

47 %, то В. Орбану відповідно 20 % та 40 %. Причому по відношенню до лідера Фідес зафіксовано позитивна динаміка рівня підтримки. Див. рис. 4.14.

Рис. 4.14

Динаміка рівня підтримки європейських лідерів в Угорщині (на прикладі В. Орбана)

Джерело: Gallup World Poll. URL: <https://news.gallup.com/poll/242333/>

Харизматичному лідеру вдалося також заручитися капіталом міжнародної підтримки. Він обирався віце-президентом Європейської народної партії. Росту міжнародного іміджу сприяли також особисті контакти з російським президентом В. Путіним. Їх ціллю стало намагання Будапешту отримати економічний капітал з Росії. Угорщина більш ніж на 50 % залежала від поставок газу з цієї країни, що ставило її в аналогічне становище з Польщею [377]. Незважаючи на це, уряд В. Орбана не тільки не поділяв думку Польщі щодо диверсифікації поставок газу, а також ставав все більш «російським газовим перевізником» у Центральній Європі. Логічно, що зі сторони Будапешту йшла критика польських диверсифікаційних планів [377].

В. Орбану вдалося конвертувати символічний капітал в політичний. Інструментом для реалізації такої стратегії стала популістська риторика. Її ефективність посилювали низький рівень довіри до владних інституцій, економічні проблеми (високий рівень інфляції та безробіття, значний бюджетний дефіцит). Перебуваючи в опозиції, Фідес підтримувала конфліктні стосунки з урядом не йдучи на компроміс. Партія використовувала всі можливості для відмови брати участь у інституціо-

налізованих політичних процедурах (наприклад робота в парламенті) [245, с. 99–100]. Альтернативою для взаємодії з владними інституціями В. Орбан вибрав публічний дискурс. Негативним наслідком такої стратегії стало переведення з площини серйозного обговорення суспільних питань в трикутнику «влада–опозиція–громадянські інституції» до одноосібного відображення символів з порожніми гаслами та звинуваченнями. Основним майданчиком для дискусій стали соціальні мережі. Стиль політичної комунікації зводився до дизайнерських повідомлень з порожніми символами та популістськими гаслами. Тому мова публічного дискурсу поступово збідніла, а сам простір став все більшою мірою малофункціональним для обговорення суспільних питань. Перенесення питань на такий майданчик опосередковано підривало легітимність владних інституцій, оскільки основним стилем політичної комунікації став популізм. Проте він дозволив Фідесу мобілізувати маргіналізовану праворадикальну молодь, що поступово ставало загрозливим для демократії.

Отже, перехід від партійної системи поміркованого плюралізму до системи з двома домінуючими партіями відбувався одночасно з радикалізацією настроїв населення та поляризацією політичних еліт, що успішно реалізовувалося під час урядування Фідес і досягало високої інтенсивності з кожною виборчою кампанією. Репозиціонування політичних сил в Угорщині за умов штучних біполярних гегемоній, слабкого громадянського суспільства призвело до інституційної пастки, коли отриманий політичний капітал використовувався владною елітою для закріплення неформальних правил розподілу метакапіталу держави при реалізації політики імітації демократії. Статусний та адміністративний капітал у вигляді парламентської більшості дозволяв змінювати правила політичної гри на свою користь, не виходячи за межі конституційних повноважень. При цьому владна еліта не була зацікавлена у зміні встановлених правил в бік транспарентності та паритету відносин. Штучне послаблення міжпартійної конкуренції шляхом внесення змін до виборчого законодавства, тиск на свободу преси, перерозподіл впливу на користь виконавчої гілки влади сприяли витісненню політичної опозиції з політичного поля та дозволили Фідесу відновити клієнтелістську ме-

режу патронату задля конвертації політичного капіталу в економічний. Одним з наслідків стало зростання корупції в секторі державних заку-півель.

Конвертаційна стратегія Фідес поєднувала адміністративний, бюро-кратичний, статусний та економічний капітали. Підвищення економіч-ного рівня життя громадян з 2013 р. використовувалося як компенсація за згортання демократії. Це підтверджують дані соціологічних дослі-джень, котрі продемонстрували кореляцію між незадоволеністю демо-кратією та економічними негараздами.

Дані Фонду Бертельсменна демонструють негативну динаміку зву-ження інших секторів, перш за все політичного. Це дозволяє нам ствер-джувати про накопичення владною елітою адміністративного та асо-ційованого капіталу, який є політичний за своєю природою і результа-том встановлених неформальних правил політичної гри, та нав'язаної реальності і дозволяє закріплювати систему клієнтелізму та патронату та є свідченням впливу партії на розподіл метакапіталу держави. Зовніш-ній репутаційний капітал використовувався лише для мобілізації між-народних гравців в контексті протидії міграційній політиці ЄС.

Високий рівень електоральної підтримки партії є швидше результа-том накопичення політичного капіталу особистої популярності В. Ор-бана, в основі якого лежить символічний капітал. Виграшність доміну-ючої конвертаційної стратегії лідера полягала в імітації демократичної поведінки в умовах створеної кризи демократії та використанні попу-лістської націоналістичної та євроскептичної риторики. Вищесказане дозволяє зробити песимістичні висновки щодо довгострокових пер-спектив демократизації політичної системи країни.

Навколо них вибудовують свої стратегії інші політичні гравці. При цьому сам поділ на «ліві–праві», «право центристи–праві» досить умов-ний і відображає швидше не релігійні, політичні, соціокультурні роз-межування в суспільстві, як властивості політичного поля зберігати дихотомічний характер.

Отже, в країнах Вишеградської групи поступово вимальовується чіт-ка, дихотомічна за своїм характером, структура політичного поля, яка знаходиться в нерозривному, прямому зв'язку з виборцями та визначає

вироблення позицій та інтересів, пов'язаних з певним положенням в цьому полі. Вона залежить від системи вироблених та зайнятих позицій між конкурентними політичними агентами у формі політичних партій. Такі позиції мають ілюзорний демократичний ефект так як в їх основі лежать раціональні мотиви. Вони є результатом опосередкованих, «узгоджених» взаємовідносин між провладними та опозиційними партіями, які є асинхронними за своїм характером і в основі яких лежить прагнення доступу до метакapіталу держави. Це змушує конкуруючі партії продукувати альтернативні проекти, які не ставлять за ціль сприяти демократизації, а швидше є необхідністю врахування позицій конкурента та мобілізації електорату з метою фіксації та посилення своїх позицій в метакapіталі держави.

Звідси поява популістських партій та ефект кризи демократії. Їх популярність в країнах Вишеградської групи є логічним результатом поступової підміни міжпартійної конкуренції неформально закріпленими правилами «гри» з нульовою сумою, де основні актори формують в результаті політичного дискурсу проблеми, які є хоч і близькими для електорату однак є відволікаючими від основних проблем (корупції та шляхів подолання, прозорості влади і т. д.). В результаті змінюваність влади в більшості випадків має переважно штучний характер, оскільки лише половина виборців фіксує зміну диспозицій серед політичних сил, котрі мають конфліктний та конкурентний характер. Проте інша половина виборців проявляє індиферентність, що є ознакою віддаленості партійних програм та їх діяльності від мас. Ріст політичного абсентеїзму, індивідуалізм, відсутність росту соціального капіталу, низький рівень громадської активності є чинниками, які сприяють штучному характеру політичної боротьби та певного інституційного розриву.

ВИСНОВКИ

Досліджуючи взаємовідносини між владою та опозицією в державах Вишеградської групи ми прийшли до наступних висновків:

1. Встановлено, що найбільш релевантними методологічними підходами є поєднання теорій конвертації суспільних капіталів, синергетики, флуктуації, інституціоналізму та неінституціоналізму. Комплексність і багаторівневність взаємодій між політичними акторами зумовили використання різних підходів не з позицій динамічної конкуренції, а швидше як синтетичну багатоскладову концепцію, що інтегрує різні виміри функціонування опозиції. Створений на їх базі метод дозволяє глибше зрозуміти природу та динаміку взаємовідносин, відображає сутність політичних процесів, розширює інструментарій прикладних політичних досліджень. Теорія конвертації суспільних капіталів допомогла нам розглянути взаємовідносини між владою та опозицією як процес накопичення, конвертації та обміну капіталів в ході боротьби за метакapітал держави. За її допомогою обґрунтовано індивідуальні та групові стратегії конвертації суспільних капіталів, з'ясовано динаміку об'єктивної структури політичного поля, співвимірність диспозицій між владою та опозицією та зміну їх меж в ході репозиціонування в кожній з досліджуваних країн.

Синергетичний підхід застосовувався для аналізу ролі влади та опозиції як детермінант виникнення флуктуації та біфуркації, якісної зміни стану системи в діапазоні між хаосом і порядком й спроможності нелінійних динамічних систем до самоорганізації. За допомогою синергетики ми вияснили причетність як опозиції, так і влади до виникнення звичайних та дивних атракторів та їх використання в якості ресурсу для накопичення політичного капіталу. Застосування даного підходу в якості методологічного інструменту дало також змогу визначити релевантний зв'язок між використанням принципу емерджентності та встановленням патерних взаємовідносин між владою та опозицією.

Для визначення впливу відносин влади та опозиції на флуктуацію політичної системи в ході заміщення одних політичних сил іншими,

в якості методологічного інструменту ми скористалися теоремою флуктуації, яка є складовою теорії соціальної стратифікації П. Сорокіна. Даний підхід дозволив також обґрунтувати взаємовідносини опозиції та влади як боротьби сил стримування та стратифікації, глибше зрозуміти причини коливання профілю соціальної стратифікації та визначити детермінанти приведення системи до точки рівноваги. Інституційний та неінституційний підходи допомогли визначити роль інституціоналізованих та неінституціоналізованих, формальних і неформальних політичних акторів у створенні певних «правил гри» щодо розподілу метакапіталу держави. Теорія раціонального вибору сприяла виявленню стратегій влади та опозиції у створенні інститутів конструктивної взаємодії між владою та опозицією в перехідний період.

Опозицію визначено через категорію «влада», яка дозволяє поєднати етимологічний та інституційний підходи виходячи з того, що вона неможлива в системі рівноправних владних суб'єктів і є самостійним політичним гравцем, що легально змагається за владу. Політичні партії, що знаходяться при владі та опозиція розглядаються як рівнозначні учасники політичного процесу попри те, що відношення до влади диференціює їх статус. Опозиція є не лише політичним об'єктом, на яку спрямована владна дія, але і суб'єктом, що має на меті недопущення нерівномірного перерозподілу владних ресурсів та веде легальну конкурентну боротьбу за ці ресурси в міжелекторальний період та під час виборів. При цьому залежність опозиції від влади не можна вважати постійною. Вона зростає прямо пропорційно цінності ресурсів, якими володіє суб'єкт, і знижується мірою розширення доступу об'єкта до їх альтернативних джерел.

2. На прикладі країн Вишеградської групи виявлено патерні взаємовідносини влади та опозиції, які розглядаються нами як екзогенний чинник самоорганізації системи. До них ми відносимо лояльність / нелояльність, співробітництво, компроміс, збереження диспозицій, підтримка неформальних інститутів та ін. Вони є продуктами реалізації політичними акторами стратегій накопичення та конвертації суспільних капіталів і габітусу. За допомогою неінституційного підходу та теорії конвертації суспільних капіталів доведено, що встановлені в про-

цесі взаємодії формальні та неформальні правила «гри» спрямовані в основному на консервацію співвідношення політичних сил, диспозицію між двома полюсами та недопущення інших агентів до переділу політичного поля, що досягається за рахунок штучного зниження рівня міжпартійної конкуренції і негативно позначається на якісних характеристиках демократизації. Взввши в якості дослідницького інструменту синергетичний підхід ми дійшли висновку, що в даній стратегії закладений принцип емерджентності. Тобто сукупний суспільний капітал двох партій завжди більший від суми капіталу кожної з них.

3. Доведено, що патерні взаємовідносини між опозицією та владою впливають на процеси демократизації політичних систем. Одним з продуктів таких відносин є поява тимчасових просторових інтегрованих структур – інститутів конструктивної взаємодії влади та опозиції у формі круглих столів, як свого роду форм самоорганізації системи на етапі її переходу. Круглі столи розглядаємо в ролі звичайних атракторів, які визначали зміну руху системи від хаотичного до упорядкованого стану за одночасної зміни певних параметрів системи. Їх поступовий розпад у фазі біфуркації відбувався після вибору одного з узгоджених векторів розвитку демократизації та приведення системи у врівноважений стан. Такі інститути дозволили як посткомуністичним утворенням, так і опозиції в умовах конкуренції швидко накопичити статусний та політичний капітал, що дало їм кращі стартові позиції в період перших демократичних виборів з перспектив розподілу між собою політичного поля. Подальша демократизація політичної системи відбувалася на тлі впливу незначних атракторів, котрі породжувалися нерівновагою, нестабільністю та накопиченням флуктуацій.

Патерні взаємовідносини проявлялися у відтворенні політичних практик, зразків політичної поведінки в діях політичних агентів що супроводжувалося перенесенням таких явищ як політична корупція, зловживання службовим становищем, клієнтелізм та ін. Такий асоційований капітал дозволяв правлячій еліті швидко компенсувати витрати на виборчу компанію та конвертувати політичний капітал в економічний як кінцеву мету стратегій основних соціальних агентів.

Відтворення практик, зразків поведінки у формі патерних взаємодій співвимірне з силою полюсів та умовною відстанню між ними. Тому зміна полюсів політичного поля в ході репозиціонування призводила до незначних змін у взаємовідносинах між владою та опозицією. Проте в плані перспектив демократизації цей чинник відіграє значну роль. Збереження відстані, яка віддаляє два полюси, та відтворення політичних практик сприяє появі й фіксації в політичному просторі інститутів конструктивної взаємодії як форм самоорганізації, що робить можливим прогнозування поведінки політичних гравців і політичної системи, дозволяє запобігти хаосу та появі дивних атракторів і випадкових флуктуацій, пом'якшує політичні наслідки конвергенції процесів демократизації. Відтак демократизація політичної системи, не втрачаючи характеристики дисипативності, піддається менш значущим коливанням, а в певних випадках нагадує лінійний процес.

4. На підставі аналізу накопичення та конвертації суспільних капіталів індивідуальними та груповими соціальними агентами зроблено висновок, що на перехідному етапі, коли старі інститути ще зберігають політичну значущість, а нові є хиткими та нестабільними, визначальний вплив на поведінку системи здійснюють звичайні та дивні атрактори. В якості перших звичайних атракторів розглядаємо так звані «оксамитові революції», які відбулися в країнах Центрально-Східної Європи в 1989 р. і знаменували собою процес мирного переходу до демократії, що включав в себе багатоваріантність, альтернативність вибору шляхів розвитку та його невідворотність. Звичайними атракторами також є перемовини старої влади та опозиції у формі тимчасових просторових інститутів конструктивної взаємодії (круглих столів). Аналіз внутрішніх угод еліт при переходах до демократії розглядається в аспекті короткотермінової політичної динаміки. Доведено, що такі угоди визначали відмінності подальшої демократизації політичної системи, що виявлялося у визначенні напрямку інституційних змін, певних узгоджених правил накопичення та конвертації суспільних капіталів, закладенні інституційних механізмів для самоорганізації системи, зокрема, у вигляді репозиціонування політичних сил. Тривалість функціонування інституту кооперативної взаємодії влади та опозиції

пов'язана з динамічними аспектами політики, тобто з проблемою стану спокою і руху, стійкого порядку і якісних змін, стабільної рівноваги і нестабільного дисбалансу в політичному житті.

Здійснення крос-регіонального компаративного аналізу інституційних механізмів взаємодії опозиції та влади в країнах Вишеградської групи в контексті відносин виконавчої та законодавчої гілок влади дозволило виявити ресурси опозиційного впливу на уряд а також рівень взаємопов'язаності проурядових та опозиційних партій. З цією метою в дослідженні застосовано типологію моделей відносин між парламентом та урядом, запропоновану А. Кінгом й модифіковану Р. Андевегом і Л. Нійзінком. Опозиції на практиці досить складно використовувати свої інституційні можливості впливу на уряд в силу того, що його склад в основному формується з середовища провладної парламентської більшості і є їй підконтрольний, а сама вона має більший доступ до владного ресурсу. Конституційні норми мінімізують зміни уряду задля збереження політичної стабільності через процедуру конструктивного вотуму недовіри. Доведено, що звуження поля діяльності опозиції обумовлює застосування нею неконвенційних методів політичної боротьби, що детермінує появу дивних атракторів, спрямованих на зниження рівня легітимності влади та перетікання політичного капіталу до опозиції.

5. На основі аналізу стартових умов, продуктів, практик демократичного переходу та індикаторів (стабільність демократичних інститутів, політична та соціальна інтеграція, дотримання прав та свобод, політична участь, міжнародна кооперація, рівень корупції) виявлено специфіку взаємовідносин влади та опозиції в кожній з досліджуваних країн. Поєднавши синергетичний підхід, теорії раціонального вибору та конвертації суспільних капіталів і проаналізувавши динаміку репозиціонування партій впродовж означеного періоду, ми простежили тенденції до домінування в партійній системі Польщі, Чехії, Угорщини та частково Словаччини двох політичних акторів, що дозволило їм контролювати політичне поле і робило механізм конвертації суспільних капіталів максимально замкнутим та непрозорим.

Шляхом договірних витрат і створення соціальних мереж на мікро- та макрорівнях, таким груповим та індивідуальним акторам вдавалося

зберегти свої початкові переваги у вигляді накопичених суспільних капіталів. Це відбувалося за рахунок зменшення демократичного ефекту від створених політичних інституцій, зниження рівня їх легітимності, задіявання неформальних інститутів і практик.

Приклад Угорщини показує, що репозиціонування політичних сил за умов штучних біполярних гегемоній, слабого громадянського суспільства, низької політичної участі, радикалізації суспільних настроїв призвело до інституційної пастки, коли отриманий політичний капітал використовувався владною елітою для закріплення неформальних правил розподілу метакapіталу держави під час реалізації політики імітації демократії. Імітаційна модернізація, демократизація та прискорена європеїзація призводять до політичної значущості «розриву» як ресурсу для накопичення політичного капіталу провладними партіями та створення ними власної мережі клієнтелістських відносин. Накопичення та конвертація суспільного капіталу партіями відбувалося в умовах зростаючого контрасту між формальною демократизацією та соціальною дезінтеграцією. В результаті спостерігалось потрапляння країни до інституційної пастки з кризою демократії як її наслідком.

Особливістю взаємовідносин влади та опозиції в Польщі є збільшення дистанції між провладними та опозиційними партіями, що супроводжується інспірацією в політичному дискурсі протилежних підходів до актуальних та політизації менш значущих тем, які поширюються через соціальні мережі та дозволяють в довгостроковій перспективі поляризувати активну частину електорату та спонукати до політичного абсентеїзму майже половину пасивної його частини. Зазначено, що попри їх необмежену кількість «мережеві відносини» позбавлені аспекту реальності. Це дозволяє політичним партіям реалізовувати віртуальні проекти, оминаючи інституції громадянського суспільства (макрорівень), які виявилися неефективними, проникати на індивідуальний мікрорівень та конвертувати соціальний капітал в політичний через комунікаційні канали. Така гра в віртуальну демократію має абсолютно протилежні наслідки для консолідації демократії, посилюючи асиметричність соціального сприйняття демократичних реформ, політичний абсентеїзм, індивідуалізм і фактично призводячи до правління меншо-

сті над більшістю, що потенційно породжує кризу ліберальної демократії.

Зазначена тенденція до накопичення соціального та економічного капіталів на індивідуальному (мікро-) рівні за рахунок відчуття певної автономності поляків від політики держави, що проявлялася в послабленні зв'язку між приватним життям, діями політиків і станом демократії в країні. У межах політичного поля це означало уповільнення процесів накопичення та конвертації політичного капіталу як в опозиційних, так і провладних політичних партіях.

Виявлено специфіку зниження рівня демократичності політичної системи в країнах Вишеградської групи. В Чехії та Словаччині однією з його причин стала діяльність технологічних за своїм характером партій підприємницького типу, які конвертували економічний та статусний капітал (імідж опозиційності) в політичний з метою реверсної конвертації більшого сукупного капіталу в економічний.

Простежено опосередкований зв'язок популістських партій націоналістичного спрямування з російським економічним капіталом. Росія має власні геополітичні інтереси в Центрально-Східній Європі. Цей регіон для неї є стратегічним в плані надання можливостей для опосередкованого втручання в загальноєвропейські та трансатлантичні інституції шляхом проникнення в економічне, політичне та інтелектуальне середовище окремих країн. Росія зацікавлена в експорті економічного, символічного, соціального та культурного капіталів в прямій та опосередкованій формі та їх перетворенні в політичний капітал мезорівня. Це вносить в патерні відносини коефіцієнт непередбачуваності та збільшує ймовірність появи дивних атракторів, здатних посилити флуктуацію демократичної системи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абдулаева Ю. Институционные условия формирования конструктивной оппозиции в странах Центральной и Восточной Европы: автореф. дис. ... канд. полит. наук: 23.00.02 / Санкт-Петербургский государственный университет, 2007. 207 с.
2. Банс В. Порівняльна демократизація. Широкі та обмежені узагальнення. *У пошуках правильної парадигми: концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи* / ред. Д. Гузіни; пер. з англ. Ю. Некрутенка. Київ: Ай Бі, 2003. С. 107–139.
3. Бірс Д. Права та обов'язки опозиційних партій в демократичних країнах. URL: <http://www.pdp.org.ua/index.php?id=txt&a=1429> (дата звернення 12.10.2017).
4. Боднар А. Польша. Демократія, привезена Євросоюзом? *Демократизація і Європейський Союз. Країни Центральної і Східної Європи в першому десятилітті XXI ст.* / пер. з англ. О. Кислюк. Київ: Український письменник, 2012. С. 29–53.
5. Бокало М., Трохимчук С. Проблеми і перспективи демократизації в країнах Центрально-Східної Європи (на прикладі Вишеградської четвірки). Львів, 2000. 68 с.
6. Бурдые П. Дух государства: генезис и структура бюрократического поля. Поэтика и политика: Сб. ст. Санкт-Петербург: Алетейя, 1999. 298 с.
7. Бурдые П. Некоторые свойства полей. *Альманах «Восток»*. 2004. № 11 (23). URL http://www.situation.ru/app/j_art_633.htm (дата звернення: 16.10.2018).
8. Бурдые П. Социология политики / пер. с фр. и общ. ред. Н. Шматко. Москва: Socio-Logos, 1993. 336 с.
9. Бурдые П. Формы капитала / пер. с фр. М. Добряковой. *Экономическая социология*. 2002. Т. 3, № 5. С. 60–74.
10. Бусленко В. Конвертаційні стратегії влади та політичної опозиції в Угорщині в 1990-х рр. *Політичне життя* / Донецький національ-

ний університет імені Василя Стуса. Вінниця: ДонНУ ім. Василя Стуса. 2019. № 3. С. 18–24.

11. Бусленко В. Досягнення консенсусу між владою і політичною опозицією в контексті процесів євроінтеграції (зарубіжний досвід та українські реалії). *Наукові праці: Науково-методичний журнал. Серія: Політологія* / Чорноморський державний університет імені Петра Могили. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. Т. 131, Вип. 118. С. 88–92.

12. Бусленко В. Інституалізація парламентської опозиції в Польщі *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї* / Інститут політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, Чорноморський державний університет ім. Петра Могили. Київ: Український центр політичного менеджменту, 2010. Вип. 20. С. 444–453.

13. Бусленко В. Конфліктний характер взаємовідносин між владою та опозицією в Україні: причини та політичні наслідки. *Studia Politologica Ucraino-Polona* / Інститут держави і права імені В. М. Корецького, Польська академія наук і мистецтв. Житомир–Київ–Краків: ФОП Євенок О. О., 2015. Вип. 5. С. 73–79.

14. Бусленко В. Ліві партії-наступниці в країнах Вишеградської групи: репозиціонування в умовах політичної конкуренції. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. *Політологія. Соціологія. Право. Збірник наукових праць*. Київ: ІВЦ «Політехніка». 2014. № 2 (22). С. 111–116.

15. Бусленко В. Моделі взаємодії між урядом та парламентською опозицією в країнах Європейського Союзу (на прикладі країн Вишеградської групи). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Міжнародні відносини*. Луцьк: Вид-во СНУ ім. Лесі Українки, 2013. № 10. С. 32–37.

16. Бусленко В. Моделювання відносин «парламентська опозиція – уряд» у Словаччині в 90-ті роки: контекст, інституційні чинники, потенціал та результативність. *Studia Politologica Ucraino-Polona* / Інститут держави і права імені В. М. Корецького, Польська академія наук і мистецтв. Житомир–Київ–Краків: ФОП Євенок О. О., 2014. Вип. 4. С. 145–152.

17. Бусленко В. Особливості функціонування політичної опозиції в регіонах України після виборів до рад 2006 р. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія*. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2010. Вип. 14. С. 74–78.

18. Бусленко В. Парламентська опозиція та уряд в Словаччині в 2010–2014 рр. *Політичне життя / Донецький національний університет імені Василя Стуса*. Вінниця: ДонНУ ім. Василя Стуса, 2018. № 3. С. 15–20.

19. Бусленко В. Політичний компроміс між владою та опозицією в умовах переходу до демократії (на прикладі країн Вишеградської групи). *Панорама політологічних студій: Науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету*. Рівне: РДГУ, 2013. Вип. 10. С. 114–122.

20. Бусленко В. Природа кооперативної взаємодії влади та опозиції в умовах лібералізації політичного режиму (на прикладі Польщі та Угорщини). *Панорама політологічних студій: науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету*. Рівне: РДГУ, 2015. Вип. 13. С. 125–131.

21. Бусленко В. Провладні та опозиційні партії в умовах міжпартійної конкуренції. *Політологічні читання імені професора Богдана Яроша: збірник наукових праць / ред. В. Бортніков, Я. Ярош*. Луцьк: Вежа-Друк, 2016. Вип. 4. С. 37–39.

22. Бусленко В. Роль і місце політичної опозиції в процесах демократизації українського суспільства. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Збірник наукових статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини / Чернівецький національний університет імені Василя Федьковича*. Чернівці: Рута, 2007. Вип. 325–326. С. 26–29.

23. Бусленко В. Стосунки уряду та парламентської опозиції в Словацькій республіці (1998–2010 рр.). *Вісник Львівського університету. Серія: філософсько-політологічні студії*. 2017. № 13. С. 130–136.

24. Бусленко В. Теоретичні і методологічні аспекти функціонування політичної опозиції в польській політології. *Польські студії*. 2010. № 2–3. (Дух і літера. № 22) С. 220–228.

25. Бусленко В. Уряд та парламентська опозиція в Чеській Республіці (політико-правовий аспект взаємодії). *Політичне життя / Донецький національний університет імені Василя Стуса*. Вінниця: ДонНУ ім. Василя Стуса, 2018. № 2. С. 19–24.

26. Бусленко В. Чинники впливу на стан та перспективи демократії. *Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України*. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2019. Вип. 85. С. 348–360.

27. Бусленко В. Інституційні механізми взаємодії уряду та парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія / Маріупольський державний університет*. Маріуполь: Видавничий відділ МДУ, 2015. Вип. 13–14. С. 196–203.

28. Бусленко В. Парламентська опозиція та уряди більшості в Польщі в 1997–2001 рр. *Вісник Львівського університету. Серія: Філософсько-політологічні студії. Збірник наукових праць / Львівський національний університет імені Івана Франка*. Львів: Вид-во ЛНУ імені Івана Франка, 2017. № 12. С. 172–177.

29. Бусленко В. Стосунки уряду та опозиції в Чехословаччині в кінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст. *Studia Politologica Ucraino-Polona / Інститут держави і права імені В. М. Корецького, Польська академія наук і мистецтв*. Житомир–Київ–Краків: ФОП Євенок О. О., 2016. Вип. 6. С. 162–168.

30. Бусленко В. Тенденції взаємодії влади та опозиції в Польщі в контексті процесів демократизації. *Політичне життя*. 2020. № 1. С. 5–12.

31. Бусленко В. Місце католицького Костелу у досягненні консенсусу між владою і політичною опозицією у Польщі в кінці 80-х років. *Духовна компонента в системі вищої освіти України: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 28 трав. 2010 р.)*. Луцьк: Ред.-вид. відділ Луцького національного технічного університету, 2010. С. 166–176.

32. Бусленко В. Специфіка стосунків між урядом і парламентською опозицією в Польщі на початку 90-х рр. ХХ ст. *Політикус. Науковий журнал / Південноукраїнський національний педагогічний універси-*

тет ім. К. Д. Ушинського. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2017. Вип. 1. С. 47–51.

33. Бусленко В. Теоретичні аспекти взаємовідносин між владними структурами та політичною опозицією. *Політичне життя* / Донецький національний університет імені Василя Стуса. Вінниця: ДонНУ ім. Василя Стуса, 2016. № 2. С. 6–12.

34. Бусленко В. Формування парламентської опозиції в Чеській Республіці в 1990-х роках: інституційні чинники, потенціал та ефективність впливу на уряд. *Держава і право: Збірник наукових праць. Серія Політичні науки* / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ: «Юридична думка», 2018. Вип. 80. С. 91–101.

35. Бусленко В., Лихацька Т. Електоральна участь громадян Республіки Польща у парламентських виборах (1989–2015 рр.). *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць* / Всеукраїнська громадська організація Українська академія наук, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. Київ: Видавництво «Гілея», 2016. Вип. 114 (11). С. 412–415.

36. Вахудова М. Нерозділена Європа. Демократія, важелі впливу та інтеграція після комунізму / пер. з англ. Т. Цимбал. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 379 с.

37. Вінничук Н. Політична опозиція як інститут сучасної демократії: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2007. 17 с.

38. Воронцова А., Звоновский В. Административный ресурс как феномен российского избирательного процесса. *Полис*. 2003. № 6. С. 114–124.

39. Вятр. Є. Социология политических отношений: монография. Москва: Прогресс, 1979. 456 с.

40. Гаврилов Г. Модели политической оппозиции: теоретико-методологический анализ: монография. Екатеринбург: Ин-т философии и права УрО РАН, 2003. 153 с.

41. Гельман В. Институциональное строительство и неформальные институты в современной российской политике. *Полис*. 2003. № 4. С. 6–25.

42. Глухова А. Компромисс и консенсус как методы регулирования и разрешения политических конфликтов. URL: <http://www.rciabc.vsu.ru/irex/pubs/glukhova4.htm> (дата звернення 23.03.2017).

43. Глухова А., Савенков Р. Новый авторитаризм в польском облачении. *Полис*. 2019. № 4. С. 181–191. DOI: <https://doi.org/10.17976/jpps/2019.04.13>

44. Голосов Г. Карьеристы и верующие (партии-преемницы) в процессе демократизации. *Pro et Contra*. 1998. Т. 3. № 3. С. 57–73.

45. Гончаров Л. Межпартийная конкуренция в структуре современной демократии: политико-институциональные особенности. *Вестник Воронежского государственного университета. Сер: Лингвистика и межкультурная коммуникация*. 2008. № 2. С. 173–175.

46. Горбатенко В. Механізми стабілізації вітчизняної політичної системи. Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії: монографія / ред. А. Кудряченко. Київ: НІСД, 2007. С. 302–340.

47. Горбатенко В. Політичне прогнозування: Теорія, методологія, практика: монографія. Київ: Генеза, 2006. 400 с.

48. Даймонд Л. Визначення та розвиток демократії. *У пошуках правильної парадигми: концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи* / ред. Д. Гузіна; пер. з англ. Ю. Некрутенко. Київ: Ай Бі, 2003. С. 47–76.

49. Даль Р. Поліархія. Участь у політичному житті та опозиція / пер. з англ. О. Білгородський. Харків: Каравела, 2002. 216 с.

50. Данилов Ю. Роль и место синергетики в современной науке. URL: <http://www.synergetic.ru/science/rol-i-mesto-sinergetiki-v-sovremennoy-nauke.html> (дата звернення 18.03.2018).

51. Демків О. Соціальний капітал та рентоорієнтовані соціальні мережі в умовах державного монополізму. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: соціологія*. 2013. № 1 (4). С. 28–34.

52. Древаль Ю. Формування та функціонування парламентської більшості (досвід європейських країн). *Демократичне врядування*. 2009.

Вип. 3. URL: http://lvivacademy.com/vidavnitstvo_1/visnik3/fail/+Dreval.pdf (дата звернення 11.03. 2017).

53. Елисеев С. Институциональный дизайн как фактор развития политической конкуренции в России. *Вестник Санкт-Петербургского университета*. 2009. Сер. 12. Вып. 3. Ч. 1. С. 40–46.

54. Зеленько Г. Передумови формування конструктивної опозиції в країнах Вишеградської групи. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2015. Вип. 2. С. 64–84.

55. Зеленько Г. Політична «матриця» громадянського суспільства (досвід країн Вишеградської групи та України): монографія. Київ: Знання України, 2007. 336 с.

56. Земцова Л. Трансакционные издержки влияют на каждое ваше решение. URL: http://www.elitarium.ru/2014/02/05/transakcionnye_izderzhki.html (дата звернення 15.03.2018).

57. Институциональная политология: Современный институционализм и политическая трансформация России: коллективная монография / С. Патрушев и др. Москва: ИСПРАН, 2006. 586 с.

58. Истон Д. Категории системного анализа политики. Антология мировой политической мысли: в 5 т. Москва: Мысль, 1997. Т. II. С. 630–642.

59. Глов І. Конституційні зміни в Угорщині 2012 року: основні новації та їх вплив на суспільно-політичний розвиток держави. *Віче*. 2013. № 4. С. 11–15.

60. Ільницька У. Парламентська опозиція як інституційний аспект контрольної функції парламенту. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2011. Вип. 23. С. 76–84.

61. Индекс громадянського суспільства / CSO Sustainability Index for Central and Eastern Europe and Eurasia. URL: <https://www.usaid.gov/europe-eurasia-civil-society> (дата звернення 16.05. 2018).

62. Ключкович А. Трансформація системи владних інститутів. *Еволюція партійних систем країн Вишеградської четвірки: досвід для*

України: монографія. Ужгород: Інформаційно-видавничий центр ЗІППО, 2014. С. 47–78.

63. Коврякова Е. Парламентский контроль: зарубежный опыт и российская практика. Москва: ОАО «Издательский дом «Городец», 2005. 191 с.

64. Козик В., Панкова Л., Денисенко Н. Загальна характеристика та сучасні особливості розвитку країн з перехідною економікою. Міжнародні економічні відносини: навчальний посібник. Київ: Знання-Прес, 2002. URL: <http://buklib.net/books/30708/> (дата звернення: 14.02.2019).

65. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий. *Общественные науки и современность*. 2001. № 3. С. 122–139.

66. Кукуруз О. Парламентська більшість та опозиція в Сеймі Республіки Польща. *Політичний менеджмент*. 2008. № 6. С. 79–89.

67. Климончук В. Дискурс політичних свобод у сучасній вітчизняній політичній науці. *Гілея: науковий вісник / Всеукраїнська громадська організація Українська академія наук, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова*. Київ: Видавництво «Гілея», 2015. Вип. 93. С. 302–306.

68. Лебедюк В. Динаміка партійних систем у посткомуністичних країнах. *Демократичний транзит у країнах Вишеградської групи й України: вибрані аспекти*: навчальний посібник / ред. Д. Шевчук, В. Лебедюк, Острог: Вид-во Острозької академії, 2018. С. 149–166.

69. ЛеДюк Л. Учасницька демократія: референдуми у теорії та на практиці: монографія / пер. з англ. Р. Ткачук; ред. Дж. Перлін. Харків: Центр освітніх ініціатив, 2002. 160 с.

70. Ледаев В. Власть: концептуальний аналіз: монографія. Москва: Российская политическая энциклопедия, 2001. 384 с.

71. Ледаев В., Ледаева О. Многомерность политической власти: концептуальные дискуссии. *Логос*. 2003. № 4–5 (39). С. 23–35.

72. Лендзел М. Місцева демократія у країнах Центральної і Східної Європи: монографія. Ужгород: Мистецька лінія, 2011. 688 с.

73. Лесечко М., Сидорчук О. Соціальний капітал: теорія і практика: монографія. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2010. 220 с.

74. Лінц Х. Дж., Степан А. На шляху до консолідованих демократій. *У пошуках правильної парадигми: концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи* / ред. Д. Гузіна; пер. з англ. Ю. Некрутенко. Київ: Ай Бі, 2003. С. 195–214.
75. Мад'яр Б. Анатомія посткомуністического мафіозного госу- дарства. На примере Венгрії: монографія / пер. с венг. П. Борисов. 2016. ООО «Новое литературное обозрение», 2016. URL://iknigi.net/ avtor-madyar-balint/124166-anatomiya-postkommunisticheskogo-mafiozno- go_gosudarstva-na-primere-vengrii-madyar-balint/read/page-1.html (дата звернення 21.02.2017).
76. Марушьяк Ю. Роль политических партий в организации политиче- ской жизни и процесса реформ в Словакии. *Революции и реформы в странах Центральной и Юго-Восточной Европы: 20 лет спустя* / К. Никифоров, Москва: РОССПЭН, 2011. С. 570–588.
77. Мацієвський Ю. У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991–2014): монографія. Чернівці: Книги – XXI, 2016. 552 с.
78. Митина О., Петренко В. Синергетическая модель динамики по- литического сознания. 1996. URL: <https://www.psychology.ru/library/00076.shtml> (дата звернення: 17.12.2017).
79. Морозова Е., Мирошниченко И. «Инвесторы политического ка- питала»: социальные сети в политическом пространстве региона. *По- лис*. 2009. № 2. С. 60–76.
80. Нагорняк Т. Бренд – політика: технологи и методы оценки. *Politbook*. 2013. № 2. С. 155–166.
81. Нагорняк Т. Персона як бренд у політичному полі. Імідж і репу- тація особистості як складова брендингу територій України. *Наукові праці. Серія: Політологія* / Чорноморський державний університет імені Петра Могили. 2012. Т. 182. Вип. 170. С. 66–69.
82. Наталіна Н. Стратегії політичної конвертації суспільних капіта- лів у пострадянських державах: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Донецький нац. ун-т. Донецьк, 2008. 227 с.

83. Норт Д. Институты, институционные изменения и функционирование экономики / пер. с англ. А. Нестеренко. Москва: Фонд экономической книги «Начала», 1997. 180 с.

84. Остапець Ю., Гайданка Є., Ключкович А., Марадик Н. Еволюція партійних систем країн Вишеградської четвірки: досвід для України: монографія. Ужгород: Інформаційно-видавничий центр ЗППО, 2014. 246 с.

85. Панов П. Место институтов в теории рационального выбора. *Институциональная политология: современный институционализм и политическая трансформация России*: коллективная монография / С. Патрушев и др. Москва: ИСПРАН, 2006. С. 43–92.

86. Панов П. Трансформации политических институтов в России: кросстемпоральный сравнительный анализ. *Полис*. 2002. С. 58–70. DOI: 10.17976/jpps/2002.06.06

87. Патнам Р., Леонарді Р., Нанетті Р. Творення демократії. Традиції громадянської активності в сучасній Італії / пер з англ. В. Ющенко. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. 302 с.

88. Плотинский Ю. Модели социальных процессов: учебное пособие для высших учебных заведений. Изд. 2-е, перераб. и доп. Москва: Логос, 2001. 296 с.

89. Політична наука: Словник: категорії, поняття і терміни / Б. Кухта та ін. Львів: Кальварія, 2003. 500 с.

90. Поліщук І. Феномен електоральної культури у транзитивних суспільствах. *Політологічний вісник: Збірник наукових праць* / Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка. 2018. № 80. С. 46–52.

91. Поліщук І., Чигрінов В. Розвиток електоральної культури України Росії та Польщі: монографія. Харків: ХІБМ, 2017. 433 с.

92. Польовий М. Політичні процеси: теорія та практика моделювання: монографія. Одеса: Фенікс, 2011. 288 с.

93. Порівняльна політика. Основні політичні системи сучасного світу: монографія / ред. В. Бакіров, М. Сазонова. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2008. 576 с.

94. Поршаков С. Политическая оппозиция в странах Запада (некоторые закономерности и особенности функционирования). *Мировая экономика и международные отношения*. 1993. № 3. С. 35–48.
95. Пригожин И. Наука, цивилизация и демократия / пер. В. Игнатева. *Futures*. 1986. Vol. 18. N 4. (August). P. 493–507. URL: <http://study.ustu.ru/view/aid/95/1/Prigojin.doc> (дата звернення: 06.09.2019).
96. Примуш М. Політико-правове регулювання діяльності політичних партій: монографія. Донецьк, 2001. 338 с.
97. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / пер. с англ. и ред. В. Бажанов. Москва: РОССПЭН, 2000. 320 с.
98. Пшеворський А. Переходи до демократії: лібералізація і демократизація. *Демократія: Антологія* / упоряд. О. Проценко. К: Смолоскип, 2005. С. 605–648.
99. Пшеворський А. Переходы к демократии. *Путь*. 1993. № 3. С. 3–15.
100. Радаев В., Шкаратан О. Социальная стратификация: монография. Москва: Аспект-Пресс, 1996. 270 с.
101. Радаев В. Понятие капитала, формы капиталов и их конвертация. *Общественные науки и современность*. 2003. № 2. С. 5–17.
102. Рейсингер У. Встановлення та зміцнення демократії. *У пошуках правильної парадигми: концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи*. Київ: Видавничо-поліграфічне ТОВ «Ай Бі», 2003. С. 77–106.
103. Романюк А., Литвин В. Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Вишеградської групи та інших країн Центрально-Східної Європи: монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2016. 548 с.
104. Романюк О. Що таке «дефектні демократії» і якими вони бувають. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2017. № 2 (33). С. 114–121.
105. Ростоу Д. Переходи до демократії: до питання про динамічну модель. *Демократія. Антологія* / упоряд. О. Проценко. Київ: Смолоскип, 2005. С. 583–604.

-
106. Ротар Н. Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду: монографія. Чернівці: Рута, 2007. 472 с.
107. Рябов С. Опозиція як джерело альтернативної політики. *Вибори та демократія*. 2005. № 4 (6). С. 8–18. С. 8–28.
108. Сарторі Д. Основи теорії демократії: народ і врядування. *Демократія. Антологія* / упоряд. О. Проценко. Київ: Смолоскип, 2005. С. 25–40.
109. Семенова А. Социальный капитал: теория и практика. *Известия Саратовского университета. Серия Экономика. Управление. Право*. Саратов. 2007. Т. 7. Вып. 1. С. 27–31.
110. Сміт Дж. Роль законодавчої влади в ліберально-демократичних суспільствах / пер. з англ. Р. Ткачука, гол. ред. Дж. Перлін. Харків: Центр освітніх ініціатив, 2001. 104 с.
111. Сорока С. Механізми взаємодії уряду і парламенту в процесі державного управління: досвід країн Європейського Союзу та українська практика: монографія. Миколаїв: Видавництво ЧДУ імені Петра Могили, 2012. 421 с.
112. Сорокин П. Главные тенденции нашего времени. Москва: Директ-Медиа, 2007. 416 с.
113. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество: монография / общ. ред. А. Союмонов; пер. с англ. С. Сидоренко. Москва: Политиздат, 1992. 543 с.
114. Статус опозиції: вітчизняний та зарубіжний досвід, рекомендації: інформаційно-аналітичне дослідження. Київ: Лабораторія законодавчих ініціатив, 2006. 34 с.
115. Сула П. Політична опозиція в Польщі після 1989 р. *Трансформація в Польщі і в Україні. Вибрані аспекти* / ред. А. Антошевський, А. Колодій, К. Ковальчик; пер. Л. Гурська-Ковальчик. Вроцлав: Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe, 2010. С. 571–583.
116. Суля П. Політична опозиція в Польщі після 1989 р. *Трансформація в Польщі і в Україні. Вибрані аспекти* / ред. А. Антошевський, А. Колодій, К. Ковальчик; пер. Л. Гурська-Ковальчик. Вроцлав, 2010. С. 571–583.

117. Ткаченко Т. Опозиція як політичний інститут і форма суспільного протесту. *Політичний менеджмент*. 2007. № 5. С. 40–45.
118. Томаш П. Социальный капитал и гражданское общество в условиях постсоциализма (на примере России). Вопросы для будущих исследований. *Проблеми розвитку соціологічної теорії. Трансформація соціальних інститутів та інституціональної структури суспільства*: наукові доповіді і повідомлення III Всеукраїнської соціологічної конференції / Соціологічна асоціація України, Інститут соціології НАН України / ред. М. Шульга, В. Ворона. Київ, 2003. С. 22–30.
119. Федорчак Т. Внутрішні та зовнішні виміри політичної трансформації в Чеській республіці: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.04 / Чернівецький нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. Чернівці, 2013. 36 с.
120. Фісун О. Постсоветские неопатримониальные режимы: генезис, особенности, типология. *Отечественные записки*. 2007. Т. 39. № 6.
121. Ходаківський Є., Данилко В. Цал-Цалко Ю. Методологія наукових досліджень в парадигмі синергетики: монографія / заг. ред. Є. Ходаківського. Житомир: Житомирський державний технологічний університет, 2009. 340 с.
122. Хокинг С., Млодинов Л. Высший замысел. СПб.: Амфора, 2013. 208 с.
123. Циганков А. Современные политические режимы: структура, типология, динамика. Москва: Интерпракс, 1995. 296 с. URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Cigank/ (дата звернення: 16.08.2018).
124. Чальцева О. Публічна політика: теоретичний вимір і сучасна практика: монографія. Вінниця: ФОП Барановська Т. П., 2017. 336 с.
125. Червона Л. Феномен опозиції в Україні: соціально-філософський аналіз: дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 / Інститут вищої освіти АПН України. Київ, 2004. 178 с.
126. Шевцова Л. Дилеммы посткоммунистического общества. *Политические исследования*. 1996. № 5. С. 80–91.

-
127. Шедлер А. Вимірювання демократичної консолідації. *Демократія. Антологія* / упоряд. О. Проценко. Київ: Смолоскип, 2005. С. 687–714.
128. Шматко А. Введение в социологический анализ П. Бурдьё. *П. Бурдьё. Социология политики* / ред. и пер с фр. Н. Шматко. Москва: Socio-Logos, 1993. С. 7–26.
129. Шумпетер Й. Елітарна демократія і теорія конкурентного лідерства / *Демократія: Антологія* / упоряд. О. Проценко. Київ: Смолоскип, 2005. С. 467–485.
130. Ярема В. Дослідження коаліційного уряду в англійському науковому дискурсі: наукове дослідження. Львів: Станіславський професійний лицей м. Львова, 2012. 164 с.
131. Ярош Я. Політична конкуренція парламентських партій: дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02 / Львівський національний університет ім. Івана Франка, Львів, 2019. 43 с.
132. Ágh A. The experiences of the first democratic parliaments. East Central Europe. *Communist and Post-Communist Studies*. 1995. Vol. 28, No 2. P. 203–214.
133. Ágh A. The triple crisis in Hungary: the «backsliding» of Hungarian democracy after twenty years. *Romanian Journal of Political Science*. 2013. Vol. 13, No. 1. Summer. P. 25–51.
134. Alvarez M., Cheibub J., Limondi F., Przeworski A. Classifying political regimes. *Studies in Comparative International Development*. 1996, No 31 (2). June. P. 3–36. DOI: 10.1007/BF02719326.
135. Andeweg R. Executive-legislative relations in the Netherlands: consecutive and coexisting patterns. *Legislative Studies Quarterly*. 1992, Vol. 17. No 2. P. 161–182.
136. Andeweg R., Winter L., Müller W. Parliamentary opposition post-consociational democracies: Austria, Belgium and the Netherlands. *Journal of Legislative Studies*. 2008, Vol. 14. No 1/2. P. 77–112.
137. Andeweg R., Nijzink L. Beyond the two body image: relations between ministers and MPs'. *Parliaments and Majority Rule in Western Europe* / ed. H. Döring. Frankfurt: Campus Verlag, 1995. P. 152–178.

138. Antoszewski A. Opozycja polityczna. *Encyklopedia politologii* / red. M. Żmigrodzki. Zakamycze: Kantor wydawniczy, 1999. T. 3. S. 118.
139. Antoszewski A. System polityczny RP. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2012. 320 s.
140. Antoszewski A. Współczesne teorie demokracji. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2016. 243 s.
141. Antoszewski A. Wzorce rywalizacji politycznej we współczesnych demokracjach europejskich. Wrocław: Wydawn. Uniwersytetu Wrocławskiego, 2004. 226 s.
142. Antoszewski A., Rządzący a opozycja parlamentarna po 2007 roku. *Demokracja w Polsce po 2007 roku* / red. D. Plecka. Katowice: Towarzystwo Inicjatyw Naukowych w Katowicach, 2014. S. 15–34.
143. Appel H. Corruption and the collapse of the Czech transition miracle. *East European Politics and Societies*. 2001, No 15 (3). P. 528–553.
144. Balik S., Hloušek V, Holzer J. The political system in the Czech Republic. *Political Systems of Visegrad Group Countries* / ed. W. Gizicki. Trnava–Lublin: University of Ss Cyril and Methodius in Trnava, 2012. P. 13–41.
145. Barber B. Dżihad kontra Mcświat / przeł. H. Jankowska. Warszawa: Warszawskie Wydawnictwo Literackie MUZA, 2007. 483 s.
146. Barry N. An introduction to modern political theory. London: Macmillan London, 1981. 304 p.
147. Bealey F. Stability and crisis: fears about threats to democracy. *European Journal of Political Research*. 1987. Vol. 15, Issue 6. P. 687–715.
148. Berman S. Civil society and the collapse of the Weimar Republic. *World Politics*. 1997. Vol. 49, Vol. 3. P. 401–429.
149. Better Life Index. 2014. URL: <https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=BLI2016> (дата звернення: 15.03.2017).
150. Bez Korupce online. 2003. 15 January. URL: www.bezkorupce.cz/vypis_zpravy.php?id=71 (дата звернення: 18.03.2018).
151. Boulanger C. Constitutionalism in East Central Europe? The case of Slovakia under Meciar. *East European Quarterly*. 1999. XXXIII. No 1. March. P. 21–50.

152. Bourdieu P. Social space and the genesis of groups. *Theory and Society* 2007. Vol. 14. No 6. P. 723–744.

153. Bożyk S. Opozycja parlamentarna w Sejmie RP. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2005. 127 s.

154. BТИ. Country Report. Hungary. 2018. URL: https://www.bti-project.org/fileadmin/files/BТИ/Downloads/Reports/2018/pdf/BТИ_2018_Hungary.pdf (дата звернення: 17.01.2019).

155. BТИ. Country report. Poland. 2008. <https://www.bti-project.org/en/reports/country-reports/detail/itc/pol/ity/2010/itr/ecse/> (дата звернення: 09.02.2017).

156. BТИ. Country Report. Poland. 2018. URL: https://www.bti-project.org/fileadmin/files/BТИ/Downloads/Reports/2018/pdf/BТИ_2018_Poland.pdf (дата звернення: 05.03.2019).

157. Bureš J. Konec starého režimu a příčiny jeho pádu. *Česká demokracie po roce 1989. Institucionální základy českého politického systému* / ed. J. Charvát, P. Just, M. Štefek. Praha: Grada Publishing, 2012. P. 13–36.

158. Burnell P., Calvert P. The resilience of democracy: an introduction. *Democratization*. 1999. T. 6, Issue 1. P. 1–32.

159. Buslenko V. Political opposition in transitional democracies: categorical analysis of the phenomenon. *European Journal of Transformation Studies*. 2019. Vol. 7, No 1. P. 137–145.

160. Buslenko W. Stosunki między rządem a opozycją parlamentarną w Polsce i Słowacji w procesie integracji z Unią Europejską (analiza porównawcza). *Partnerstwo Wschodnie. Etyczne i społeczno-prawne aspekty relacji między Unią Europejską a Ukrainą* / red. E. Szczot, J. Jaśkiewicz, W. Lebediuk. Gorzów Wielkopolski: Wydawnictwo Naukowe Akademii im. Jakuba z Paradyza, 2018. T. 2. S. 77–88.

161. Buslenko W. Opozycja i demokracja «kontraktowa». *Studia Polito-logica Ucraino-Polona. Житомир–Київ–Краків: ФОП Євенок О. О.*, 2012. Вип. 2. С. 108–113.

162. Bustikova L. The radical right in post-communist Europe. Comparative perspectives on legacies and party competition. *Communist and Post-Communist Studies*. 2009. Vol. 42. P. 459–483.

163. Bútorová Z., Gyarfášová O. Trendy vo verejnej mienke a správaní. *Slovenské Vol'by '06: výsledky, príčiny, súvislosti*. Bratislava: IVO, 2006. P. 1092–1105.
164. Carpenter M. Slovakia and Triumph of Nationalist Populism. *Communist and Post-Communist Studies*. 1997. Vol. 30, No 2. P. 205–220.
165. Christiansen F., Damgaard E. Parliamentary opposition under minority parliamentarism: Scandinavia. *Journal of Legislative Studies*. 2008. Vol. 14, No 1/2. P. 46–76.
166. Civil society in the Czech Republic, Hungary and Slovakia / NGO Market. Prague. 2017. URL: <https://www.forum2000.cz/files/civil-society-in-the-czech-republic-hungary-and-slovakia.pdf> (дата звернення: 23.01.2018).
167. Civil Society Organization Sustainability Index. For Central and Eastern Europe and Eurasia. 21st edition. 2018. September. URL: <https://www.fhi360.org/sites/default/files/media/documents/resource-civil-society-organization-2017-regional-report.PDF> (дата звернення: 17.01.2019).
168. Coleman J. A rational choice perspective on economic sociology. *The Handbook of Economic Sociology* / eds N. Smelser, R. Swedberg, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1994. P. 166–180.
169. Complak K. Opozycja parlamentarna w obowiązującej i w przyszłej Konstytucji RP. *Przegląd Sejmowy*. 1995. No 2 (10). S. 27–53.
170. Constitution of the Czech Republic of 16 December 1992. URL: https://www.usoud.cz/fileadmin/user_upload/Tiskova_mluvci/Ustava_EN_ve_zneni_zak_c._98-2013.pdf (дата звернення: 16.08.2017).
171. Constitution of the Slovak Republic. English translation / Public Defender of Rights. URL: <http://www.vop.gov.sk/constitution-of-the-slovak-republic> (дата звернення 20.10.2017).
172. Czapiński J., Sułek A., Diagnoza społeczna 2011. Warunki i jakość życia Polaków. Raport. *Contemporary Economics*. Vol. 5, Issue 3. 461 s. URL: <http://ce.vizja.pl/en/issues/volume/5/issue/3> (дата звернення: 08.06.2016).
173. Czapiński J. Kapitał społeczny. *Diagnoza społeczna 2007. Warunki i jakość życia Polaków* / red. J. Czapiński, T. Pank. Warszawa: Rada Monitoringu Społecznego, 2007. S. 257–267. URL: http://www.diagnoza.com/pliki/raporty/Diagnoza_raport_2007.pdf (дата звернення: 26.04.2016).

-
174. Czeźnik M. Partycypacja wyborcza polaków / Instytut spraw publicznych. URL: [//www.isp.org.pl/files/20145849250174351001263374709.pdf](http://www.isp.org.pl/files/20145849250174351001263374709.pdf) (дата звернення: 10.01.2017).
175. Dahl R. Polyarchy: participation and opposition. New Haven and London: Yale University Press, 1971. 383 p.
176. Dahl R. Preface to democratic theory. Chicago: Press, 1963. 155 p.
177. Database of foreign trade / Český statistický úřad. 2017. April 3. URL: <http://apl.czso.cz/pll/stazo/STAZO.STAZO> (дата звернення: 16.06.2017).
178. Deegan–Krause K. Public opinion and party choice in Slovakia and the Czech Republic. *Party Politics*. 2000. Vol. 6, No. 1. P. 23–46.
179. Democracy index 2010. Democracy in retreat / Economist Intelligence Unit. URL: http://graphics.eiu.com/PDF/Democracy_Index_2010_web.pdf (дата звернення: 16.08.2017).
180. Democracy index 2011. Democracy under stress / Economist Intelligence Unit. URL: http://www.eiu.com/public/topical_report.aspx?campaignid=DemocracyIndex2011 (дата звернення: 16.08.2017).
181. DEREK Index. URL: <http://derexindex.eu/countries/Hungary#Derex-html> (дата звернення: 06.03.2018).
182. Diagnoza społeczna 2000. Warunki i jakość życia Polaków oraz ich doświadczenia z reformami systemowymi po 10 latach transformacji / red. J. Czapiński, T. Pank. Warszawa: Rada Monitoringu Społecznego i Wyższa Szkoła Pedagogiczna TWP, 2000. 174 s. URL: http://www.diagnoza.com/pliki/raporty/Diagnoza_raport_2000.pdf (дата звернення: 24.04.2016).
183. Diagnoza społeczna 2003 Warunki i jakość życia Polaków / red. J. Czapiński, T. Pank / Wyższa szkoła finansów i zarządzania. Warszawa, 2003. 313 s. URL: http://www.diagnoza.com/pliki/raporty/Diagnoza_raport_2003.pdf (дата звернення: 05.09.2019).
184. Důvěra k vybraným institucím veřejného života / CVVM. 2017. Březen, March. URL: https://cvvm.soc.cas.cz/media/com_form2content/documents/c2/a4279/f9/po170410.pdf (дата звернення: 11.04.2018).
185. Důvěra ústavním institucím / CVVM. 2017. Říjen. URL: https://cvvm.soc.cas.cz/media/com_form2content/documents/c2/a4445/f9/pi171103.pdf. (дата звернення: 10.03.2018).

186. Dzwonczyk J. Polityczne aspekty rozwoju społeczeństwa obywatelskiego w Polsce po 1989 roku. *Zeszyty Naukowe. Seria Specjalna. Monografie / Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie. Kraków, 2009. nr 191. 251 s.*
187. Elected affinities: democracy and party competition in Slovakia and the Czech Republic / ed. K. Deegan–Krause. Stanford, California: Stanford University Press, 2006. 320 p.
188. Employment, activity and non activity rate / KSH. Central Statistical Office. 2012. URL: http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/mra19807_01_02a.html?473 (дата звернення: 02.08.2016).
189. Enyedi Z. The role of agency in cleavage formation. *European Journal of Political Research*. 2005. Vol. 44, Issue 5. P. 697–720. DOI: 10.1111/j.1475-6765.2005.00244.x (дата звернення: 28.03.2017).
190. Enyedi Z., Toka G. The only game in town: party politics in Hungary. 14 p. URL: <https://www.academia.edu/20155448> (дата звернення: 12.03.2017).
191. European Commission (2007–2016). *Eurobarometer / European Commission*. <http://ec.europa.eu/commfron-toffice/publicopinion/index.cfm> (дата звернення: 17.04.2017).
192. European Social Survey 2010. URL: <http://nesstar.ess.nsd.uib.no/webview/index.jsp?v=2&submode=abstract&study=http%3A%2F%2F129.177.90.83%3A80%2Fobj%2FfStudy%2FESS5e03.4&mode=documentation&top=ues> (дата звернення: 11.05.2017).
193. Farkas B. The impact of the global economic crisis in the old and new cohesion member states in the European Union. *Public Finance Quarterly*. 2012. No. 2. P. 53–70. URL: <http://www.asz.hu/public-finance-quarterly-articles/2012/the-impact-of-the-global-economic-crisis-in-the-old-and-new-cohesion-member-states-of-the-european-union/a-53-70-farkasbeata.pdf> (дата звернення: 18.02.2016).
194. Fazekas M., King L., Tóth I., Depths H. The case of Hungary. *Controlling Corruption in Europe. The Anticorruption Report / ed. A. Mungiu-Pippidi. Opladen–Berlin–Toronto: Barbara Budrich Publishers, 2013. Vol. 1. P. 74–85.*
195. Fisz S. The determinants of economic reform in the post-communist world. *East European Politics and Societies*. 1998. Vol. 12, No. 1. P. 31–78.

-
196. Freedom in the World. 2011 / *Freedom House*. URL: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/freedom-world-2011> (дата звернення: 19.04.2017).
197. Freedom of the Press. Hungary report. 2002. *Freedom House*. URL: <https://freedomhouse.org/report/freedom-press/2002/hungary> (дата звернення: 02.02.2016).
198. Freedom of the Press. Hungary report. 2017 / *Freedom House*. URL: <https://freedomhouse.org/report/freedom-press/2017/hungary> (дата звернення: 26.02.2018).
199. Friszke A. *Opozycja polityczna w PRL 1945–1980*. London: Aneks, 1994. 608 s.
200. Fukuyama F. Капітал społeczny. *Kultura ma znaczenie* / eds. L. Harrison, S. Huntington. Kraków: Zysk i S-ka, 2003. S. 169–187.
201. Fukuyama F. Social Capital and Civil Society. *Working Paper*. 2006. No. 74. 19 p. URL: https://www.researchgate.net/publication/5123592_Social_Capital_and_Civil_Society (дата звернення: 13.05.2017).
202. Gabinetu koalicyjne w Polsce w latach 1989–1996 / red. M. Chmaja, M. Żmigrodzkiego. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 1998. 194 s.
203. Gajdoš P., Pašiak J. 2008. *Sociálne zdroje lokálneho a regionálneho rozvoja: sociologická sonda*. Bratislava: Sociologický ústav SAV, 2008. 217 s.
204. Gdula M. *Nowy autorytaryzm*. Warszawa: Wydawnictwo Krytyka polityczna, 2018. 112 s.
205. Godłewski T. *Polski system polityczny*. Toruń: Wyd. Adam Marszałek, 2005. 228 s.
206. Godłewski T. Status opozycji parlamentarnej III RP. *Opozycja w systemach demokratycznych i niedemokratycznych* / red. K. Łabędź, M. Miłkołajczyk. Kraków: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie, 2001. S. 465–471.
207. Gould J. *The politics of privatization: wealth and power in post-communist Europe*. Boulder: Lynne Rienner, 2011. 248 s.
208. Government at a Glance 2015. Hungary / OECD. URL: <https://www.oecd.org/gov/Hungary.pdf> (дата звернення: 03.02.2017).
209. Grabbe H., Hughes K. *Enlarging the EU eastwards*. London: Royal Institute of International Affairs, 1998. 130 p.

210. Greene K. Opposition party strategy and spatial competition in dominant party regimes. A theory and the case of Mexico. *Comparative Political Studies*. 2002. Vol. 35, No. 7. September. P. 755–783.
211. Grzymała-Busse A. Political competition and the politicization of the state in East Central Europe. *Comparative Political Studies*. 2003. Vol. 36, No 10. December. P. 1123–1147.
212. Grzymała-Busse A. Redeeming the past: the regeneration of communist parties in East Central Europe. Cambridge: Cambridge University Press, 2002. 342 p.
213. Hall A. Słabość państwa. *Rzeczpospolita*. 1999. Luty 17. P. 2.
214. Hárs Á. Emigration, immigration and the Hungarian labor market. *Resumes of the Hungarian Social Report*. Budapest: Táarki, 2016. P. 25–26. URL: http://old.tarki.hu/hu/publications/SR/2016/trip2016_resumes.pdf (дата звернення: 23.07.2017).
215. Harsanyi J. Measurement of social power, opportunity costs, and the theory of two-person bargaining games. *Political power: a reader in theory and research* / ed. R. Bell, D. Edwards, R. Wagner. New York: The Free Press; London: Collier-Macmillan, 1969. P. 227–238.
216. Haughton T. Explaining the limited success of the communist-successor left in Slovakia. The case of the Democratic Left (SDL'). *Party Politics*. 2004. Vol. 10., № 2, P. 177–191.
217. Haughton T. Vladimír Mečiar and his role in the Slovak Coalition Government. *Europe-Asia-Studies*. 2002. Vol. 54, No. 8. P. 1319–1338.
218. Heimlich R. Hungary: better off under communism? / Pew Research Center. URL: <https://www.pewresearch.org/> (дата звернення: 23.07.2018).
219. Helms L. Five ways of institutionalizing political opposition: lessons from the advanced democracies. *Government and Opposition*. 2004. No. 39. P. 22–54.
220. Helms L. Parliamentary opposition and its alternatives in a transnational regime: the European Union in perspective. *Journal of Legislative Studies*. 2008. Vol. 14, No 1/2. P. 212–235.
221. Herbut R. Proces tworzenia koalicji gabinetowych w III Rzeczypospolitej. *Ewolucja polskiego systemu politycznego po 1989 roku w*

światle komparatystycznej teorii polityki / red. A. Antoszewski. Wrocław: Wyd. U. Wr., 1994. S. 97–130.

222. Hirschman A. Exit, voice, and loyalty. Responses to decline in firms, organizations, and states. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1970. 176 p.

223. Hloušek V. Kopeček L. Cleavages in the contemporary Czech and Slovak politics. Between persistence and change. *East European Politics and Societies*. 2008. Vol. 22, No. 3. P. 518–552. DOI: 10.1177/0888325408315833.

224. Hloušek V., Šedo J. Political parties and party system in the Czech Republic after 1989. URL: http://ispo.fss.muni.cz/uploads/g/2download/Working_papers/ispo_wp_2007_10.pdf (дата звернення: 10.02.2018).

225. Hough D. Political opposition in the era of the grand coalition (2005–2009). *German Politics*. 2010. Vol. 19, No. 3–4. September–December. P. 369–381.

226. How corruption weakens democracy / Transparency International. 2019. January 29 URL: https://www.transparency.org/news/feature/cpi_2018_global_analysis (дата звернення: 17.10.2019).

227. Hungarian Central Statistical Office. URL: https://www.theglobaleconomy.com/hungary/unemployment_rate_monthly/ (дата звернення: 16.08.2018).

228. Hungary Country Report. 2003 / BTI. URL: https://www.bti-project.org/fileadmin/files/BTI/Downloads/Reports/2003/pdf/BTI_2003_Hungary.pdf (дата звернення: 19.08.2017).

229. Hungary Government budget deficit / Countryeconomy.com. URL: <https://countryeconomy.com/deficit/hungary?year=2004> (дата звернення: 15.10.2017).

230. Hungary Country Report. 2018 / BTI. URL: https://www.bti-project.org/fileadmin/files/BTI/Downloads/Reports/2018/pdf/BTI_2018_Hungary.pdf (дата звернення: 21.07.2019).

231. Hungary. Democracy Status / BTI. URL: https://atlas.bti-project.org/share.php?1*2018*TV:SDS1:MAP*DOA*ТОПО:REGION:TOF (дата звернення: 17.08.2018).

232. Hungary: youth unemployment / The World Bank. URL: <https://www.theglobal economy.com> (дата звернення: 15.09.2018).
233. Huntington S. *The Third Wave: Democratization in the late twentieth century*. Norman: Oklahoma University Press, 1991. 366 s.
234. Hurska-Kowalczyk L. *Opozycja polityczna na Ukrainie (1991–2006)*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2011. 433 s.
235. Pionszki G., Kurtan S. Hungary. *European Journal of Political Research*. 2005. Vol. 44, Issue 7–8. P. 1033–1040.
236. Impact of foreign direct investment on the economy of Slovakia / National bank of Slovakia, Institute of monetary and financial studies Adela Hošková. Bratislava, 2001. 48 p.
237. International Labour Organization. URL: <https://www.ilo.org/global/lang-en/index.htm> (дата звернення 11.02.2017).
238. Ionescu G., Madariaga I. *Opposition. Past and present of political institution*. London, Baltimore, Melbourne: Penguin Books, 1972. 213 p.
239. Jakość życia na poziomie lokalnym – ujęcie wskaźnikowe / red. T. Borys, P. Rogala. Warszawa: UNDP, 2008. 70 s.
240. Jansa P., Bureš R. *National Integrity Study – Czech Republic / Transparency International*. URL: https://www.transparency.org/whatwedo/publication/national_integrity_system_assessment_czech_republic (дата звернення: 19.02.2018).
241. Jednaka W. *Opozycja parlamentarna w Polsce w latach dziewięćdziesiątych. Opozycja w systemach demokratycznych i niedemokratycznych / red. K. Łabędź, M. Mikołajczyk*. Kraków, 2001. S. 473–480.
242. Jednaka W. *Gabinety koalicyjne w III RP*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2004. 344 s.
243. Johnson D. The new outsiders of Central and Eastern Europe: with specific reference to Poland. *European Integration*. 2005. March 27. P. 111–131.
244. Karl T. Dilemmas of democratization in Latin America. *Comparative Political Dynamics* / eds. D. Rustow, K. Erickson. New York: Harper Collins, 1991. C. 164–191.
245. Kéri L. Hungary after the 2006 elections: still waiting for a solution in democracy and populism in Central Europe. *The Visegrad elections*

and their aftermath / eds. M. Bútorá, O. Gyárfašová, G. Mesežnikov, T. Skladony / Institute for Public Affairs, 2007. P. 99–108.

246. Kik K., Absencja wyborcza w III RP – główne uwarunkowania. *Zachowania wyborcze społeczeństwa polskiego po 1989. Próba oglądu i analiza zjawiska* / red. A. Kasińska-Metryka. Kielce, 2006. S. 6–28.

247. King A. Modes of executive-legislative relations: Great Britain, France, and West Germany. *Legislative Studies Quarterly*. 1976, Vol. 1, No 1.

248. Kitschelt H. Formation of party cleavages in post-communist democracies. *Party Politics*. 1995. No 1. P. 447–472.

249. Klíma M. Kvalita demokracie v České republice a volební inženýrství. Praha: Radix, 2001. 179 c.

250. Klimczuk A. Kapitał społeczny polaków a rozwój społeczno-ekonomiczny. 2009. URL: https://www.researchgate.net/publication/279440279_Kapital_spoeczny_Polakow_a_rozwoj_spoeczno-ekonomiczny (дата звернення: 23.09.2017).

251. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19970780483/O/D19970483.pdf> (дата звернення 23.09.2017).

252. Kopecky P., Spirova M. Parliamentary opposition in post-communist democracies: power of the powerless. *Journal of Legislative Studies*. 2008. Vol. 14, No. 1/2. P. 133–159.

253. Kowalczyk A. Opozycja polityczna. *Polityka – ustrój – idee. Leksykon politologiczny* / red. M. Chmaj, W. Sokół. Lublin: Morpol, 1999. S. 238–240.

254. Kowalczyk K., Sielski J. Polskie partie i ugrupowania parlamentarne. Toruń: Adam Marszałek, 2005. 342 s.

255. Krajowa strategija rozwoju regionalnego 2010–2020: regiony, miasta, obszary wiejskie. *Monitor Polski*. 2011. No 36, poz. 1374. 198 s. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WMP20110360423/O/M20110423.pdf> (дата звернення: 12.10.2018).

256. Krawczyk T. Opozycja polityczna w państwach demokratycznych. *Studia z teorii polityki* / red. A. Czajowski, L. Sobkowiak. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2000. T. III. S. 140–159.

257. Krawczyk T. Stosunki między rządem a opozycją w wybranych państwach Europy. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2005. 480 s.
258. Krawczyk T. Stosunki między rządem a opozycją w wybranych państwach Europy. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2005. 480 s.
259. Krekó P., Györi L., Zgut E. From Russia with hate. The activity of pro-Russian extremist groups in Central-Eastern Europe / A study by Political Capital. 2017. April. 47 p. URL: https://www.politicalcapital.hu/pc-admin/source/documents/PC_NED_summary_analysis_EN_20170428.pdf (дата звернення: 16.08.2017).
260. Krekó P., Mayer G. Transforming Hungary – together?: an analysis of the Fidesz-Jobbik relationship. URL: <https://www.researchgate.net/publication/283878114> (дата звернення: 19.08.2017).
261. Krivý V. Volebné výsledky a trendz. Slovenské Vol'by '02: výsledky, dôsledky, súvislosti. Bratislava: IVO, 2003. P. 61–105.
262. Kubas S. Dynamika procesu demokracji Węgier. Próba określenia zjawiska w świetle teorii. *Instytucjonalizacja demokracji w krajach Europy Środkowej i Wschodniej. Wybrane problem / red. M. Barański*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2014. S. 89–110.
263. Kubát M. Political Opposition in Theory and Central European Practice. Praga: Peter Lang, 2010. 194 p.
264. Kubát M. Teoria opozycji politycznej. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2010. 164 s.
265. Kubišová L., Nedelová G. Social capital and unpaid work in Slovakia – selected characteristics and common features. URL: <http://www.ef.umb.sk/konferencie/myto/articles/Kubi%C5%A1ov%C3%A1,%20Nedelov%C3%A1.pdf> (дата звернення: 12.10.2017).
266. Łabędź K. Opozycja w VI kadencji Sejmu (2007–2010). *Polityka i Społeczeństwo*. 2012. No 9. S. 176–184.
267. Laboutková Š. The establishment of NGOs as one growing part of developing interest groups in the Czech Republic. *Ekonomie a Management*. 2009. Vol. 12, No 1. P. 14–30.
268. Laver M. Government accountability in parliamentary democracy. Laver M., Kenneth A. *Democracy, Accountability and Representation*. Cambridge NY: Cambridge University Press, 1999. P. 279–296.

-
269. Leksykon politologii / red. A. Antoszewski et all. Wrocław: Atla 2, 2000. 784 s.
270. Leška D. Hlavné etapy formovania systému politických strán na Sloveňsku po roku 1989. *Sociológia*. 2013. No 45. Č. 1. S. 71–88.
271. Levitsky S., Way L. The New Competitive Authoritarianism. *Journal of Democracy*. Vol. 31, No 1. 2020. January. P. 50–65.
272. Lewenstein B. Społeczeństwo rodzin czy obywatele – kapitał społeczny Polaków okresu transformacji. *Societas / Communitas*. 2006. T. 1. S. 163–196.
273. Lewis P. The repositioning of opposition in East-Central Europe. *Government and opposition*. 1997. Vol. 32, Issue 4. P. 614–630.
274. Lijphart A. Demokracja w społeczeństwie sfragmentaryzowanym. *Elity, demokracja, wybory* / ed. D. Beetham et all. Warszawa: Scholar, 1993. S. 70–88.
275. Linek L., Manselová Z. The Parliament of the Czech Republic, 1993–2004. *Journal of Legislative Studies*. 2007. Vol. 13, No 1. P. 12–37.
276. Linz J. Kryzys, załamanie i powrót do równowagi. *Władza i społeczeństwo* / wybór i oprac. J. Szczupaczyńskiego. Warszawa, 1988. T. 2. S. 38–49.
277. Linz J., Stepan A. Problems of democratic transition and consolidation. Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe. Baltimore–London, 1996. P. 2–15.
278. López E. The legislator as political entrepreneur: investment in political capital. *The Review of Austrian Economics*. 2002. Vol. 15. № 2–3. P. 211–228.
279. Malová D., Učeň P. Slovakia. *European Journal of Political Research*. 2007. No 46. P. 1096–1106.
280. Malová D., Učeň. P. Slovakia. *European Journal of Political Research*. 2011. No 50. P. 1118–1129.
281. Malova D. Strengthening social democracy in the Visegrad Countries. Limits and challenges faced by Smer – SD. 2017. January. URL: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/prag/13130.pdf> (дата звернення: 11.10.2017).

282. Mansfeldova Z, Guasti P. Parliamentary opposition in the Czech Republic. URL: <https://ecpr.eu/Filestore/PaperProposal/69c98acc-1ff0-4016-8e7d-89d6dc284028.pdf> (дата звернення: 18.03.2018).

283. Mansfeldová Z., Rakušanová P. The quality of democracy in the Czech Republic. *RECON*. Online Working Paper. 2010. No 14. August. URL: www.reconproject.eu/projectweb/portalproject/RECONWorkingPapers.html (дата звернення: 25.08.2017).

284. Martin W. These are the 18 most corrupt countries in the developed world. *Independent*. 2016. June 5. P. 2.

285. Marušiak J. Political entrepreneurs as a challenge for the party system in Slovakia. *Politologický časopis. Czech Journal of Political Science*. 2017. No 2. P. 179–200.

286. Marušiak J. The political system in the Slovak Republic. *Political Systems of Visegrad Group Countries* / ed. W. Gizicki. Trnava–Lublin: University of Ss Cyril and Methodius in Trnava, 2012. P. 107–144.

287. Matějů P., Vlachová K. Values and electoral decisions in the Czech Republic. *Communist and Post-Communist Studies*. 1998. Vol. 31, No 3. P. 249–269.

288. Medgyes M., Boda Z. Institutional trust in Hungary and the countries of the EU. URL: <https://www.researchgate.net/publication/331063716> (дата звернення: 25.08.2017).

289. Melo M., Denizer C., Gelb A. Patterns of transition from plan to market. *The World Bank Economic Review*. 1996. Vol. 10, No. 3. P. 397–424. URL: <http://www.urbanlab.org/articles/China/reform%20era/de%20Melo%20et%20al%201996%20-%20transition%20from%20plan%20to%20market.pdf> (дата звернення: 01.10.2017).

290. Merkel W. Embedded and defective democracies'. *Democratization*. 2004. No 11 (5). P. 33–58.

291. Merkel W., Croissant A. Conclusion: Good and defective democracies. *Democratization*. 2004. No 11 (5). P. 199–213.

292. Merkel W., Croissant A. Formale institution und informale regein in defecten Demokratien. *Politische Vierteljahresschrift*. 2000. Bd. 41. No 1.

293. Mesežnikov G. National and right-wing radicalism in the new democracies: Slovakia / Paper for the workshop of the Friedrich Ebert Foun-

dation on «Right-wing extremism and its impact on young democracies in the CEE-countries». URL: <http://deconspirator.com/wp-content/uploads/2009/02/Slowakei.pdf>.

294. Mesežnikov G., Gyárfášová O., Smilov D. National populism in Slovakia. Institute for Public Affairs, Bratislava 2008. 51 s.

295. Mesežnikov G. Parlamentné voľby 2010 a vývoj systému politických strán. *Slovenské voľby 2010. Šanca na zmenu /* Inštitút pre verejnú otázku. Bratislava, 2011. P. 59–79.

296. Mojak R. Parlament a rząd w ustroju Trzeciej Rzeczypospolitej Polskiej. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2007. 664 s.

297. Mokrzycki E. Bilans niesentymalny. Warszawa: WFiS PAN, 2001, 199 s.

298. Mujica A., Sanchez-Cuenca I. Consensus and parliamentary opposition: The case of Spain. *Government and opposition*. 2006. Vol. 41, Issue 1. P. 86–93.

299. Muller J. Co to jest populizm? / przeł. M. Sutowski. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej, 2017. 154 s.

300. Munch R. Politische macht als medium der kommunikation. Dynamik der Kommunikationsgesellschaft. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1995. S. 159–177.

301. Munck G., Skalník C. Modes of transition and democratization: South America and Eastern Europe in comparative perspective. *Comparative Politics*. 1997. Vol. 29, No 3. P. 343–362. DOI: 10.2307/422125.

302. Nalewajko E. Partie polityczne w Polsce. *Konsolidacja elit politycznych 1991–1993 /* red. J. Wasilewski. Warszawa: Inst. Studiów Politycznych PAN, 1994. S. 65–87.

303. Nations in Transit. Czech Republic. 2004 / Freedom House. URL: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2004/czech-republic> (дата звернення: 16.06.2017).

304. Nations in Transit. Czech Republic. 2018 / Freedom House. URL: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2018/czech-republic> (дата звернення: 16.06.2017).

305. Nations in Transit. Hungary. 2018 / Freedom House. URL: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2018/Hungary> (дата звернення: 16.06.2017).
306. Nations in Transit. Hungary. 2011 / Freedom House. URL: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2011/hungary> (дата звернення: 15.01.2017).
307. Nations in Transit. Hungary. 2013 / Freedom House. URL: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2013/hungary> (дата звернення: 11.01.2017).
308. Norton P. Making sense of opposition. *The Journal of Legislative Studies*. 2008. Vol. 14, No 1/2, March / June. P. 236–250.
309. Nowak E. Funkcja rządu partii i ugrupowań politycznych w Polsce (zagadnienia wybrane). *Państwo i Prawo*. 1993. No 6. S. 43–54.
310. O'Donnell G. Delegative Democracy. *Journal of Democracy*. 1994. Vol. 5, No 4. P. 55–69.
311. Опозиція парламентарна в Польщі в роках 1997–2010 / ред. К. Лабєдз. Kraków: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu pedagogicznego, 2012. 219 s.
312. Parry G. Opposition question. *Government and opposition*. 1997. Vol. 32, No 4. P. 457–461.
313. PiS niekwestionowanym liderem. Platforma Obywatelska daleko w tyle / Wnp.pl.parlamentarny. URL: <https://www.wnp.pl/parlamentarny/sondaze/pis-niekwestionowanym-liderem-platforma-obywatelska-daleko-w-tyle,239.html> (дата звернення 03.09.2019).
314. Pogonowska B. Kapitał społeczny – próba rekonstrukcji kategorii pojęciowej. *Kapitał społeczny – aspekty teoretyczne i praktyczne* / ред. H. Januszek. Poznań: Wyd. Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, 2004. S. 9–32.
315. Political oppositions in Western democracies / ed. R. Dahl. New Haven: Yale University Press, 1966. 484 p.
316. Popper K. The open society and its enemies revisited. *Economist*. April 21. 1988. P. 26.
317. Potůček M. Nejen trh: Role trhu, státu a občanského sektoru v proměnách české společnosti. Praha: Slon, 1997. 188 s.

-
318. Przewłocka J. Polskie organizacje pozarządowe w 2012 r. *Stowarzyszenie Klon / Jawor*. Warszawa, 2013. 19 s. URL: http://civicpedia.ngo.pl/files/civicpedia.pl/public/FaktyNGO_brosz1.pdf (дата звернення 11.02.2014).
319. Przeworski A. Democracy and the Market: Political and economic reforms in Eastern Europe and Latin America. Cambridge: Cambridge University Press. 1991. 211 p. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139172493> (дата звернення 15.05.2017).
320. Public opinion in the European Union. *Eurobarometer*. 2004. Spring. URL: https://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/archives/eb/eb61/eb61_en.pdf (дата звернення: 12.06.2017).
321. Raiser M., Haerpffer C., Nowotny T., Wallace C. Social capital in transition: a first look at the evidence / European Bank for Reconstruction and Development. *Working Paper*. 2001. No 61. 30 с.
322. Raj J. Snapshot: EU on stronger footing than Orban in Hungary / Gallup World Poll. URL: <https://news.gallup.com/poll/242333/> (дата звернення: 10.02.2017).
323. Sani G., Sartori G. Polarization, fragmentation and competition in Western Democracies. *Western European Party Systems* / eds. P. Mair and H. Daalder. Beverly Hills, CA: Sage, 1983. P. 307–340.
324. Sartori G. Parties and party systems. Cambridge: Cambridge University Press, 1976. Vol. 1. A Framework for analysis. 358 p.
325. Sartori G. Teoria demokracji / przeł. P. Amsterdamski, D. Grinberg. Warszawa: Wydaw. Naukowe PWN, 1994. 641 s.
326. Sartori G. The Theory of democracy revisited. Chatham, NJ: Chatham House, 1987. Part 1. 247 p.
327. Schugurensky D. Citizenship learning and democratic engagement / Political Capital Revisited. URL: https://legacy.oise.utoronto.ca/research/edu20/documents/politicalcapitalDS_2000.pdf (дата звернення: 16.05.2017).
328. Schöpflin G. Hungary: Country without Consequences. *OpenDemocracy*. 2006. September 22. URL: <http://193.41.101.59/debatesarticle.jsp?idj3&debateIdj33&articleIdj3926> (дата звернення: 18.04.2017).
329. Scruton R. Słownik myśli politycznej / przeł. T. Bierońa. Poznań: Sysk i S-ka, 2002. 471 s.

330. Šedo J. Reforma volebního systému v ČR – 20 let diskusí. *Evropská volební studia*. 2009. Vol. 4, No 2. P. 7–16. URL: http://ispo.fss.muni.cz/uploads/EVS/008/evs_4_2_4.pdf (дата звернення: 28.10.2017).
331. Sielski J. Racjonalność a opozycja polityczna. *Opozycja w systemach demokratycznych i niedemokratycznych* / red. K. Łabędź, M. Mikołajczyk. Kraków: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie, 2001. S. 21–28.
332. Sierocińska K. Kapitał społeczny. Definiowanie, pomiar i typu. *Studia ekonomiczne*. 2011. No 1. S. 69–86.
333. Šikulová I., Frank K. The Slovak experience with transition to market economy. *Working Papers* / Ekonomický ústav SAV. Bratislava, 2013. No 49. 47 p. URL: http://ekonom.sav.sk/uploads/journals/229_wp_49_sikulova_frank_experience_with_transition.pdf (дата звернення: 18.03.2018).
334. Simlat M. Zasada opozycji jako zasada demokracji społecznej. *Opozycja w systemach demokratycznych i niedemokratycznych* / red. K. Łabędź, M. Mikołajczyk. Kraków: Akad. Pedagogiczna im. Komisji Edukacji Narodowej, 2001. S. 65–72.
335. Skrzypiński D., Solarz R. Władza ustawodawcza. *System polityczny Rzeczypospolitej Polskiej* / red. H. Lisicka. Wrocław: Biuro doradztwa ekonomicznego, 2005. S. 213–225.
336. Słomski W. Uczestnictwo opozycji w rządzeniu państwem. *Opozycja w systemach demokratycznych i niedemokratycznych* / red. K. Łabędź, M. Mikołajczyk. Kraków: Akad. Pedagogiczna im. Komisji Edukacji Narodowej, 2001. S. 501–508.
337. Slovak National Party / Political capital. Policy research & consulting institute. URL: <http://derexindex.eu/countries/Slovakia#Parties-html> (дата звернення 15.07.2018).
338. Slovakia. 2006 / Freedom House. URL: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2006/slovakia> (дата звернення: 21.06.2017).
339. Slovakia. 2008 / Freedom House. URL: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2008/slovakia> (дата звернення: 29.06.2017).
340. Słownik polityki / red. M. Bankowicz. Warszawa: Wiedza powszechna, 1996. 320 s.

341. Smuk P. The Hungarian parliament 1990–2010. Functions and development trends. *Časopis pro právní vědu a praxi*. 2010. Roč. 18, Č. 2. P. 140–151.

342. Staniszkiz J. «Political capitalism» in Poland. *East European Politics and Societies*. 2004. Vol. 18. № 2. P. 236–277.

343. Statistika počtu nestátních neziskových organizací 2014–2017. Czech Statistic Office. URL: http://www.neziskovky.cz/data/Statistika%20po%C4%8Dtu%20nest%C3%A1tn%C3%ADch%20neziskov%C3%BDch%20organizac%C3%AD%202014_2016_duben2017.txt16852.pdf (дата звернення: 16.08.2011).

344. Stepan A. On the task of a democratic opposition. *Journal of Democracy*. 1990. Vol. 1. No 2. P. 44–46.

345. Strategia rozwoju kapitału społecznego 2020. Komitet Stały Rady Ministrów. Warszawa, 2013. 90 s. URL: http://ks.mkidn.gov.pl/media/download_gallery/20130520SRKS_na_stronie_internetowej.pdf (дата звернення 02.12.2019).

346. Strategia rozwoju kraju 2007–2015. Warszawa: MRR, 2006. 60 s. URL: http://pkpplewiatan.pl/upload/File/plik/Strategia_Rozwoju_Kraju.pdf (дата звернення 20.12.2019).

347. Study on volunteering in the European Union. National Report. Czech Republic / GHK. 20 p. URL: http://ec.europa.eu/citizenship/pdf/national_report_cz_en.pdf (дата звернення 03.02.2019).

348. Sula P. Post-communist parties in Poland after 1989. *Communist and Post-Communist Parties in Europe* / eds. U. Backes, P. Moreau. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2008. P. 311–338.

349. Syllová J., Georgiev J., P. Kolář, Š. Pecháček. Parlament České republiky. Praha: Linde, 2008. 478 s.

350. Sympatie České Veřejnosti K Některým Zemím. CVVM. Prosinec, 2015. URL: http://cvvm.soc.cas.cz/media/com_form2content/documents/c1/a7498/f3/pm160203.pdf (дата звернення 11.02.2017).

351. Sympatie České Veřejnosti. K Některým Zemím. CVVM, 2010. URL: http://cvvm.soc.cas.cz/media/com_form2content/documents/c1/a3804/f3/101082s_pm101221b.pdf (дата звернення 11.02.2017).

352. Szalai E. System change and the conversion of power in Hungary. *Szociológiai szemle*. URL: www.mtapti.hu/mszt/al1999/szalai.htm (дата звернення 16.07.2018).
353. Szkudlarek P., Zakrzewska M. Trust as a component of social capital – comparative analysis of students from Poland, Lithuania and Slovakia. *Human Resources. Management & Ergonomics*. 2007. Vol. 11, No 2. P. 76–86.
354. Szomolányi S. Slobodné vol'by v strednej Eurštednej Európe po dvadsiatich rokoch: čo vypovedajú o stave a perspektívach demokracie? *Slovenské vol'by 2010. Šanca na zmenu / Inštitút pre verejné otázky*. Bratislava: IVO, 2011. P. 9–25.
355. TÁRKI gyorsjelentés. 2002. July. URL: <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a103.pdf>
356. The Fundamental Law of Hungary. 2011. URL: https://tasz.hu/files/tasz/imce/alternative_translation_of_the_draft_constituion.pdf (дата звернення: 12.02.2017).
357. The Worldwide Governance Indicators. URL: <http://info.worldbank.org/governance/WGI/#home> (дата звернення: 12.02.2017).
358. Török G. The Political system in Hungary in political systems of Visegrad Group countries / S. Balik, W. Gizicki, V. Hloušek, J. Holzer, G. Török, J. Marušiak / ed. W. Gizicki. University of Ss Cyril and Methodius in Trnava, 2012. P. 43–70.
359. Tóth I. Middle classes in Hungary and in Europe. Resumes of the Hungarian social report / Tárki. Budapest, 2016. P. 11–13.
360. Transparency International. URL: www.transparency.org/news/feature/cpi_2018_global_analysis (дата звернення 16.04.2019).
361. Tyrała M. Konsolidacja demokracji w Polsce w latach 2006–2017. *Studia Politicae Universitatis Silesiensis*. 2019. T. 25. P. 67–81.
362. Tzelgov E. Communist successor parties and government survival in Central Eastern Europe. *European Journal of Political Research*. 2011. No 50, Issue 4. P. 530–558.
363. Uitz R. Hungary. *Populist Politics and Liberal Democracy in Central and Eastern Europe* / ed. G. Mesežnikov, O. Gyárfášová, D. Smilov. Bratislava: IVO, 2008. P. 39–69.

-
364. Vejvodová P., Janda J., Víchová V. The Russian connections of far-right and paramilitary organizations in the Czech Republic / eds. E. Zgut, L. Győri / Commissioned by Political Capital. Budapest, 2017. 51 s.
365. Vlachová K. Czech political parties and their voters. An analysis of voting patterns in the Czech Republic. *Czech Sociological Review*. 1997. No 1, Vol. 5. P. 39–56.
366. Volunteering in the Czech Republic. Facts and figures report / European Volunteer Centre. URL: <http://www.kansalaisareena.fi/Volunteering%20in%20the%20Czech%20Republic.pdf> (дата звернення: 18.07.2018).
367. Wallace C. Spending, saving or investing social capital: the case of shuttle traders in Post-Communist Central Europe: Paper at the 5th International conference on social networks, Madrid, Spain 28–31 May, 1998. Spain. URL: <https://www.ihs.ac.at/publications/eco/east/ro-43.pdf>
368. Welsh H. Political transition processes in Central and Eastern Europe. *Comparative Politics*. 1994. Vol. 26, No 4. P. 379–394.
369. Wike R. Hungary dissatisfied with democracy, but not its ideals / Pew Research Center. URL: <https://www.pewglobal.org/2010/04/07> (дата звернення: 11.10.2017).
370. Wnuk–Lipiński E. Socjologia życia publicznego. Warszawa: Scholar, 2005. 356 s.
371. Wolchik S. Democratization and political participation in Slovakia. *The consolidation of democracy in East-Central Europe* / ed. Dawish K., Parrot B. Cambridge University Press, 1997. P. 197–244.
372. World Values Survey, 1995. URL: <http://www.worldvaluessurvey.org> (дата звернення: 16.10.2018).
373. Worldwide Governance Indicators. URL: <http://info.worldbank.org/governance/wgi/#reports> (дата звернення: 16.10.2018).
374. Wrong D. Some problems in defining power. *Power: critical concepts* / ed. J. Scott. London: Routledge, 1994. Vol. 1, P. 62–71.
375. WV2 Results. Slovakia records 1990 / World Values Survey. 92 p. <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV2.jsp> (дата звернення: 16.10.2018).
376. Zakrzewska M. Uwarunkowania rozwoju kapitału społecznego w Polsce. *Studia i prace* / WNEiZ. 2013. T. 2, No 32. S. 79–98.

377. Zaniewicz M. Węgierska dywersyfikacja czy antypolska dywersja? *Energetyka 24*. 2019. Luty 8. URL: https://www.energetyka24.com/węgierska-dywersyfikacja-czy-antypolska-dywersja-komentarz?fbclid=IwAR1jYGH1b8jFOW-Smj_2n18HIsgaOIhg4l0oBC-XCe9ZGoTmWq6vwtf2Ggc (дата звернення: 16.10.2018).

378. Zaufanie w sferze prywatnej i publicznej a społeczeństwo obywatelskie. Komunikat. CBOS. 2006. No 3480. URL: [https://www.cbos.pl/ PL/](https://www.cbos.pl/PL/) (дата звернення: 17.03.2016).

379. Żukowski T., Theiss M. Obywatele wśród krewnych i znajomych: stowarzyszeniowo-obywatelski kapitał społeczny i jego związki z kapitałem rodzinnym oraz sąsiedzko-towarzyskim. *Życie po zmianie. Warunki życia i satysfakcje Polaków* / red. K. Zagórski. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2009. S. 63–96.

380. Zwierzchowski E. Opozycja parlamentarna. *Opozycja parlamentarna* / red. E. Zwierzchowski. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2000. P. 9–21.

ДОДАТКИ

Додаток А

Рівень громадянської участі населення країн Вишеградської групи в 1995 р.

Країна	Частка активних учасників, у %										
	релігія	спорт	містечтво	профспілки	партії	нарколішне середовище	професійні організації	благодійність	інше	Тип I*	Тип II
Чеська Республіка	4,72	11,20	3,42	3,32	2,54	1,49	3,60	1,14	7,90	17,06	9,46
Угорщина	9,40	8,31	2,13	8,00	2,62	0,62	6,00	2,46	5,54	20,17	16,62
Польща				2,08	0,52						
Словацька Республіка	9,43	7,25	2,02	2,41	2,20	1,10	3,21	1,47	6,42	18,15	7,83
ОЕСР	17,3	24,32	14,06	8,10	5,24	3,54	9,28	9,45	9,30	43,52	20,99

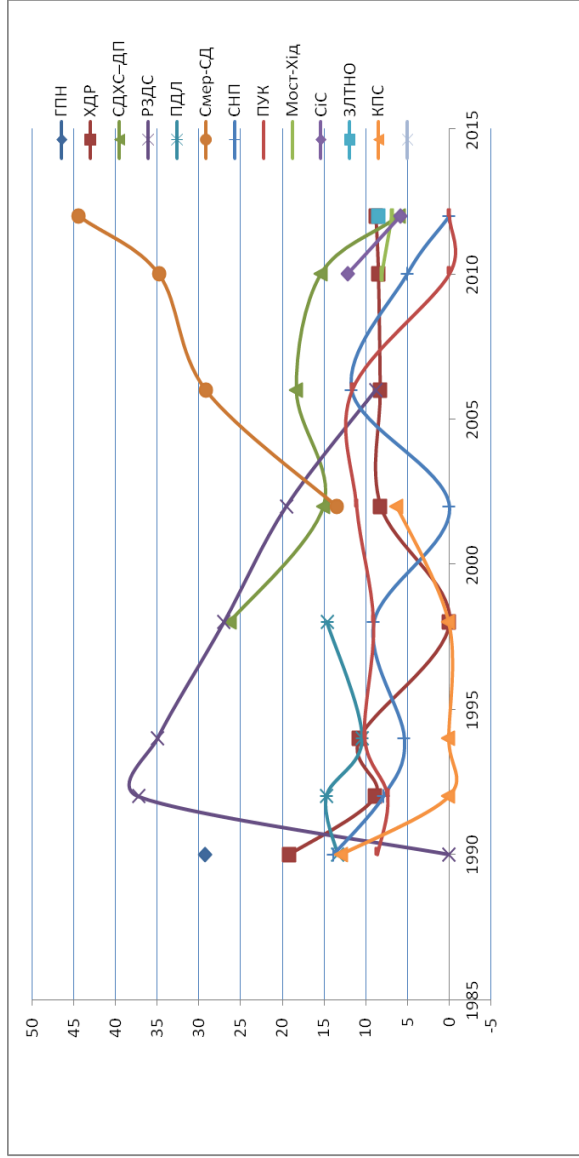
Джерело: World Values Survey, 1995. URL: <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV3.jsp>

Умовні позначення:

Тип I – сума показників участі в спортивних клубах, професійних та релігійних організаціях.

Тип II – сума показників участі в політичних партіях, профспілках та професійних об'єднаннях.

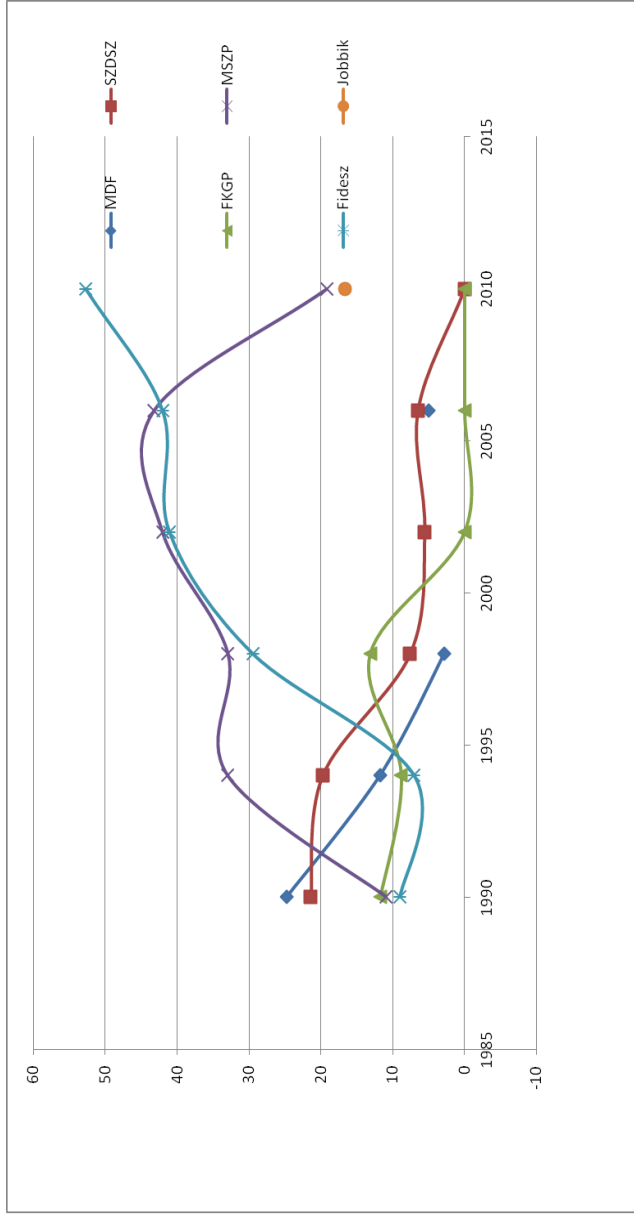
**Рівень політичного капіталу політичних партій в Словаччійській Республіці
(за результатами парламентських виборів)**

Рівень політичного капіталу політичних партій в Чеській Республіці (за результатами парламентських виборів)

Рівень політичного капіталу політичних партій в Угорщині (за результатами парламентських виборів)

ДЛЯ ПОДАТОК

Наукове видання

Бусленко Василь Володимирович

ВЗАЄМОВІДНОСИНИ ВЛАДИ ТА ОПОЗИЦІЇ В ДЕРЖАВАХ ВИШЕГРАДСЬКОЇ ГРУПИ

Монографія

Технічний редактор О. К. Гомон

Підписано до друку 03.03.2020 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний.
Друк – цифровий. Умовн. друк. арк. 18,6
Тираж 300 прим. Зам. № 5322/1.

Донецький національний університет імені Василя Стуса
21021, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру
серія ДК № 5945 від 15.01.2018 р.

Віддруковано з оригіналів замовника.
ТОВ «ТВОРИ». 21027, м. Вінниця, вул. Келецька, 51а, прим. 143.

Видавець ТОВ «Нілан-ЛТД»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 4299 від 11.04.2012 р.

21027, м. Вінниця, вул. Келецька, 51а.
Тел.: (0432) 603-000, (096) 97-30-934, (093) 89-13-852.
e-mail: info@tvoru.com.ua
<http://www.tvoru.com.ua>